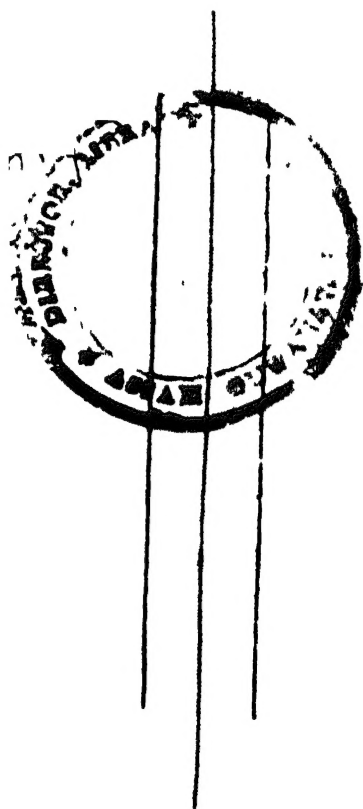

-ଃ ସଂସ୍କୃତ ନାଟ ସମୀକ୍ଷା ଃ-

ଶ୍ରୀମଦଧର ଧର୍ମା ।

SANSKRIT NAT SAMIKSA— A critical approach to Sanskrit Dramas, on its theory and practice by Sri Sashadhar Sarma, M. A. B. Ed., Head master, Morowa Ananda Ram Barua High School, printed at CHHAPA GHAR PRESS, Morowa : Nalbari, Price Rs— 20/—

প্ৰকাশক—

শ্ৰীশশধৰ শৰ্মা

ডিংডিঙ্গি, কমাৰকুছি ।

প্ৰথম প্ৰকাশ— ১৯৯০ ই

মূল্য— ২০.০০ টকা ।

বৈটপাত — শ্ৰীমুৰ্ণি বয় (চিত্ৰভাৰতী, নলবাৰী)

মুদ্ৰক—

ছপাখৰ গ্ৰেছ : (মৰোৱা, নলবাৰী)

পৰিবেশক—

জাৰ্ণাল এম্পোবিয়াম্ — নলবাৰী ।

প্ৰকাশিকা — পানবজাৰ, গুৱাহাটী ।

নত বক্ৰা এণ্ড্ কোম্পানী — পানবজাৰ গুৱাহাটী ।

উদয়ন — আৰিকুছি ।

★ কাব্যোষ্ম নাটকঃ বম্যম্. ★

— অৰ্গণ —

বিধ মানবৰ ভাৱ মণ্ডলত আলোকন নট

কৰা ভাৱতৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্যক

যি সকলে জনিবলৈ আগ্ৰহ

কৰে সেই অগ্ৰহী পাঠক

সকলৰ উদ্দেশ্যে

‘সংস্কৃত নাট

সমীক্ষা’

অৰ্গণ

কৰা

হ’ল।

ইতি, লিখক।

★

★ ବ୍ରହ୍ମଗଞ୍ଜୀ ★

- ১। ভাষা পৰিচ্ছেদ (বিঘ্ননাথ) Etd. by পঞ্চানন শাস্ত্রী ।
- ২। উত্তর বাম চবিত (ভবভূতি) Etd. by P. V. Kane.
 & C. N. Joshi.
- ৩। মৃচ্ছকটিকা (শূদ্ৰক) Etd. by M. R. Kale.
- ৪। The Sanskrit Drama, By Prof. A. B. Keith.
- ৫। সাহিত্য দর্পণ (বিঘ্ননাথ) Etd. by R. M Sashtri
- ৬। মালাধিকার আগ্ৰমিত্র (কালিদাস) অনুবাদক—ঐযামেশ্বর বসু ।
- ৭। Principles of Literary Criticism in Sanskrit,
Etd. by R. C. Dwivedi,
- ৮। মালাতী মাধব (ভবভূতি) Etd. by হরিদাস সিদ্ধান্ত বাগীশ ।
- ৯। ভারতীয় চিন্তা, Etd. by ঐবিধানবাষণ শাস্ত্রী ।
- ১০। কুম্বকাশ সন্দিকৈ রচনা সম্ভাব,—Etd. by যতীন্দ্ৰ নাথ গোস্বামী
(অসম সাহিত্য সভা) ।
- ১১। প্রবেশচেন্দ্রোদয় (ত্রিকাক্ষ মিষ্ট) Etd. by R. C. Mishra.
- ১২। অভিজ্ঞান শুক্ললক্ষ্মী (কালিদাস) Etd. by R. M. Basu.

- বিষয়ানুসঙ্গিক -

বিষয়—	পৃষ্ঠা
ভূমিকা	ক - গ
প্রথম অধ্যায়—	
অলঙ্কার শাস্ত্রত নাটকীয় ভাষ—	১-৩০
দৃশ্য কাব্য- ১, নাটকৰ উপপত্তি- ২,	
কাহিনী- ৪, চৰিত্ৰ- ৯, বস- ১৫,	
হাতীভাৰ- ১৫, বিভাৰ- ১৭, অহুভাৰ- ১৮,	
ব্যাভিচাৰী ভাৰ- ১৯, বস নিলপ্তি- ১৯,	
নাটকৰ উপস্থাপন- ২৪, পূৰ্ববঙ্গ- ২৪,	
নান্দী- ২৫, সূত্ৰধাৰ- ২৬, স্থাপক- ২৬,	
বচনা-বীতি- ২৭, প্রস্তাবনা- ২৯ ।	
দ্বিতীয় অধ্যায়—	
সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত প্রসিদ্ধ নাট্যকাৰ	৩১-৪৩
(ক) নাট্যকাৰ অশ্বঘোষ- ৩১, (খ) নাট্যকাৰ ভাস- ৩২,	
(গ) নাট্যকাৰ শূত্ৰক- ৩৪, (ঘ) নাট্যকাৰ কালিদাস- ৩৭	
(ঙ) নাট্যকাৰ ভবভূতি- ৪০ ।	
তৃতীয় অধ্যায়—	
সংস্কৃত নাট্যত প্রাচীন ভারতীয় সমাজ ব্যৱস্থা-	৪৪-৬৯
ধৰ্মীয় উপাদান- ৪৪, শাসন ব্যৱস্থা- ৪৯, সমাজ জীৱন- ৫৭ ।	
চতুর্থ অধ্যায়—	
সংস্কৃত নাট্যত সংঘাতপূৰ্ণ মানৱ জীৱন-	৬৯-১৫০
১। উত্তৰ বায় চৰিত্তত 'সৌভা বিসৰ্জন'- ৬৯	
২। ভবভূতিৰ উত্তৰ বায় চৰিত্ত- ৮০	
৩। শকিলক : এটা বিপ্লবী চৰিত্ৰ- ৯৮	
৪। শূত্ৰকৰ নাট 'মৃচ্ছকটিকা'- ১০৫	
৫। কালিদাসৰ শকুন্তলা- ১২৭	
৬। পাণ্ডৱ অজ্ঞাত বাসৰ কাহিনী- ১৪২	

— ভূমিকা —

১৯৭৮ চনতে 'জীবন তবঙ্গ' নাম দি সংস্কৃত নাট বিষয়ক চাৰিটা পাঠ গোটাই ক্ষুদ্র পুথিৰ আকাৰত পাঠক সমাজলৈ আগবঢ়োৱা হৈছিল । 'সংস্কৃত নাটত সংঘাতপূৰ্ণ মানৱ জীবন' এনে এক ধাৰণাৰ জৰিয়তে দিয়া নামটোৱে পাঠক সকলক বিমোহিত পেলোৱা লক্ষ্য কৰিহেঁা । সেয়ে উক্ত বোধগম্য শিৰোনামাত আগৰ ঐশ্বৰ পাঠ কেইটা সামৰি আৰু কেইটামান নাট বিষয়ক অৱলম্ব সংযোজনাবে সেই ঐশ্বৰকে পৰিবৰ্দ্ধিত কৰি পাঠক সমাজৰ হাতত তুলি দিয়া হ'ল 'সংস্কৃত নাট সমীক্ষা'ৰ ৰূপত ।

শ্ৰীচীন ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱহাৰ স্বৰূপ বুজাবৰ বাবে নানা তথ্য পাতিবৈ শুভপূৰ্ব সংস্কৃত নাট বিলাক সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভিতৰত অতিকৈ আকৰ্ষণীয় । পুৰণি হৈ অহাৰ লগে লগে সাহিত্যৰ আদৰ্শ বাঢ়ে এনে এক তথ্য স্বৰূপ কালিদাসেই স্বীকাৰ কৰি গৈছে । আলোচ্য নাট বিলাকে প্ৰায় দুহেজাৰ বছৰ আগৰ ভাৰতীয় সমাজৰ সম্যক ধাৰণা দিবলৈ সক্ষম ।

প্ৰাচ্যৰ সংস্কৃত নাটবিলাকৰ চিন্তা চৰ্চ্চা আৰু বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণেৰে নানা তথ্য উদ্ঘাটন কৰি সেইবোৰ ঘাইকৈ প্ৰচাৰ কৰিছে পাশ্চাত্য পণ্ডিত সকলে । জাৰ্মান, ইংলেণ্ড, আমেৰিকাত হোৱা সংস্কৃত নাটৰ গৱেষণাই পাঠক সকলক অনেক ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছে । ইংৰাজ অধ্যাপক কীথে সংস্কৃত নাটৰ বিস্তৃত আলোচনাত ভাৰতৰ মাটিৰ ৰঙ্গ জীপলৈ সৃষ্টি হোৱা সংস্কৃত নাট সমূহক থলুৱা সৃষ্টি বুলি কৈছে আৰু লগতে লেভি (Levi) উইবাৰ (Weber) উইণ্ডিচ (Windisch) আদি পণ্ডিতে

প্ৰচাৰ কৰা ঐক প্ৰভাবত সংস্কৃত নাট বচনাৰ মত যোগ্যভাৱে থগুন কৰি বেদ, মহাকাব্য আৰু ধৰ্ম্ম বহিৰ্ভূত উপাদানৰ সহায়ত নাটবোৰ ৰচিত হৈছে যুলি মত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। আধুনিক ভাৱতত ৰুচি অৰবিন্দ, ৰবীন্দ্ৰনাথ, বিদ্যাসাগৰ, আনন্দাম বৰুৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ আদি প্ৰাচ্যবিদ সকলে সংস্কৃত নাট সমূহৰ মূল্যবান আলোচনা আগবঢ়াইছে।

ভাৰতীয় আন ভাষা সাহিত্যৰ তুলনাত অপেক্ষাকৃত কম হলেও অসমীয়া ভাষাত সমালোচক সকলে নাটৰ চৰিত্ৰ সমূহ, নাটকীয় ৰূপ, ৰূপ বিশেষৰ আলোচনা প্ৰবন্ধ, নাট্য প্ৰৱন্ধ আকাৰত আগবঢ়াই পাঠক বৰ্গৰ অশেষ উপকাৰ সাধন কৰিছে। তদুপৰি শূ-সাহিত্যিক অভিজ্ঞান শঙ্কুজলা, মালবিকা অগ্নিমিত্ৰ, মুদ্ৰাৰাক্ষস, মুচ্ছকটিকা আদি প্ৰসিদ্ধ নাটৰ অনুবাদ কৰি সংস্কৃত নাটবোৰ পাঠকৰ বোধগম্য কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। সেই সকলৰ শূকীয়া উল্লেখৰে ভূমিকাৰ পৰিসৰ বহুলোৱাৰ আবেশ্যক নাই। মাত্ৰ সংক্ষেপতে কৈ থও যে সংস্কৃত নাট বিবন্ধক অন্বেষণৰ প্ৰতি সাধাৰণ পৰিচয় দিয়াই আমাৰ এই প্ৰচেষ্টাৰ মূল উদ্দেশ্য। ৰূপ স্বীকাৰ স্বৰূপে হাততে টুকি পোৱা মূল নাট আৰু সমালোচনা পুথিৰ প্ৰৱৰ্ত্তনী এখন স্থানান্তৰত সংযোগ কৰিলোঁ। শেষত “আপৰিতোষাৎ বিহ্বাং ন সাধূমন্যে প্ৰয়োগ বিজ্ঞানম্” নাট্যকাৰ কালিদাসৰ মত উল্লেখৰে কওঁ যে বচনাৰ ভাল বেয়া গুণা-গুণ নিৰ্ণয়ৰ তাৰ বসন্ত পাঠক সমাজৰ হাতত। পাঠক সমাজে প্ৰৱৰ্ত্তন পঢ়ি সন্তোষ পালেই আমাৰ বঢ়াই কৃতার্থ হয়।

প্ৰৱৰ্ত্তন পৰিপূৰ্ণ ৰূপ দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত একান্তভাবে লাগি থকাৰ অনুপ্ৰেৰণা দিয়া বাবে সংস্কৃত সাহিত্য প্ৰেমী আমাৰ ধুবাদেই

(গ)

শ্রীযুত দীনেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য এম-এ দেবক জ্ঞানৰে সুৰসিঁহেঁ।। সহ-
কৰ্মী বহু শ্রীভুবনেশ্বৰ দেৱ শৰ্মা শাস্ত্ৰীয়ে গ্ৰন্থখনৰ পাণ্ডুলিপি প্ৰস্তুত
কৰি আমাক কৃতজ্ঞ কৰিছে। শেযত এই গ্ৰন্থখন যুগ্মনৰ জৰিয়তে
পোহৰৰ পথলৈ অনাত বিশেষ সহায় আগবঢ়োৱা বাবে 'ছপাখৰ
প্ৰেছ' (মৰোৱা) ৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্রীহুপেন্দ্ৰ মহন্ত আৰু উক্ত
প্ৰেছৰ কৰ্মী বৃন্দলৈ মোৰ সজ্ঞাৰ শলাগ যাচিলেঁ।।

মৰোৱা

২২।১।২০ ইং

ইতি—

গ্ৰন্থকাৰ

- সংস্কৃত নাট সমীক্ষা -

(প্রথম অধ্যায়)

। চলচ্চিত্ৰ শাস্ত্ৰ নাটকীয় জ্ঞান ।

বিশ্বনাথ কবিবাজৰ সাহিত্য দৰ্শনত ভাৰতীয় সাহিত্য শাস্ত্ৰৰ এটি সম্যক আভাস পোৱা যায় । প্ৰায় বোৰ প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকে নাট্য তত্ত্ব বিশ্লেষণত বিশেষ মনোযোগ দিছে । সাহিত্য দৰ্শনে সংশ্লেষিত ৰূপত দাঙি ধৰা সেই নাট্য তত্ত্বৰ স্বৰূপ সৰ্ব্বদে এটি আলোচনা আগ-বঢ়োৱা হ'ল ।

দৃশ্য কাব্য :- সংস্কৃত সাহিত্য শাস্ত্ৰই কাব্যক দৃশ্য আৰু শব্দ নামৰ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে । সেই অনুসৰি কাব্য মহাকাব্য আদি শব্দ কাব্যৰ ভিতৰত পৰে । কাব্য কাব্য মহাকাব্য শব্দৰ জৰিয়তে আৱৰ কৰি তাৰ ৰস পান কৰা যায় । নাটক অভিনয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল । সেই হিচাবে দৰ্শকে অভিনয় চাই ইয়াৰ পৰা আনন্দ পায় । অৱশ্যে নাটকত শুনা আৰু দেখা ছয়োটাকৈ সাৰ্থক কৰাৰ পুৰিধা আছে ।

ভাৰতৰ অতি প্ৰাচীন সভ্যতা সংস্কৃতিয়ে প্ৰাচীন কালৰ পৰা নাটক সৃষ্টিৰ পৰম্পৰা গঢ়ি তুলিছিল । তাৰ প্ৰেমান ভৰত মুনিৰ নাট্য শাস্ত্ৰ । এই নাট্য শাস্ত্ৰই সংস্কৃত নাটকৰ তাত্ত্বিক দিশটোৰ এটা পৰিপূৰ্ণ আভাস দিয়ে । এই তত্ত্বৰ বিবৰে আলোচনা কৰিলে নাট্য কাব্যৰ বিবৰে পৰিচয় পোৱা যায় । দৃশ্য কাব্য নাটকক সাধাৰণতে ৰূপক বোলা হয় । ৰূপকৰ অৰ্থ হ'ল অভিনয় । অভিনয়ৰ যোগেদি নাটকৰ কথা বস্তু দৰ্শকক কলানুভৱ কৰি দেখুৱা হয় বাবেই নাটকৰ ৰূপক নামে সাৰ্থকতা লাভ কৰিছে । অভিনয়ক অবস্থানকৃতি বুলি আখ্যা দিয়া হৈছে । শিকাৰিৰ সহায়ক শালুহৰ এক সহজাত প্ৰকৃতি

অনুকরণ । নাটকত অভিনেতা মঞ্চশিল্পী সকলে নায়ক নায়িকার চৰিত্র ভাব আদিৰ অনুকৰণ কৰি দৰ্শকৰ মনত আনন্দৰ সৃষ্টি কৰে । আকৌ নাট্যকলা আৰু আন ক্ষেত্ৰৰ কলাক আধুনিক সমালোচনাই অনুকৰণ ধৰ্মী বুলি কৈছে । নাট্যকাৰ সকলে লৌকিক জগতৰ পৰা অনুকৰণ মাধ্যমত কাহিনী চৰিত্ৰ আদি আহৰণ কৰে ।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ তত্ত্বটোৱে অভিনয়ক আঙ্গিক বাচিক আহাৰ্য্য সাহিত্যিক নামৰ চাৰি প্ৰকাৰ বুলি উল্লেখ কৰা পোৱা যায় । আঙ্গিক শৰীৰৰ অঙ্গৰ দ্বাৰা নিষ্পন্ন, বাচিক বচন বা সংলাপৰ দ্বাৰা কৰা অভিনয়, আহাৰ্য্য বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ আদিয়ে নিষ্পন্ন অভিনয় আৰু সাহিত্যিক স্তম্ভধ্বনাদি ভাবৰ অভিনয় ।

আঙ্গিক বাক সকলে ৰূপকৰ দহবিধ ভেদ দেখুৱাইছে । সেই ভেদবোৰ হ'ল — (১) নাটক (২) প্ৰকৰণ (৩) ভাণ (৪) ব্যয়োগ (৫) সমবকাৰ (৬) ডিম (৭) ইহামৃগ (৮) অঙ্ক (৯) বীথি (১০) প্ৰহসন । ওঠৰ প্ৰকাৰ উপ-ৰূপকৰ কথাও নাট্য শাস্ত্ৰত পোৱা যায় । উপৰূপক বোৰ হ'ল — (১) নাটিকা (২) ত্ৰোটক (৩) গোষ্ঠী (৪) সটুক (৫) নাট্যবাসক (৬) প্ৰস্থান (৭) উল্লাপা (৮) কাব্য (৯) প্ৰেখন (১০) বাসক (১১) সংলাপক (১২) জিগদিত (১৩) শিল্পক (১৪) বিলাসিকা (১৫) দুৰ্ভাগিনী (১৬) প্ৰকৰণী (১৭) হস্তোশক আৰু (১৮) ভাগিকা

নাটকৰ উৎপত্তি:— নাট্য শাস্ত্ৰত নাটকৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্ব দাঙি ধৰা বাকৈ থকা নাই । উৎপত্তিৰ সূত্ৰমতে জনা যায় যে জগত সৃষ্টিৰ দৰ্শা ব্ৰহ্মাদেৱৰ ওচৰলৈ দেৱতা সকল যায় আৰু সকলো জ্ঞেয়ৰ লোকৰ মনোবঞ্জন কৰিবলৈ নাটক সৃষ্টি কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে । বিজ্ঞানলোকে ৰেণু আদিৰ পৰা আৰু কাব্য চৰ্চা কৰি আনন্দ পাইছিল কেবল সাধাৰণ লোক সকল এই বসৰ পৰা বঞ্চিত হৈ আছিল । দেৱতা সকলৰ অনুৰোধ ক্ৰমে ব্ৰহ্মাই নাটক সৃষ্টিৰ উদ্যোগ কৰি অক্ষ বেদৰ পৰা সংলাপ, যজুৰবেদৰ পৰা অভিনয়, সাম বেদৰ পৰা সংগীত আৰু অথৰ্ববেদৰ পৰা বস উপাদান হিচাবে

গ্ৰহণ কৰি নাটক ৰচনা কৰে আৰু অপ্সৰা সকলৰ সহায়ত অভিনয় কৰিবলৈ ভৰত মুনিক অৰ্পন কৰে । বিশ্বকৰ্মাই মঞ্চৰ সৈতে বজা শালা নিৰ্মান কৰে । নাটকৰ পৰিপূৰ্ণ সাধনৰ বাবে মহাদেৱে বোঁজ বস য়ক তাণ্ডব নৃত্য; পাৰ্শ্বভীয়ে শূন্যৰ বসায়ক লাস্য, নৃত্য অ ক গাঁত সংযোগ কৰে । বিষ্ণুয়ে চাৰি প্ৰকাৰ কৃষ্টি সংযোজনাৰে নাট্য শিল্পক পৰিপূৰ্ণ কৰাত সহায় কৰে । নাট্য শাস্ত্ৰত বৰ্ণিত তত্ত্বটোৱে ন ট্য কলাক পঞ্চমবেদ বুলি কৈছে কিয়নো নাটকতেই সকলো বিভাগৰ কলাক সংগ্ৰিষ্ট কৰি এচ পূৰ্ণাঙ্গ যৌগিক কলা ৰূপে আবিৰ্ভাব হয় । দেবলোকত এটমৰে প্ৰসিদ্ধিলাভ কৰা নাট্য কলাক ভৰত মুনিয়ে পৃথিবীৰ মানুহৰ মাজতো প্ৰচাৰ কৰি প্ৰথম নাট্য প্ৰবৰ্তক ৰূপে খ্যাতি লাভ কৰে ।

সংস্কৃত নাট্যৰ সংলাপ ৰচনাৰ বৈচিত্ৰ্য পোৱা যায় গদ্য আৰু পদ্যত ৰচিত হোৱাৰ পৰাই । সংলাপ ৰচনাত চৰিত্ৰবোৰৰ আবেগিক জ্ঞান গৰ্ভ কৰা বিলাক পদ্যৰ বিভিন্ন ছন্দৰ মাজেদি ৰচনা কৰা হয় । সেইদৰে সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত দুটা ভাষাৰ মাজতো সংলাপ ৰচনাৰ দিশত বিশেষ ধৰণে মন কৰিব লগীয়া । সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যই স্মৃশিক্ষিত লোকৰ ভাষা সংস্কৃতৰ উপৰিও বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ শৌৰশেনী, মাপধী, অৰ্জু-মাগধী, মহাবাহী আদি প্ৰকৃত ভাষাবোৰ পৰিচয় দাঙি ধৰে । প্ৰাকৃত ভাষা দিয়া হৈছে ঘট্টকৈ স্ত্ৰী চৰিত্ৰ আৰু নিম্নবৰ্গৰ লোক চৰিত্ৰৰ মুখত । ভাষা ভাৱিত পণ্ডিত সকলৰ বাবে এই তথ্যবোৰ প্ৰাচীন ভাষা-ভাৱৰ ক্ৰম বিবৰ্তন বুজাব বাবে উপায়েয় । সংমিশ্ৰিত কলা হিচাবে ন ট্য শিল্প সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত কেবাটাও উপাদান পোৱা যায় । সেই হিচাবে কাহিনী [plot], চৰিত্ৰ [Character], ৰস [Sentiment] ৰচনা বীতি [Diction] উপস্থাপন [presentation] আদি উপাদান বোৰৰ স্বৰূপ তলত স্বাক্ষৰে আলোচনা কৰা হ'ল ।

কাহিনী (plot) :- আলঙ্কারিক সকলে নাটকীয় কাহিনী নাটক বচনার ক্ষেত্রে কেনে ধরণে হ'ব লাগিব তাৰ লক্ষণ বিশেষ বিবরণেৰে দাঙি ধৰিছে । নাট্যবিদ সকলৰ মতে কাহিনী খ্যাত-বিস্তান্ত, নাট্যকাৰৰ স্বকল্পিত বা মিশ্রধৰণে হ'ব পাৰে । খ্যাত-বিস্তান্তবোৰ ইতিহাস, মহাকাব্য, পুৰাণ আদিৰ পৰা আহৰণ কৰা হয় । নাট্যকাৰে স্ব-কল্পিত কাহিনী সৃষ্টি কৰাৰ উপৰিও ছয়োটাৰে মিশ্রনত বচিত কাহিনীও গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ।

কাহিনী আদি মধ্য অন্তৰ বিশিষ্ট যে হ'ব লাগিব তাতে কোনো সন্দেহ নাই । এটা সুসংবদ্ধ কাহিনী এনে হ'ব লাগে যাতে তাৰ এটা নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য থাকে । আৰু সেই কেন্দ্ৰস্থ ভাব বা লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ অৰ্থেই নাটকীয় ঘটনা চক্ৰ পৰিকল্পিত হয় । এনে কেন্দ্ৰীয় ভাব বা উদ্দেশ্য পৰিপূৰণৰ বাবে নায়ক নায়িকা আদি ঘটনা চক্ৰত জৰিত হৈ পৰিব । নাটকত ঐকান্তিক পুৰস্কাৰ হানি হ'ব বুলিয়ে ভিন্ন উদ্দেশ্য আৰু বহু লাগ-বান্ধ নথকা কাহিনী লবলৈ মানা কৰা হৈছে । অন্যথো মূল কাহিনীৰ সহায়ক উপকাহিনী ল'ব পাৰিব । সেই হিচাবে কাহিনীক দুটা ভাগ কৰা হৈছে আধিকাৰিক আৰু প্রাসঙ্গিক । আদিৰ পৰা নাটকৰ অন্তলৈ ব্যাপী থকা মুখ্যকলৰ পৰাকী নায়কৰ প্রধান উপকাৰক কাহিনী অধিকাৰিক । আৰু তাৰ সহায়ক কাহিনীয়ে হ'ল প্রাসঙ্গিক ।

উদ্দেশ্যহীন ভাবে বহু ঘটনা আৰু বহু চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটোৱাৰ অবকাশ নথকাৰ দৰে কাহিনী সাতীৰ্থপূৰ্ণ আৰু দৰ্শক কৃষ্ণক মনোবহন কৰা বিধৰ হ'ব লাগিব । লৌকিক সমাজত বিভিন্ন গুণৰ মানুহৰ কেন্দ্ৰত উদ্ভব হ'ব পৰা ঘটনাৰ পৰা নাট্যকাৰে কেবল সাত্তিক গুণ সম্পন্ন উদ্ভব চৰিত্ৰৰ কাহিনীৰ দ্বাৰাহে সংস্কৃতিবান লোকৰ মনোবহন কৰিব । সেয়ে কাহিনীয়ে প্ৰায়ে দিব্য, অদ্বিৰ্য আৰু দিব্যাদিব্য চৰিত্ৰৰ বিবৰ গ্ৰহণ কৰাৰ কথা উল্লেখ

কথা হৈছে । অৱশ্যে কাহিনীৰ সংগঠন আৰু পৰিস্থিতি সাধনৰ বাবে সৰ্ব শ্ৰেণীৰ লোকৰ চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰাৰ স্বাধীনতা আছে ।

কাহিনীৰ বসান্ধক উপাদেশ্যতাৰ সন্ধান দি কোৱা হৈছে শৃংগাৰ বীৰ, কৰুণ বসৰ যি কোনো এটা প্ৰধান বস হিচাবে নাটকত থাকিব । আদি বসৰ প্ৰতি সকলো মানুহৰে এক অজ্ঞেয় প্ৰেৰণতা থকা হেতুকে শৃংগাৰ বসান্ধক কাহিনীয়ে নাটকত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে । বাকীবস বিলাক আত্মবিক্ৰমিক বস হিচাবে কাহিনীত থাকিব ।

কাহিনীত স্থান পাব পৰা চৰিত্ৰৰ ইচ্ছিত দি কোৱা হৈছে যে চৰিত্ৰবোৰ ধীৰোদাত্ত, ধীৰ সলিত, ধীৰোদাত্ত আৰু ধীৰ প্ৰশান্ত প্ৰকৃতিৰ হব । এনে নিৰ্দেশনাৰ বাবে সংস্কৃত নাটকত ক্ৰীকক, বাহ, বাজৰ, বনিক, ব্ৰাহ্মণ আদিক নামক চৰিত্ৰ হিচাবে গ্ৰহণ কৰা দেখা যায় ।

কাহিনীৰ গাঠনিত সুসংবদ্ধতা বজা কৰাৰ বিষয়ে লক্ষ্য কৰি নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে যে ইয়াৰ আকৃতি গৰুৰ নেজৰ আগত থকা চোৱৰৰ দৰে হ'ব লাগিব । মূল ঘটনা আদিৰ পৰা অন্ততৈ থাকিব, আত্মবিক্ৰমিক চৰিত্ৰ আৰু কাহিনীবোৰ চোৱৰৰ চুটি চুলি-বোৰৰ দৰে কেতবোৰ গৰ্ভ, কেতবোৰ বিমৰ্শ সন্ধিতে শেষ হ'ব লাগিব ।

কাহিনী পক সন্ধি সম্বন্ধিত কৰাৰ যি নীতি আগবঢ়োৱা হৈছে তাৰ দ্বাৰা বুজা যায় যে এটা কাহিনীত মুখ, প্ৰতিমুখ, গৰ্ভ, বিমৰ্শ, বিৰূপহন নামৰ পাচটা সন্ধি অন্যান্য উপাদানেৰে সৈতে সঠিক ভাবে প্ৰযুক্ত হ'ব । প্ৰথমতে মুখসন্ধি । ইয়াতেই নাটকৰ আৰম্ভণি বুজোৱা বীজ লুকাই থাকিব । বীজ এটাই ঘটিব বুকু ফালি অঙ্কুৰিত হোৱাৰ দৰে কাহিনীবো অঙ্কুৰণ হ'ব মুখ সন্ধিতে । নাটকীয় কাহিনীৰ আন এক বৈশিষ্ট্য আৰম্ভ নামৰ নাটকীয় কাৰ্য্যাবস্থাৰ সূচনাও মুখসন্ধিতে থাকিব । নামক নাৰিকাব

মুখ্যফল প্রাপ্তিৰ আগ্ৰহ মুখ সন্ধিত প্রকাশ পায় ।

দ্বিতীয় সন্ধি প্রতিমুখ । এই প্রতিমুখ সন্ধিত নাটকীয় কাহিনীৰ মুখ্যফল প্রাপ্তিৰ প্রতি নায়ক-নায়িকাৰ আগ্ৰহ তীব্রতৰ হোৱা দেখা যায় । ইয়াতে বিন্দু নামৰ দ্বিতীয় অৰ্থপ্রকৃতিৰ সহযোগত নাটকীয় প্রধান ঘটনা তৈল বিন্দুৰ দৰে নাটকৰ শেষলৈ চলি থকাৰ ইঙ্গিত প্রকাশ পায় । প্রথম নামৰ কাৰ্য্যাবস্থাই কাহিনী ভাগক ভৰাস্থিত কৰাব ইঙ্গিত দিয়ে ।

তৃতীয় সন্ধি হ'ল গৰ্ভ । ইয়াত পতাকা নামে মূল বৃত্তান্তই ব্যাপকতা লাভৰ ইঙ্গিত থাকিব । এই ঘটনাই শেষ পর্য্যন্ত চলি থাকিব । সেইদৰে আত্মবিস্ময় কথা বা ঘটনাবোৰ ইয়াতেই পৰিসমাপ্তি দটাব লাগিব । মুখ্য বা ধোয় ফল লাভৰ বাবে সকলো বাধা আতৰাই কেন্দ্ৰাতিমুখী হোৱা প্রযত্ন প্রাপ্ত্যাশা ভালদৰে প্রকাশ পাব লাগিব । মুখ্যফল লাভৰ অন্তৰায় বোৰ আতৰ হোৱাৰ নূচনা থকা সন্ধিয়েই হ'ল গৰ্ভ সন্ধি ।

চতুৰ্থ সন্ধি হ'ল বিমৰ্শ । মুখ্য ফল লাভৰ প্রতি শাপাদি অন্তৰায়ৰ বাবে নতুন বাধাৰ ইঙ্গিত দিয়ে এই বিমৰ্শ সন্ধিয়ে । এই বিমৰ্শ সন্ধিতে প্রাসঙ্গিক অৰ্থ বুজোৱা প্রকৰী প্রয়োগ কৰা হয় । অপায় অমঙ্গল আতৰ হৈ ফল প্রাপ্তিৰ আশা নিশ্চিত হয় বলিয়ে ইয়াত নিয়ন্ত্ৰণ নামৰ কাৰ্য্যাবস্থা থাকে ।

পঞ্চম সন্ধি হ'ল নিৰ্ব্বাহণ সন্ধি । মুখ্য ফল প্রাপ্তিত নাটকীয় ঘটনাৰ পৰিসমাপ্তিৰ ইঙ্গিত থাকে এই নিৰ্ব্বাহণ সন্ধিত । সেই হিচাবে ইয়াতেই নাটকৰ কাহিনীৰ অন্ত পৰে । কাৰ্য্য নামৰ অৰ্থ প্রকৃতি ইয়াতেই থাকে, আৰু মুখ্য উদ্দেশ্য প্রাপ্তি বিবৰক কাৰ্য্যাবস্থা ফলাগম এই সন্ধিতেই থাকে । এই নিৰ্ব্বাহণ সন্ধিৰ অন্য নাম উপসংহাৰ ।

এইদৰে দেখা যায় যে এটা নাটকীয় কাহিনীত ব্যাপক অংশ বুজোৱা পঞ্চসন্ধি যুগ, প্রতিমুখ, গৰ্ভ, বিমৰ্শ, নিৰ্ব্বাহণ

ধৰ্মাৰ উপৰিও কাহিনীৰ আভ্যন্তৰীণ অৰ্থ বুজোৱা পক্ষ অৰ্থ প্ৰকৃতি যেনে বোধ, বিন্দু, পতাকা, প্ৰেক্ষা, কাৰ্য্য ধৰ্মাৰ লগতে পক্ষমাৰ্ঘ্যবস্থা আৰম্ভ, প্ৰেৰণ, প্ৰশ্ৰুত্যাশা, নিয়ন্ত্ৰাপ্তি, কলাগম আদি বিভিন্ন উপাদান সাঙোৰ খাই থাকে আৰু নাটকীয় কাহিনীক স্তৰে স্তৰে চাঞ্চল্য দান কৰে ।

আধুনিক বিচাৰ ধাৰাত নাটকীয় কাহিনীৰ উৎকৰ্ষা বুলি যি লক্ষণ পোৱা যায় তাৰ অৰ্থ হ'ল মুখ্যকল প্ৰাপ্তিৰ বিষয়ত এটা অনিশ্চয়তা । দৰ্শকৰ এই মানসিক উত্তেজিতাৰ ভাব শেষ পৰ্যন্ত বন্ধা কৰাই উৎকৰ্ষা । সংস্কৃত নাটকৰ কাহিনীত মুখ্যকল প্ৰাপ্তিৰ অনিশ্চয়তাৰ ভাৱ শেষ পৰ্যন্ত অক্ষুণ্ণ ৰখা হয় । দৰ্শকৰ সেই মানসিক উত্তেজিতা শেষ পৰ্যন্ত চলি থাকে বুলিয়ে উৎকৰ্ষা ইয়াৰ কাহিনীৰ এক বিশেষ লক্ষণ । বিমৰ্ষ সৰ্জিত আগৰ অন্তৰাৱ বোৰ অতিক্ৰম কৰাৰ পিছতো নতুন অন্তৰাৱৰ সূচনা হোৱাত উৎকৰ্ষা আৰু তীব্ৰত্ব লৈ পৰে ।

আধুনিক নাটকৰ কাহিনীৰ আন এক বৈশিষ্ট্য নাটকীয় ঐক্য সংস্কৃত নাটকৰ কাহিনীত যথেষ্ট বন্ধা দেখা যায় । নাটকীয় মূল কাহিনী ভাগক সহায় কৰিব পৰা উপকাহিনী, প্ৰতি-নাটক চৰিত্ৰ আৰু আত্মবিকিক বস কেতবোৰহে নাট্যকাৰে কাহিনীত সমাবেশ ঘটাব পাৰিব । মুখ্য কাহিনীক সহায় কৰিব পৰা ক্ষমতা বা গুণ নাই তেনে বিষয় কাহিনীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা সমীচীন নহয় । নাটকীয় কাহিনীৰ এই লক্ষণটোকে কাহিনীৰ ঐক্য বুলি জনা যায় । স্থানৰ ঐক্য বিষয়ত কোৱা হৈছে যে নাটকীয় ঘটনাৰ পটভূমি দিনটোৰ ভিতৰত অতিক্ৰম কৰিব পৰা হ'ব লাগিব । কালৰ ঐক্যৰ প্ৰতিষ্ঠা মনোৰোগ দিয়া দেখা যায় । কাৰণ নাটকীয় ঘটনাৰ সময় একেবৰতকৈ বেছি হ'ব নোৱাৰিব ।

নাটকীয় কাহিনীত কেতবোৰ বস বিচ্ছিন্ন কথা বৰ্ণন কৰাৰ নিয়ম দেখা যায় । নাটকীয় কাহিনীত বাদ দিব লগা সেই বিষয়বোৰ

হ'ল দূৰ আত্মান, বধ যুদ্ধ, বাজ্য আক্রমণ, বাজ্য অববোধ, শূন্যাব
সন্তোষ, শয়ন, অধৰ পান, স্নান, অঙ্কলেপন, নখচ্ছেদ, দন্তকৃত
আদি। এইবোৰে উদ্ভেজনা সৃষ্টি কৰি বস ভঙ্গ কৰাৰ আশংকা
কৰি কাহিনীৰ পৰা বাদ দিবলৈ কোৱা হৈছে। তদুপৰি
দিনটোৰ ভিতৰতে ঘটা ঘটনাহে এটা অংকত দেখুৱাবলৈ দিয়া
হৈছে।

নাটকীয় কাহিনীত পাচৰ পৰা দহলৈ অঙ্ক থাকিব। অঙ্ক
বিভাজন কাহিনীৰ একো একো বৈশিষ্ট্য থকা অংশ প্ৰকাশক হব
লাগিব। পাচৰ প্ৰবেশৰ দ্বাৰা অঙ্ক আৰম্ভ আৰু আটাইবোৰৰ
প্ৰস্থানৰ দ্বাৰা অঙ্ক সমাপ্তিৰ সূচনা দিব লাগিব। মাজতে কোনো
কাৰণতে মঞ্চ পাত্ৰ শূন্য কৰিব নোৱাৰিব। প্ৰতি অঙ্কতেই নায়ক
নায়িকা বিষয়ক মূল ঘটনাই ক্ৰম গতিৰে আগুৱাব ইঙ্গিত থাকিব
লাগিব। নাটকীয় কথাবস্তু পৰিপূৰ্ণ বিভাগৰ প্ৰকাশক নাটকীয় কাহি-
নীৰ বিভাগকেই অঙ্ক বোলে। ইয়াত প্ৰাসঙ্গিক বৃত্তান্ত আৰু চৰিত্ৰৰ
সমাৰোপ থাকিব যদিও সেইবোৰ অবাস্তব হব নেলাগিব। আৰু
মূল ভাব বা উদ্দেশ্যৰ পৰিপূৰক হ'ব লাগিব।

কাহিনীৰ পৰিপূৰ্ণ সাধনৰ ক্ষেত্ৰত আগতে নিষেধকৰা বস-
বিকল্প যুদ্ধ, বধ, বাজ্য অববোধ আদি প্ৰয়োজন হলে আৰু এদিনতে
দেখুৱাব নোৱাৰা দীৰ্ঘকাল ধৰি চলা ঘটনাৰ যোগসূত্ৰ স্থাপনৰ
বাবে অৰ্থোপক্ষেপক পাচটাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। অংকৰ অংশ
বিশেষ ৰূপে থকা এনেবোৰ অৰ্থোপক্ষেপক হ'ল বিকল্পক, প্ৰবেশক
চুলিকা, উদ্ভাবতাৰ আৰু অঙ্কমুখ। আগতে হৈ যোৱা ঘটনাৰ অংশ
বিলাক আৰু লগতে আগন্তক বিষয়ৰ সূচনা দিয়াৰ বাবে অংকৰ
আদিতে সংস্কৃত ভাষাৰ মাধ্যমত শুদ্ধ বিকল্পক আৰু সংস্কৃত প্ৰাক-
তাত্ত্বিক ভাষাৰ মাধ্যমত থকা অংকৰ পাতনি স্বৰূপকে মিশ্ৰবিকল্পক
আখ্যা দিয়া হয়। প্ৰাক্তাত্ত্বিক ভাষাৰ মাধ্যমত নীচ পাচৰ জৰি-
য়তে আগন্তক ঘটনা চৰিত্ৰৰ বিবৰণ দিয়াকেই প্ৰবেশক বোলে।

যবমিকাৰ অন্তৰালত থাকি বিশেষ ঘটনাৰ সূচনা দিয়াই চুলিকা, অঙ্কৰ অন্তত পাত্ৰ সমূহে আগন্তুক অঙ্কৰ ঘটনাৰ আভাৱ দাঙি ধৰাকৈই অঙ্কান্তৰ বোলে। এটা অঙ্কৰ আদিতে পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ মূখেৰে সেই অঙ্কৰ প্ৰধান কথাবোৰৰ সংক্ষিপ্ত আকাৰত সূচনা দিয়াই অঙ্কমুখ ৭৭ প্ৰয়োজন বশতঃ কোনো অঙ্কৰ অঙ্কৰ ভাগত আন এক অঙ্কৰ সূচনা দিলে তেন্তে অঙ্কক পৰ্য্যন্ত বৈশালা হয়।

আধুনিক নাট্য আদৰ্শত সংঘাত (Conflict) বুজোৱা আদৰ্শ চৰিত্ৰ বসব বিৰোধ ঘটোৱা এক প্ৰকৃতি থাকে। এই সংঘাতৰ উপস্থিতিৰ বাবে নাটকীয় কাহিনীৰ পতিত প্ৰবল বাধা আহি পৰে। আৰু সেই অদম্য বাধা অতিক্ৰম কৰিবলৈ বাওঁতে নায়ক নায়িকাৰ ভীৰ সংঘৰ্ষণাল চৰিত্ৰ কুটি উঠে। এই প্ৰক্ৰিয়াটোকে সংস্কৃত নাটকত নায়ক-নায়িকাৰ আত্মকল্প প্ৰাপ্তিৰ অন্তৰায় বুলি কোৱা হৈছে। এই সংঘাত বা অন্তৰায় বিমানে ভীৰতৰ হয় নাটকীয় কাহিনীৰ চৰমকাৰিত্বৰ সিমানেই বেছি হয়।

চৰিত্ৰ (Character):- সামাজিকৰ অন্তৰত বসব পৰি-পুষ্টি সাধন হোৱাকৈ বসবাজক চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰাৰ আদৰ্শই সংস্কৃত নাটকত অনেক বিধৰ চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰিছে। চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত উক্ত আদৰ্শবান চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰি তাৰ প্ৰতি সামাজিকৰ মন আকৰ্ষণ কৰা সেই চৰিত্ৰৰ প্ৰতি মানুহক অহুপায়িত কৰাৰ প্ৰবল মনোভাৱ ব্যক্ত হৈছে নাটকত। নাটকত বস সৃষ্টিৰ পৰিকল্পনাত নায়ক-নায়িকা আৰু ভেৰ্জেন্সকৰ গভীৰক চৰিত্ৰ বিলাকেই আকৰ্ষণ বিভাৰ। লৌকিক কৰ্মতৰ বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ অৱদানেৰে পৰিস্ফুট সংস্কৃত নাটকৰ এই উপাদানসমূহ চৰিত্ৰবিশেষক আদৰ্শ, কণকত প্ৰভাৱ, মানসিক সংঘাত আদি কৰা বৈচিত্ৰ্যৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু আকৰ্ষণীয়। সংস্কৃত নাটকত নায়কৰ সকল ধৰণতে দাঙি ধৰি আলম্ভাতিক সন্মানে বৈৰেৰে বৈৰেৰে নিজৰ অৰ্থাৎ চৰমতাব ধৰে মোক, অৱশ্যে অৰ্থাৎ আদৰ্শ মানব আৰু দিব্যাদিবা অৰ্থাৎ দেবতাহেন্তে মানব

ভাবাপন্ন লোক হব লাগে । দিব্য চৰিত্ৰৰ নায়ক যেনে ঐকিক অমিৰ্য্য যেনে বাজৰি দুৰ্য্যাস্ত আৰু দিব্যামিৰ্য্য যেনে বাম ।

আলঙ্কাৰিক সকলে নায়কৰ কিছুমান সাধাৰণ লক্ষণ ঘাতি ধৰি কৈছে যে তেওঁলোক যথার্থতে ভ্যাগী, কৃতী, কুলীন, শূদ্ৰী ৰূপ যৌৱন সম্পন্ন, উৎসাহী, কৰ্মনিপুণ লোকপ্ৰিয়, তেজস্বী, বৈদগ্ধ্যসম্পন্ন, সংস্কৰিত্ৰবান আদি গুণেৰে বিভূষিত হব লাগে । সংস্কৃত নাটকত নায়কে সংঘাত অতিক্ৰম কৰি অভ্যাস লাভৰ দীৰ্ঘলীয়া পথ অতিক্ৰম কৰোঁতে এই গুণবিলাক প্ৰকাশ কৰে । নায়ক আদিৰ পাত খাতিৰ লখীয়া আন কেইটামান সাধিক গুণ হ'ল শোভা, বিলাস, মাধুৰ্য্য, পাণ্ডীৰ্য্য, বৈৰ্য্য, তেজ, ললিত, ঔদাৰ্য্য । ইয়াৰ ভিতৰত হৰ্ষ বিবাদ আদি বহিৰ যতাবকেই পাণ্ডীৰ্য্য, শক-মিত্ৰৰ প্ৰতি সমতা, দান, লোক প্ৰিয়তাই ঔদাৰ্য্য ।

উল্লিখিত গুণ বিলাকৰ ভাৰতমাত চাৰিপ্ৰকাৰ নায়ক চৰিত্ৰ নাটকত উল্লেখ পোৱা যায় । প্ৰকৃতি অল্পসংখ্যক এই চাৰিপ্ৰকাৰ প্ৰসিদ্ধ চৰিত্ৰ হ'ল ধীৰোদাত্ত, ধীৰোদ্ধত, ধীৰললিত আৰু ধীৰ প্ৰশান্ত । এই বিলাকৰ প্ৰথম বিধ ধীৰোদাত্ত নায়ক । এওঁলোক ঘাইকৈ ধীৰকলালী, কামাশীল, অহংকাৰশূণ্য, ঐশ্বৰ্য্যশালী আত্মপ্ৰাৰ্থন, সৎকৰ্ম্ম আৰু দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ আদি মহৎ গুণেৰে বিভূষিত হয় । নায়কৰ দ্বিতীয়বিধ ধীৰোদ্ধত । এওঁলোকৰ প্ৰকৃতিত উদ্ধতা, অহংকাৰ, আত্মপ্ৰাৰ্থা, পৰপীড়ন ভংগবতা থাকে । তৃতীয়বিধ ধীৰললিত । এওঁলোকে অমাত্য আদিৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ অৰ্পন কৰি চিন্তা উদ্বেগশূন্যভাবে কাল কটায় আৰু প্ৰায়ে বৃত্তা নীতি প্ৰিয় হয় । চতুৰ্থ বিধ নায়ক ধীৰ প্ৰশান্ত । এওঁলোক উদিত চক্ৰৰ দৰে প্ৰশান্ত চিত্ত হয় । যতাবতে এওঁলোক বৈৰ্য্যশালী, আৰু প্ৰায়ে স্বাৰ্থৰ জৰ্জৰ হোৱা দেখা যায় । ধীৰোদাত্তৰ তেজ শক্তি দেখাকিলেও এইবিধ নায়কৰ পাত বাকী সকলো ধীৰোদাত্তৰ গুণ থাকে ।

চবিত্ত বিলাকে তেওঁলোকৰ ওপৰত সামাজিক আৰু আন্তঃ-
স্বৰ্গীয় প্ৰযুক্তি সমূহৰ জিহ্বা প্ৰতিজিহ্বাই প্ৰভাবিত কৰাৰ পৰা-
আৰু কেবা প্ৰকাৰ বৈশিষ্ট্য লাভ কৰে । বিশেষকৈ শূদ্ৰাৰ বসৰ
ঘটনাত জৰিত হৈ ধৌৰোদাস আদি চবিত্ত বিলাকে দক্ষিণ ধৃষ্ট,
অনুপুল আৰু শঠ নামৰ অভিব্যক্তি লাভ কৰে । প্ৰেমিক নায়কে
অনেক জীৱ প্ৰতি সমানে অনুৰাগ প্ৰকাশ কৰিলে দক্ষিণ, অন্য
নায়িকাত আসক্ত হৈয়ো নিজৰ জীৱ প্ৰতি যিহা অনুৰাগ লক্ষ্য-
হীন ভাবে প্ৰকাশ কৰিলে ধৃষ্ট আৰু এক নায়িকাত অনুৰাগ
প্ৰকাশ কৰিলেই অনুপুল অন্য ছই বা ততোধিক নায়িকাৰ প্ৰতি
কপট প্ৰণয়ৰ অভিনয় কৰিলে এনে নায়কে শঠ নায়ক আখ্যা
দিয়া হয় । উক্ত যোৱা প্ৰকাৰ নায়কক উত্তম, মধ্যম আৰু অধম
হিচাবে ভাগ কৰিলে মুঠ আঠজিহ্বা প্ৰকাৰ নায়ক পোৱা যায় ।

উক্ত নায়ক সকলৰ উপৰিও ধৌৰোদাস পাণাচাৰী অধাৰ্মিক
লোকে প্ৰতিনায়ক আখ্যা দিয়া হয় । নায়কৰ বিৰুদ্ধ আচৰণ
কাৰী বাহাৰগত বাৰণ আৰু মুদ্ৰাবাক্স নাটকত মল্লকেতু আদি
এনে প্ৰতিনায়ক চাবলৈ ।

মূল কাহিনীৰ দৰে উপকাহিনীত নায়কৰ সহায়ক অনেক
সকলৰ চৰিত্ৰ থাকে । নায়কত কৈ কিছু তলখাপৰ নায়কৰ
পিছতে এক বিশিষ্ট চাবলৈ হ'ল পীঠমৰ্দ । এওঁলোক এহাতে
উপ কাহিনীৰ নায়ক আনহাতে নায়কৰ সোহাত স্বৰূপ সখাও ।
মালতী মাধৱ নাটকৰ মল্লকল এনে উৎকৃষ্ট সহায়ক চবিত্ত । নায়-
কৰ শূদ্ৰাৰ আদি ইষ্ট প্ৰতিষ্ঠিত সহায়ক আন কেতবোৰ চবিত্ত
হ'ল বিট, চেট, বিজয়ক । বিট নায়কৰ শূদ্ৰাৰ সহায়ক সন্তান
পৰাৱন কলানিপুণ আৰু বিচকণ বাকতৰীৰ এক মনোবলক চবিত্ত ।
চেট একপ্ৰকাৰ দাস চবিত্ত, দাসীৰ পুত্ৰ আৰু নায়কৰ শূদ্ৰাৰ
সহায়ক ৭ খালতী মাধৱ নাটকৰ কলহস এনে চবিত্ত । কলহ কতু
কুল আদিৰ নামেৰে কিছুক আন একপ্ৰকাৰ নায়ক সহায়ক চবিত্ত ।

শকুন্তলাৰ মাধব্য, মালবিকা অগ্নিশিখৰ পৌতম্য এনে চৰিত্ৰ ।
এওঁলোক স্বাভাবিকতে নান্নকৰ কাৰ্য্য সহায়ক, ভোজন তৎপৰ, হাস্য-
বসিক আৰু দেখিলেই হাঁহি উঠা বিধৰ লোক ।

সংস্কৃত নাটকত মন্ত্ৰী বা অমাত্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰিত্ৰ । এওঁ
ৰজাৰ শাসন তন্ত্ৰৰ প্ৰধান সহায়ক, কৈতিয়াবা ৰজাৰ সম্বন্ধক চৰিত্ৰ
হিচাবে অঙ্কন কৰা দেখা যায় । এওঁ বিশেষকৈ ধীৰললিত নান্নকৰ
ক্ষেত্ৰত শাসনৰ প্ৰধান গুৰি ধৰোতা ।

ৰজাৰ অন্তৰ পুৰষ বন্ধনাবেক্ষনৰ দায়িত্বত নিযুক্ত লোক
বিলাক প্ৰায়েই বধিব- অঙ্গহীন, কিৰাত আৰু ধৰ্ম্ম আকৃতিৰ
হয় । নায়কৰ নীচ জাতীয় জীৱ ভাতৃ শকাৰ এনে একপ্ৰকাৰ
চৰিত্ৰ । এওঁ প্ৰায়েই স্বভাৱত মূৰ্খ, মদ্যাসেবী, গৰ্ব্বিত, পপত
ওফলি থকা চৰিত্ৰৰ হয় । অন্তঃ পুৰষ নপুংসক কৰ্ম্মহাৰী
সকলৰ বৰ্ণবৰ আৰু অন্তঃ পুৰষ দায়িত্বত নিযুক্ত সৰ্ব্বাঙ্গ বস্ত্ৰ
পৰিহিত বৃদ্ধ ভ্ৰাম্যণ চৰিত্ৰক কণ্ঠকী বোলে । তছপৰি ৰাজকুমাৰ
সকলক কুমাৰ, সৈন্য পৰিচালক সকল সেনাপতি, সীমান্তত ৰাজ্য
কৰা সকলক সামন্ত, সেনা বনচাৰী সকল ৰজাৰ শত্ৰু যিখন কাৰ্য্যৰ
সহায়ক স্বৰূপে নাটকত অঙ্কন কৰা হয় ।

ৰজাৰ ধৰ্ম্ম সহায়ক বুলিবৰ আন কেতবোৰ চৰিত্ৰও থাকে ।
এওঁলোক প্ৰায়ে ধৰ্ম্মবিদ, আত্মবিদ, ব্ৰহ্ম আদিৰ প্ৰবৰ্ত্তক আৰু
বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্ম অমুযায়ী প্ৰজাৰ কৰ্ত্তব্য নিয়ামক হয় । এওঁলোকেই
পুৰোহিত ৰাজিক ব্ৰাহ্মবিদ চৰিত্ৰ । উল্লিখিত সহায়ক চৰিত্ৰবোৰৰ
মাজত অমুযায়ী মন্ত্ৰী পুৰোহিত ব্ৰাহ্মবিদ সকলক উক্ত, বিট বিদ্ভক
চেট আদিক মধ্যম আৰু শকাৰ আদিক অৰ্থ চৰিত্ৰ বুলি আখ্যা
দিয়া হৈছে ।

আয়ক আদিৰ দূত সহায়ক চৰিত্ৰও থাকে । ওপৰ আলোচনী তিনি
প্ৰকাৰ দূতৰ কথা গোৱা যায় । শিক্ৰটীৰ্হ, বিচাৰ্য আৰু স্ৰব্ধক
হাৰিক । অপ্ৰকাৰ চৰিত্ৰতে দূতাকৃত্যক ভাৱ দিবিলেও বিপুল দূত

নিঃস্ফীৰ্ণ, শ্ৰেণিত দৌতা স্কুলমে সাধনকৰে, এনে দূতেই শিতাৰ্ধ,
কেবল জনাবসগীয়া খিনিগ্নেই জনাব পাৰে তেনে দূত সন্দেহহাৰিক।

নাট্যৰ দৰে নাটিকা সংস্কৃত নাটত আলম্বন বিভাবৰূপে অন্যতম উপা-
দান। নাট্যৰ দৰে নাটিকাও অপৰে গুণ সম্পন্ন। কেবল নাট্যৰ তেজ,
দক্ষতা আদি নাটিকাৰ গুণৰ ভিতৰত নপৰে। নাট্যৰ লগত থকা সৰ্ব-
জ্বৰ ফালৰ পৰা নাটিকাৰ স্বীয়া, পৰকীয়া আৰু কন্যা এই তিনি ভাগত
বিভাগ কৰা হয়। স্বীয়া হ'ল নাট্যৰ বিবাহিতা স্ত্ৰী, পৰকীয়াই আনৰ
বিবাহিতা স্ত্ৰীক বুজায় আৰু কন্যাই অবিবাহিতা নাটিকাক বুজায়।

সংস্কৃত নাটকে উচ্চতৰৰ নাৰী চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ প্ৰতি মনোযোগ
অৰ্পণ কৰিছে স্বীয়া নামৰ স্ত্ৰী চৰিত্ৰৰ যোগেদি। কাৰণ এই
নাটিকা সকল স্বভাৱতে বিনয়, লজ্জা, পতিব্ৰতা আদি গুণেৰে
বিশৃঙ্খিত। গুণভেদে স্বীয়া নাটিকাৰ মুখ্য মধ্য আৰু প্ৰগল্ভা নামে
তিনিভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। প্ৰথম বোৰন আৰু লজ্জাবতী
মুখ্য স্বভাৱ সম্পন্ন নাটিকাই মুখ্য। বোৰন আৰু বভিকলাত
শুশিকিত। মধ্যম লজ্জাবতী নাটিকাই মধ্য। পৰিণত। যৌৱনমুখ্য
বভিকলাত শুশিকিত। লজ্জাহীনা কামবলগা নাটিকাই প্ৰগল্ভা।
কামফলা উন্নয়নৰ পৰা মধ্য আৰু প্ৰগল্ভাৰ বোৰা, অধোৰা আৰু
বোৰাবোৰা তিনি প্ৰকাৰক ভেদ পোৱা যায়। এনেকৈ ভাগ কৰিলে
মুখ্য বিধৰ সৈতে মুঠ ভেদ প্ৰকাৰ নাটিকা ভেদ পোৱা যায়।

অভিনয় আদিত জৰিতা লজ্জাহীনা আনৰ বিবাহিতা নাটিকাই
পৰকীয়া আখ্যা পায়। পৰকীয়া নাটিকাৰ ভূম্য গুণমুখ্য, কিন্তু
বাস্তবিকতে বিবাহিতা বুলি থকাৰ মোতাৰি এনে এক প্ৰকাৰ
নাটিকা হ'ল পতিকা। প্ৰত্যেকক বহু পুৰুষৰ সান্নাধ্য স্ত্ৰী। প্ৰত্যেক
লোকৰ পাত স্বভাৱজাত কেতবোৰ গুণ কলা নিপুণতা প্ৰদৰ্শন
কোৱত হললানৱী, কেতিয়াবা অহৰত্যা আৰু কেতিয়াবা বিবত্যা
আদি দুৰ্ভেদ চৰিত্ৰৰ হয়। ধনৰ লোভত ভালপোৱা দেখুৱাই আৰু
ধন হীন হলেই ভালপোৱা ত্যাগ কৰে। সৰল ভেদে ভেদ, পত

মূৰ্খ, তপস্বী আদি গোপনে কাম প্ৰস্তুতি চৰিতাৰ্থ কৰা লোক সকলৰ প্ৰতিও প্ৰণয় ৰাখে । এওঁলোককেই গণিকা নায়িকা আখ্যা দিয়া হয় ।

অন্য এক প্ৰকাৰ নায়িকা হ'ল কন্যা । তেওঁ যৌবন সম্পন্ন, লজ্জাশীল আৰু অবিবাহিতা । মাতৃ-পিতৃৰ অধীন থাকে বুলিহে পৰকীয়া আখ্যা দিব পাৰি ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা যোল প্ৰকাৰ নায়িকাৰ প্ৰণয় বিশেষে অৱস্থা বিচাৰ কৰি আঠ প্ৰকাৰকৈ ভেদ দেখুৱাইছে । সেই আঠ প্ৰকাৰ নায়িকা হ'ল স্বাধীনভৰ্তৃকা, যন্ত্ৰিতা, অভিসাৰিকা, কলহাস্তবিতা, বিপ্ৰলজ্জা, প্ৰোষিত ভৰ্তৃকা, বাসকসজ্জা আৰু বিবহোংকণ্ঠিতা ।

কান্ত অতিশয় আয়ত্বাধীন হলে স্বাধীনভৰ্তৃকা, সাময়িক ভাবে কান্তৰ দ্বাৰা পৰিত্যক্তা যন্ত্ৰিতা, কাম পৰবশ হৈ নায়কৰ উদ্দেশ্যে অভিসাৰ কৰা নায়িকা অভিসাৰিকা । কুলজা, বৈশ্যা প্ৰেৰ্যা নামেৰে অভিসাৰিকা তিনি প্ৰকাৰ । আভৰণ অদিৰে সজ্জিতা অভিসাৰিকা কুলজা, বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰেৰে ভূষিতা হৈ অভিসাৰন কৰিলে বৈশ্যা অভিসাৰিকা আৰু অতিশয় যদাফিতা অভিসাৰিকাক প্ৰেৰ্যা অভিসাৰিকা বোলে । ভয় দেবালয়, অৰণ্য, পুষ্পোদ্যান, শ্মশান, নদীতট, অন্ধকাৰ, গৃহাদি অভিসাৰন স্থান বুলি নিৰ্ণয় কৰা হয় । নায়কৰ সৈতে কলহত ৰতা নায়িকাক কলহাস্তবিতা প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈয়ো নায়কৰদ্বাৰা প্ৰভাৱিতা নায়িকা বিপ্ৰলজ্জা, নায়ক বিদেশত থকা বাবে বিবহ কান্ধা নায়িকা প্ৰোষিত ভৰ্তৃকা, নায়কৰ বাবে সাজ-সজ্জাত ৰতা নায়িকা বাসকসজ্জা আৰু বিবহ উৎকণ্ঠাবে কান্ধা নায়িকা বিবহোংকণ্ঠিতা । উক্ত এখ আঠাইশ প্ৰকাৰ নায়িকা উক্ত ত্ৰয় আৰু অৰ্থ প্ৰকাৰে ভাগ কৰিলে ৩৮৪ প্ৰকাৰ নায়িকা ভেদ পোৱা যায় ।

নাট্য কলাৰ ওপৰ নিৰ্ভৰ কৰিলে নায়িকাৰ বস্ত্ৰাৱৰ্ত্ত আৰু কেতবোৰ কৃত্ৰিম লক্ষণ নায়িকাৰ সাধাৰণ লক্ষণ বা অলঙ্কাৰ বুলি দাঙি ধৰিছে । অৱশ্যে ইয়াৰে কেইটামান লক্ষণ নায়কৰ পাতো

দেখিবলৈ পোৱা যায়। নায়িকাৰ বিশেষ আকৰ্ষণীয় লক্ষণবোৰ হ'ল শোভা, কাৰুণ্য, দীপ্তি, মাধুৰ্য্য, শ্ৰেণী-জ্ঞান, ঐশ্বৰ্য্য, ধৈৰ্য্য আদি অল্প সাধা অলঙ্কাৰ আৰু লীলা বিলাস, বিচ্ছিন্নতা, বিলোক, কল্প-কিত্তিত, মোটামুটি কটুনিত, বিভ্ৰম, ললিত মদবিবৃত, তপন, মৌল্য, বিৰূপ, কুতূহল, হাসিত চকিত আৰু কেলিক স্বভাবজাত অলঙ্কাৰ বোলা হয়। নাট্যকাৰ সকলে ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ অল্পকূল আদৰ্শেৰে নানী চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা দেখা যায়। সেয়ে নাটক আৰু কাব্যত এই চৰিত্ৰবোৰৰ কেবাটাও দিশ পৰিষ্কাৰ কৰা অঙ্কন হৈছে।

নায়ক আৰু নায়িকাৰ দ্বাৰা দ্বিতীয় কাৰ্য্যত নিৰূপিত দ্বিতীয় চৰিত্ৰও নাটকত পোৱা যায়। নাট্যকাৰ সকলে প্ৰায়ে নায়িকাৰ সখী, নটী, ধাত্ৰী, কন্যা, প্ৰতিবেশিনী, বালিকা, পৰিত্ৰাঞ্জিকা আৰু কলা শিল্পজ্ঞা আদি প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা সকলক নিৰূপিত কৰা দেখা যায়। দ্বিতীয়কল প্ৰায়েই কৰ্মকুশল, নৃত্যগীত অঙ্গুষ্ঠা, উৎসাহ, ভক্তি, শ্ৰুতি যুক্তা, মধুৰভাষী, বাকচতুৰতা আদি গুণ বিলাকেৰে বিভূষিতা উত্তম মধ্যম অধম প্ৰকৃতিৰ হোৱা দেখা যায়।

বস (Sentiment):- কাব্য মাত্ৰকেই বসন্তক উপাধানেৰে সাধাৰণ লোকৰ মনোগ্ৰাহী আৰু উপাদেয় কৰাৰ কথা অলঙ্কাৰিক সকলে কৈছে। কাব্য নাটকৰ এই বস প্ৰকৃতিতে এক আনন্দ অল্পভূতি বুলি জ্ঞান কৰা হয়। এই আনন্দ অল্পভূতিক পণ্ডিত সকলে ব্ৰহ্মানন্দৰ লগত তুলনা কৰিছে। প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যই সকলো সময়তে মন আনন্দত বুৰাই থকাৰদৰে কাব্য আনন্দয়ো হৃৎকৰ মানব জীৱনত পৰম সুখৰ উৎসবদৰে নিৰ্জন সময়ত মন আনন্দত বুৰাই ৰাখে। নাট্য আচাৰ্য্য ভবত মুনিৰে তেওঁৰ বস-তত্ত্বত বিভাৰ, অল্পভাৰ, সকাৰী ভাৰৰ সংযোগত স্থায়ীভাৱক বসলৈ কণাভৰিত কৰাৰ আদৰ্শ দাঙি ৰখিছে।

স্বাধীনতা:- বসৰ প্ৰধান কাৰণ স্থায়ী ভাৱ। বক্তি, হাস্য

শোক, ক্রোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা, বিস্ময়, শম আদি নও প্রকাৰ সহজ প্ৰযুক্তি মানৱ অন্তৰত স্থায়ী ভাবে থকা দেখা যায়। অন্যৰে পৰা স্পৃহাৰে অন্তৰত থকা ভাববোৰ উপযুক্ত পৰিবেশৰ প্ৰভাৱত উদ্ভূত হয় আৰু উদ্ভূত হোৱাৰ পাছত সেইবোৰৰ প্ৰতিক্ৰিয়া চৰিত্ৰত প্ৰকাশ পায়। নিষ্ক্ৰিয় ভাববোৰ এইদৰে সক্ৰিয় হলেই আবেগ নাম পায়।

সাহিত্য আচাৰ্য্য বিশ্বনাথে সাহিত্য দৰ্শনত স্থায়ীভাববোৰৰ আভাস দাঙি ধৰি কৈছে যে অস্বাভাৱিক বিষয়ৰ প্ৰতি মনৰ একান্ত বাসনাই ৰক্তি, কথা, অঙ্গী ভঙ্গী আদিৰ বিকৃতিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা চিত্ত বিকাৰেই হাস, ইষ্টনাশ আদিৰ পৰা হোৱা চিত্তবি-কাৰকে শোক বোলা হয়। প্ৰতিকূল বিষয়ৰ প্ৰতি মনৰ ভীষ্ণ-তাই ক্রোধ, কাৰ্য্য আবস্তৰ সময়ত স্থিৰতৰ উৎসাহকেই উৎসাহ, পৰম অনৰ্থ বিষয়ৰ প্ৰতি বিকলতা বুজোৱা চিত্তবিকাৰেই ভয়, বিষম, দোষ আদি দৰ্শনৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা চিত্তাধিকাৰ জুগুপ্সা, অলৌকিক বিষয়ৰ প্ৰতি চিত্তৰ যি বিস্তাৰ সেয়ে বিস্ময়, নিস্পৃহ অবস্থাৰ যোগেদি আত্মবিজ্ঞানৰ পৰা জন্ম লুখেই শম।

এই স্থায়ীভাব বিলাকৰ এটা প্ৰধান অঙ্গ স্বৰূপে থাকি কাব্য নাটক যোগেদি বসত পৰিণত হোৱা দেখুৱা হয়, যদিও ইয়াৰ বিকল্প অবিকল্প অনেক ভাব সহায়ক হিচাবে লোৱা দেখা যায়। লৌকিক জগতৰ কেতবোৰ বিশৃংখল ঘটনাই বিভিন্ন ভাবেৰে মনক আলোড়িত কৰে যদিও বহু উপলব্ধী জ্ঞান-জুৰি ভাঙৰ নবীত মিলিত হৈ সাপৰ অতিমুখে পতিকাৰৰ নৰে লৌকিক ভাববোৰে, এটা স্থায়ীভাবৰ লগত অজ্ঞা-অজী ভাৱত প্ৰথিত হৈ বস সমুদ্ভূত পৰিণত হয়।

লৌকিক জগতৰ ঘটনা পুৰুষো যে মনক আলোড়িত কৰিব পৰা শক্তি আছে তাৰ কেইটামান উদাহৰণ দিমেই কথাটো পৰিস্কাৰ হব। প্ৰকৃতি জগতৰ জীৱ-জন্তু আদিৰ যতি কাৰ্য্য দেখিলে আমাৰ

অন্তৰতো বৰ্তিতাব জাগৰিত হয় । বাস্তবত একম্ন মানুহে গিহল খাই পাবি গলে কা কথা, অসী-ভজীত বিপৰীত স্মৃতিচৰণ কৰিলে আমাৰ হাঁহি উঠে । সেইদৰে ভাঙৰ সাপ এডাল হঠাৎ ওচৰতে দেখিলে নাইবা আন্ধাৰ বাতি বহী এডাল পাকখাই পৰি থকা দেখিলে ভয়তে দৌৰি পলাবলৈ চেষ্টা কৰোঁ বা সহায়ৰ বাবে চিঞৰোঁ । সেইদৰে যবানৰ, পৰা বোৱা সোন্ধ আহি নাকত লাগিলে আক নিলপিলাই থকা পোকবোৰৰ ওপৰত মাখি ভেন ভেনাই থকা দেখিলে মনত জুঙলা বা ফুনাৰ ভাব ওপজে । চুৰ্ঘটনাত পৰি একম্ন লোকৰ হঠাৎ স্মৃতিৰ খবৰ বা পৰীক্ষাত কেইল হোৱা খবৰ শুনিলে মন শোকত অভিভূত হয় । অথচ আমোদজনক কিবা এটা কবিলে লোৱাৰ সময়ত আন কাৰো বাখা পালে মনত ভীত ক্ৰোধ প্ৰকাশ হয় । সেইদৰে আলৌকিক ভূত-প্ৰেতৰ গল্প শুনিলে মনত বিস্ময় জাগে । আমাৰ অন্তৰত সকলোৰে ওপৰত প্ৰকৃত বিশ্বাস কৰা উৎসাহ জাপে যেতিয়া ভেনে কেত্ৰত আৰি উপস্থিত হওঁ, সেইদৰে বৈবাগ্যশীল নাবন্ধৰ দৰে শান্ত লোকক দেখিলে আমাৰ মনত গভীৰ প্ৰশান্তিৰ উদয় হয় । উপবৃত্ত কোনলৈকে কাব্য নাটৰ বিশ্বাসযোগ্য ঘটনাবোৰত এই ভাববোৰ পৰিপূৰ্ণ ৰূপত ফুটাই ফুলিব পাৰিলে বস আখ্যা দিয়া হয় ।

বিভাব :- দ্বাৰী ভাব ৰূপত পৰিপূৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰধান অৱলম্বন বিভাব । কাব্য নাটত উপস্থাপিত কাহিনীৰ প্ৰধান উপাদান চৰিত্ৰবোৰ আৰু বিশেষ পৰিবেশত তেওঁলোকে দেখুৱা ভাবৰ আচৰণ বিলাকেই বিভাব । বিভাবৰ আলম্বন আৰু উন্নীপন নামে দুটা ভেদ পোৱা যায় । নায়ক-নায়িকা আৰু তেওঁলোকৰ সহায়ক চৰিত্ৰ বিলাকে নাটকত আলম্বন বিভাব । প্ৰজাৰ মনোবল্লম্বনৰ বাবে নামে প্ৰাপ্য দৰে সীতাক বনবাস দিয়াৰ পিছত গভীৰ ক্ষুণ্ণতাৰ জীৱন বৰ্ণন কৰে । বাৰম্বাৰে একম্ন মনোবী লোকৰ পৰী-বিচ্ছেদত আক সীতাক দৰে দ্বাৰী প্ৰবাসীৰ প্ৰকাৰ অনুভৱ

বাবে হোৱা কৰণ কাহিনীক লৈয়ে ভবভূতিৰ উক্তৰ বাম চৰিত । কাহিনীটোৰ বিকাশৰ বাবে নায়ক নায়িকা বাম সীতাৰ বাহিৰে বশিষ্ঠ, বায়ীকি, জনক, ভাগীৰথী, পৃথিৱী, কৌশল্যা, লব-কুশ, চন্দ্ৰ কেতু আদি সকলৰ অনেক চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটৰ লগা হৈছে । এনে চৰিত্ৰবোৰেই উক্তৰ বাম চৰিত নাটকত আলম্বন বিভাৰ ।

আনহাতে নাটকীয় চৰিত্ৰবোৰে ভাবৰ অলুকাৰ চৰিত্ৰ ফুটাই তোলাত উদ্দীপনা যোগোৱা প্ৰাকৃতিক আদি বিভিন্ন পৰিবেশেই উদ্দীপন বিভাৰ । উক্তৰ বাম চৰিত নাটৰ বামবহাৰা সীতা-ভাগব উপযোগি পৰিজনশূণ্য অৰোধ্যাৰ ৰাজপ্ৰাসাদ, বাম সীতাৰ বিচ্ছেদৰ কাকণ্য ফুটাই তোলাৰ বাবে প্ৰিয় পৰিজন, চৰাই, গছ ফুল আৰু গছ গছনিৰে নিৰ্জন পঞ্চবটী, বিচ্ছেদৰ শোক গভীৰভাৱ কৰাৰ বাবে পূৰ্বৰ স্মৃতি বিজড়িত জটায়ু, সীতা-ভাৰ্ঘ, চিত্ৰকূট আদিৰে পৰিপূৰ্ণ দণ্ডকাৰণ্য আৰু শেষৰ কেইটামান অস্তত বায়ীকি আশ্ৰম পটভূমি হিচাবে গ্ৰহণ কৰিছে । ভাবৰ উদ্দীপনা সৃষ্টিৰ বাবে লক্ষ্য এনে উপায়েৰ পৰিবেশবোৰকেই উদ্দীপন বিভাৰ আখ্যা দিয়া হয় ।

অলুকাৰ :- নায়ক নায়িকা আদিৰ জ্ঞানৰত উৰুত হোৱা ৰতি আদি ভাব আবিৰ্ভাৱ হলে শৰীৰত ভাব প্ৰতিক্ৰিয়া ৰূপে কেতবোৰ লক্ষণ ফুটি উঠে । ভাববোৰ অৰ্য্যক্ত যদিও অলুকাৰ বোৰ ব্যক্ত । কাৰণ এইবোৰ শৰীৰত দেখাৰ পৰাহে বৰ্ণক পাঠকে নায়কাদিৰ ভাবৰ বিষয়ে স্পষ্টভাবে জানিব পাৰে । নায়ক আদিৰ ভাবৰ অলুকাৰ বাহ্যিক লক্ষণ বিলাকক অলুকাৰ বোলা হয় । স্বামী-ভায় প্ৰকাশৰ কাৰণ অলুকাৰ শৰীৰৰ কেতবোৰ বৰ্মকে সাধিক ভাব বোলে । ভক্ত, বেদ, বোম্বাৰ, স্বৰ্গজ, বৈশ্ব, বিবৰ্ণতা, অজ্ঞানত আৰু প্ৰেম আদিক সাধিক ভাবৰ অলুকাৰ বোলা হয় । বিভিন্ন ভাবৰ অলুকাৰ বোৰ বেলেগ বেলেগ ৰূপে দাঙি ধৰা হয় । ক্ৰ বিবেক, কটাক ৰতি ভাব, চকু মূৰ বাই বোকা, হাঁহো হাঁহো

কবে যুগ হাস্য বসব, ভাগ্যক দোষা, স্রাতিত বাগবি পৰা, কন্দা
কটা কৰা আদি কৰণ বসব, চকুৰ গাখি ধোখা কৰা, ওঠা কামোৰা
উৰ্জন-গৰ্জন কৰা, অন্ত বিক্ষেপ, পৰনিন্দা আদি বোজ বসব অহু-
ভাব। এইদৰে আন আন ভাবৰ অহুভাবো বহুত সংখ্যক দেখা
যায়। কাৰ্য্য নাটকত চৰিত্ৰ আদিৰ মনোভঙ্গত উপলব্ধি হোৱা
হৰ্ষ-বিৰাধ আদিৰ শাৰীৰিক অভিযুক্তি তন্ত্ৰ কেন্দ্ৰবোমাক আদি
থাকে। ভাবৰ পৰবৰ্তী ক্ৰিয়া ৰূপে শৰীৰত এইবোৰ প্ৰকাশ পায়।
মালতী মাধব নাটকত মালতী আৰু মাধবে বতি ভাবৰ কাৰণে
পৰস্পৰে অপলক নেত্ৰে চোৱা, কটাক, বিলাসপূৰ্ণ হাঁহি আদিয়ে
অহুভাব বোৰ প্ৰকাশ কৰিছে।

ব্যাভিচাৰী ভাব :- এটা দ্বায়ী ভাব বসত পৰিপূৰ্ণ লাভ
কৰাৰ সময়ত অন্য কেতবোৰ ভাব ক্ষণেকৰ কাৰণে দেখা দি
দ্বায়ীভাব বসত পৰিপূৰ্ণ হোৱাত বিশেষ ৰূপে সহায় কৰে। বতি
দ্বায়ী ভাব বসলৈ বিকাশ লাভ কৰাৰ সময়ত নিৰ্বেশ বা অব-
সাদ হঠাৎ আবিৰ্ভাব হয়। এনে ক্ষণেকীয়া ভাবে প্ৰধান ভাব
কেই উপভোগ্য কৰাত সহায় কৰে। বসন্তেনে বহুত ব্যাভি-
চাৰী ভাব স্বীকাৰ কৰা হয়। কেতিয়াবা আকৌ দ্বায়ীভাব
বোৰেও ভিন্ন দ্বায়ীভাবৰ ব্যাভিচাৰী ভাৱৰূপে ক্ৰিয়া কৰে
দীৰ্ঘল হৃদয়নিৰ্গা, জড়তা, চিন্তা, অপমৰ, উত্তৰতা আদি কৰণ
বসব, সন্মোহ, ত্ৰাস, গ্লানি, দীনতা, শঙ্কা আদিক ভয়ানক বসব,
ব্যাভিচাৰী ভাব বোলা হয়। সাহিত্য আচাৰ্য্য সকলে বৃহৎ
ভেক্ৰিশটা ব্যাভিচাৰী ভাব দাঙি ধৰিছে। সেইবোৰ হ'ল নিৰ্বেশ
আবেশ, দৈন্য, শ্রম, যদ, জড়তা, উত্তৰতা, মোহ, বিৰোধ, বৃত্ত্য,
অপমৰ, পৰ্ব, যবণ, অলসতা, অমৰ্ষ, নিদ্ৰা, অবহিৰা উৎসৃকা
উদ্ভাৱ, শঙ্কা, স্তুতি, মতি, ব্যাধি, সন্মোহ, লজ্জা, হৰ্ষ, অনুরা,
বিৰাধ, ধৃতি, চপলতা, গ্লানি, চিন্তা, বিতৰ্ক।

কল বিপত্তি :- ওপৰত দ্বায়ীভাবৰ আলোচনাত দাঙি ধৰা

অন্ত্যেকটো স্থায়ীভাবৰ পৰা একোটাকৈ বস পোৱা হয়, যেনে বস্তিৰ পৰা শূন্যৰ, হাসৰ পৰা হাসা, শোকৰ পৰা ককণ, ক্ৰোধৰ পৰা ৰোদ্ৰ, উৎসাহৰ পৰা বীৰ, ভয়ৰ পৰা ভয়ানক, মূনা বা ভুজ্জলাৰ পৰা বীভৎস, বিয়য়ৰ পৰা অদ্ভুত, শয়ৰ পৰা শান্ত বস পোৱা যায়।

নাট্য শাস্ত্ৰৰ বস সূত্ৰত 'সংযোগাৎ' আৰু 'নিম্পত্তি' শব্দ বসৰ পৰিণতিক কেন্দ্ৰ কৰি দাঙি ধৰিছে। ইয়াৰ অৰ্থ বিভাৰ অস্থতাৰ আৰু ব্যাভিচাৰী ভাবৰ সংযোগত বস-প্ৰাপ্তি। সহজ কথাত নাট্য কাব্যৰ স্নায়ুকাণ্ডৰ চৰিত্ৰ সমূহে বিভিন্ন পৰিবেশত দেখুৱা ভাব বিলাকে বিভাৰ, ভাবৰ প্ৰভাৱত দেখুৱা আচৰণ বিলাকেই অস্থতাৰ আৰু ক্ষন্তেকৰ বাবে উপস্থিত হোৱা সহায়ক ভাব বোৰ ব্যাভিচাৰী ভাব। এই ভাববোৰ কাব্য-নাটত নায়ক আদিৰ মাধ্যমত সূক্ষ্মৰ ৰূপে ফুটাই তোলাৰ পৰাই পাঠক দৰ্শকৰ অন্তৰতো অনুৰূপ ভাববোৰ প্ৰকাশ ঘটে।

দৰ্শক পাঠকৰ অন্তৰত কাব্য নাটকে সৃষ্টি কৰা ভাব আৰু বসবোৰ কিদৰে ক্ৰিয়া কৰে আৰু ভাব পৰা কেনেকৈ সামাজিক লোকে আনন্দ পায় সেই কথা স্পষ্ট কৰাৰ কাৰণে সাহিত্য শাস্ত্ৰ-কাৰ সকলে বৰকৈ মনোযোগ দিয়া দেখা যায়। ভট্টলোচনটে বস নিম্পত্তিৰ বিষয়টো পৰিভাৰ কৰিবৰ বাবে নিজৰ মত দাঙি ধৰি কয় যে কাব্য নাটকৰ বস আৰু ভাববোৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত নায়ক-কাণ্ডৰ চৰিত্ৰ ফুটাই তোলা অভিনেতা অভিনেত্ৰীয়ে উপস্থাপ্তি কৰে। অভিনেতা অভিনেত্ৰীয়ে সেইবোৰ বচাবৰ অনুকৰণ কৰাৰ পৰাই সামাজিকে সেইবোৰ চাৰি বস স্বৰূপ লাভ কৰে। ভট্টলোচনটোৰ বস নিম্পত্তিৰ ভাৱটো মীমাংসা দৰ্শনৰ আধাৰত স্থাপিত। ইয়াক উৎপত্তি-বাদ বুলি জনা যায়। জ্ঞান কৰ্ম সন্তুষ্টিবাদী মীমাংসক সকলে কৰ্ম আৰু উপাসনাৰ অৱিস্তাৰে আত্মাৰ সংকাৰ হয় বুলি বিশ্বাস কৰে। এনেদৰে পৰিভাৰ লাভ কৰা আত্মাত ব-প্ৰকাশ জ্ঞান আত্মপান 'আপুৰি উৎপত্তি' হয়। কৰ্মৰ দ্বাৰা উপাসনা কৰা হয়। উপাসনা কৰা

হোৱাৰ পিছত আত্মাৰ শুদ্ধতা লাভ হয় আৰু তেতিয়াই আত্মাত পৰমাত্মাৰ ধৰ্ম উপলব্ধি কৰি আত্মাই আনন্দমুখ, লাভ কৰে। ধৰ্ম আৰু উপাসনাৰ দ্বাৰা বাসনা অপসৰিত নিৰ্মল আত্মাত জ্ঞান উৎপত্তি হোৱাৰ দৰে কাব্য নাটকৰ পৰা নায়ক অভিনয়তা আদিয়ে বচন প্ৰমাণৰ আদিৰ অমুকৰণ কৰ্ম সাধনাৰ গুণত উৎকৃষ্ট প্ৰকাৰে বস স্বৰূপ উপলব্ধি কৰে। সেইবোৰ সম্যক ভাবে শুনা বা দেখাৰ পৰা সামাজিক আদিয়েও আংশিকভাবে বস বোধ কৰে। উৎপত্তিবাদ নায়ক বস নিস্পত্তিৰ তথ্যটিয়ে অভিনেতা অভিনেত্ৰীৰ অন্তৰত অমুখীলন কৰ্ম আচৰণৰ গুণত প্ৰধান ভাবে বস জ্ঞান হোৱা বুলি সামাজিকৰ বস জ্ঞানক উপলব্ধি কৰিছে। অভিনেতা অভিনেত্ৰীয়ে অৰ্থোপাৰ্জনৰ দৰে ব্যৱসায়িক মনোভাব লৈ নায়ক আদিৰ চৰিত্ৰ নিজত উপলব্ধি কৰিলেও বস জ্ঞানত তদ্ব্যৰ্থ হোৱা হোৱা বুলি ভাবিব নোৱাৰি। কিয়নো বস জ্ঞান ঘাইকৈ সামাজিকৰ অন্তৰত প্ৰধান ভাবে উপলব্ধি হোৱা বস্তু।

ন্যায়বাদী ঐশ্বৰ্য্য আৰু তেওঁৰ আত্মগামী সকলে বীমাংসক সকলৰ উৎপত্তিবাদক কঠোৰভাবে সমালোচনা কৰি অমুখতিবাদ নামে আন এক মতবাদ দাঙি ধৰিছে। ন্যায়বাদী সকলৰ মতে অমুখতিৰ দ্বাৰাই বস জ্ঞান হয়। ন্যায়বাদী সকলে অমুখমান প্ৰমাণৰ গুণবত নিৰ্ভৰ কৰি অমুখতিৰ দ্বাৰা বসজ্ঞান হয় বুলি কৈছে। অমুখমান জ্ঞানক প্ৰমাণ বুলি ন্যায়বাদী সকলে বিচাৰ কৰে। তেওঁ লোকৰ এই অমুখমান জ্ঞান প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ গুণবত নিৰ্ভৰশীল, কাব্য নাটকত নায়ক আদিৰ বস্তু আদিৰ পৰা বস জ্ঞান প্ৰত্যক্ষ লব্ধ জ্ঞান। এনে প্ৰত্যক্ষ লব্ধ জ্ঞান অভিনেতা আদিৰ ব্যাপকতা লাভ কৰে বুলিয়েই কৰ্মকে অভিনেতা অভিনেত্ৰীত বাহ সীতাৰ অমুখমান কৰে। সেয়ে সামাজিকৰ বস জ্ঞান অমুখমান লব্ধ জ্ঞান। ন্যায়বাদী সকলে পৰাক্ষৰ বা বৃত্তিৰ সহায়ত এনে জ্ঞান উপস্থিত হয়। জুইৰ ব্যাপকতা কল যোঁৱা, তলোৱা পৰ্ব্বতত জুই আছে বুলি অন্য এক সত্যজ্ঞান লাভ কৰে। পৰ্ব্বতত জুই

আছে এনে অস্তিত্বকণী জ্ঞান সাধনত তিনিটা বস্তুৰ সহায় লয় । জুইৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰে বাবে জুই সাধা, জুইৰ ধাতক পৰ্কত পক্ষ অক জুইৰ ব্যাপকতা প্ৰত্যক্ষ লব প্ৰথম জ্ঞান, পৰ্কতত ধোঁৱা আছে এয়া দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ পক্ষ ধৰ্মতাৰ জ্ঞানো প্ৰত্যক্ষ মূলক । কাৰণ পৰ্কতত ধোঁৱা ওলোৱা দেখিহে এনে উক্তি কৰা হয় । ইয়াৰ পিচৰ পৰ্যায়ত ব্যাপ্তি জ্ঞান ধোঁৱাত জুইৰ ব্যাপকতা থাকে । এনেদৰে পৰামৰ্শ বা যুক্তিৰ সহায়ত সিদ্ধান্তলৈ অহা যায় 'পৰ্কতত জুই আছে' । অমুমিতি বাদে কাব্য নাটৰ বিভিন্ন আদি অমুমীলন অভ্যাসৰ দ্বাৰা অভিনেতা আদিয়ে বাম আদিৰ বস জ্ঞানৰ ব্যাপকতা লাভ কৰে বুলি বিশ্বাস কৰে । অভিনেতা আদিত সংক্ৰমিত বস জ্ঞানকে দৰ্শক আদি সামাজিকে অমুমানৰ সহায়ত বস জ্ঞান লাভ কৰে । অমুমিতিবাদৰ প্ৰধান দোষ হ'ল বাম আদিৰ অভিনয় কৰা অভিনেতাত বস অমুমান জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে । সামাজিকে নিজ ইন্দ্ৰিয় সন্নিধৰ পৰা প্ৰত্যক্ষ ভাবে কাব্য-নাটৰ নায়ক-নায়িকাৰ দৰে বস জ্ঞান লাভ কৰে ।

বস নিষ্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত আন এক তথ্য আগবঢ়াইছে ধ্বনিবাদৰ প্ৰবৰ্তক সাহিত্য আচাৰ্য্য অভিনব গুপ্তই । তেওঁৰ বস নিষ্পত্তিৰ তথ্যক অভিযুক্তি বাদ বুলি জনা যায় । কাব্যৰ শব্দৰ পক্ষ আক অৰ্থৰ সন্ধান দিয়াৰ উপৰিও ধ্বনি বা ব্যঞ্জননা নামৰ কাব্যৰ আত্মাবো সন্ধান দিয়া এই সাহিত্য আচাৰ্য্যই ব্যঞ্জনামূলক কাব্যৰ আত্মাব সন্ধান বি পৰবৰ্তী সাহিত্য আচাৰ্য্য সকলক অনুপ্ৰাণিত কৰিছে ।

সাহিত্য আচাৰ্য্য সকলে ব্যঞ্জনাবৃত্তি জ্ঞানৰ উপায়েরতা কাব্যত বিশেষ ভাবে স্বীকাৰ কৰিছে । ব্যঞ্জনাবৃত্তিৰ সাৰ্থকতা বুজাবৰ বাবে তেওঁলোকে পদ্ধতিগত যোৰা অৰ্থাৎ পদ্ধতি সোৱালৰ পাঠ এই ব্যাক্যৰ উপস্থাপন কৰিছে । অতিথি যুক্তিয়ে পদ্ধতি পদ্ধতি-জ্ঞান প্ৰেৰাই অৰ্থ বিয়ে যদিও আচল ভাব বুজাব নোৱাৰা ব্যঞ্জন

অতিথি বৃত্তিৰ অকাৰ্য্যাকাৰীতা প্ৰমাণ হয় । লক্ষ্যনা নামৰ প্ৰসিদ্ধ বৃত্তিয়েও গঙ্গাব পাব নামৰ এক অৰ্থ দিগ্নে যদিও আটল অৰ্থ দিবলৈ অক্ষম । সেয়ে গঙ্গাব পৰিত্ৰতা শীতলতা বুজোৱা অন্য এক অতিবিক্ত অৰ্থ দিয়া বৃত্তি স্বীকাৰ কৰা হৈছে । ইয়াকে ব্যঞ্জন বৃত্তি বোলে । বক্তাব অতিপ্ৰায় বুজোৱা, তাৎপৰ্য্য বুজোৱা বৃত্তিওকৈও ই উচ্চতমৰ অৰ্থৰ সন্ধান দিয়ে । ব্যঞ্জন বৃত্তিয়ে লক্ষ্য-বৰ্ত্তন নথকা আলৌকিক অৰ্থ বুজোৱা ক্ষমতা লাভ কৰাৰ দৰে কাব্যায়ো বিস্তাৰ আদিৰ সম্যক প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা সেইবোৰত নথকা এক আলৌকিক আনন্দ দিব পৰা গুণ লাভ কৰে । কাব্যই বস বা সৌন্দৰ্য্যৰ আনন্দ দিব পৰা ক্ষমতা লাভ কৰে যাককলত পাঠক কৰ্মক মাত্ৰকে সেই আলৌকিক আনন্দই তদ্ব্যভা দান কৰে । সেই বিস্তাৰ আদিৰ সূকীয়া স্বৰূপত নথকা অতিবিক্ত গুণ সেইবোৰত সামগ্ৰিক ভাবে অতিব্যক্ত হয় বুলি বস নিশ্চিন্তিত অতি-ব্যক্তিবাদ এক স্বীকৃত মতবাদ ৰূপে সৰ্বজন গৃহীত হৈ পৰিছে । আনকি বিশ্বনাথেও তেওঁৰ সাহিত্য দৰ্শনত এই মতবাদৰ স্বৰূপকে দাঙি ধৰিছে ।

বিশ্বনাথে বসক অৰণ্ড আনন্দ অহুৰ্ভূত বুলি কৈছে । তেওঁ কাব্য অহুৰ্ভূতন প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সত্যৰ প্ৰাপ্ত ভবনৰ সাৰাজিক সকলকে প্ৰধান ভাবে বস উপলব্ধি কৰোঁতা বুলি কৈছে । কাব্য নাটকত উপস্থাপিত বস পাঠক কৰ্মক আদি সকলক সকলোই প্ৰধান ভাবে এই আনন্দ অহুৰ্ভূতি লাভ কৰে । পাঠক আৰু কৰ্মকে দান আদিৰ যোগেদি উপস্থাপিত বস সাধাৰণীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা লাভ কৰে । এই প্ৰক্ৰিয়াৰ সহায়ত বাৰ আদি নামক নান্নিকাৰ্য্যৰ কাব্য নাটৰ ব্যক্তি বিশেষ নহৈ সাধাৰণ পুৰুষ-স্ত্ৰীত পৰি-ণত হয় । ইয়াৰ কলত পাঠক কৰ্মকে তেওঁলোকৰ লগত কাব্যমুখতা লাভ কৰি ভাববোৰ নিজৰ বুলি জ্ঞান কৰে । আৰু বাৰ অৱশিষ্ট ভাব হ'ব নিমিত্ত আবেগ কৰাৰ ক্ষমতাই অকলত হ'ব স্বাধীনতা-

বোৰ উদ্ধৃদ্ধ হোৱাৰ ফলত ভঙ্গ্যতাৰ লুপ্ত লাভ কৰে।

বিধনাথে বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰাই এনে সাধাৰণী কৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ উল্লেখ কৰে। তেওঁৰ মতবাদে এক পৰম ব্ৰহ্মই সকলো সৃষ্টিৰ মূলত থাকি অবলীলা ক্ৰমে যাম্যাময় সংসাৰ বচনা কৰাৰ দৰে কাব্য-নাটৰ বিভাৰ অল্পভাৰ আৰু সঞ্চাৰীভাববোৰে বস আবিৰ্ভাৱ ঘটায়। তেওঁৰ মতবাদে বিভাৰ আদি সূচীয়া উপাদান বোৰৰ বস এক অতিবিক্ত বস্তু বুলি স্বীকাৰ কৰে। তেওঁ বসক আত্মদানীয় পানক বা চৰ্ব্বত বুলি কৈছে। চৰ্ব্বতত যিদৰে চেনী, টেঙাকল, লোণ, পানী আদি উপাদান থাকিলেও তদতিবিক্ত গুণ উপলব্ধি হোৱাদি বিভাবাদিৰ সামগ্ৰিক ৰূপে বসাত্মক হয়। বেদান্তৰ মতে সত্য জ্ঞান অনন্তই ব্ৰহ্ম। এই ব্ৰহ্ম স্বৰূপ লাভ কৰিবৰ বাবে প্ৰথমে অবিদ্যা সঙ্কট মায়া অতি কষ্টেৰে ছিঙা প্ৰয়োজন। সেইদৰে বসাত্মক কৰিবলৈ বিশেষ প্ৰযত্নৰ আৱশ্যক, আৰু ব্ৰহ্মস্বৰূপ উপলব্ধি হলে যিদৰে জগত আৰু ব্ৰহ্মৰ সূকীৰ্ত্তা বৈতৰূপ দূৰ হৈ অদ্বৈত স্বৰূপ লাভ হয় সেইদৰে বসৰ ক্ষেত্ৰতো বিভাৰ আদিও বস স্বৰূপতে লীণ হৈ একীভূত হয়। চাকিয়ে নিজ পোহৰেৰে ঘট আদিক পোহৰাই তোলে আৰু নিজেও প্ৰকাশিত হয়। সেইদৰে বসৰ অৰণ্ড আৱল অল্পভূতিয়ে বিভাৰ আদিকো বসত পৰিণত কৰে।

নাটকৰ উপস্থাপন (Presentation) :- নাটকৰ উপস্থাপন সম্পৰ্কীয় কেইটামান অঙ্গৰ বিষয়ে অলঙ্কাৰিক সকলে আলোচনা কৰিছে যিবোৰ সাধাৰণতে প্ৰকৃত নাটকৰ অভিনয় আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে অৰ্হুষ্ঠিত হয়। নাটকৰ আৰম্ভণিৰ আগতে হোৱা এই অঙ্গ বিলাক হল পূৰ্ববঙ্গ, সভাপূজা, কবি পৰিচয়, নাটকৰ পৰিচয় আৰু আত্মবা প্ৰস্তাৱনা।

পূৰ্ববঙ্গ (Prelimineries) :- অভিনয়ৰ সৈতে জৰিত বহুত বিষয়ক আচৰণ পূৰ্ববঙ্গ। প্ৰকৃত নাটকৰ আৰম্ভণিৰ পূৰ্বে অভিনেতা অভিনেত্ৰী সকলে বহুখণ্ডৰ বিধিবি উপলব্ধৰ বাবে যিবোৰ আচৰণ

কবে সেয়ে পূৰ্ববঙ্গ। পূৰ্ববঙ্গৰ দ্বাৰা বঙ্গশালাৰ বিখিনি উপলব্ধ হয় বুলি বিশ্বাস আছে সেয়ে নট নটী, সভাৰ লোকে আনন্দেৰে ইয়াত বোণমান কৰে। পূৰ্ববঙ্গৰ প্ৰত্যাহাৰ, অবতৰণ, আবহু, আশ্ববনা তাণ্ডব নৃত্য, জৰ্জৰ, পতাকা স্থাপন, নান্দী আদি বাইশ প্ৰকাৰৰ আত্ম-যজ্ঞিক বিভাগ আছে। এই অঙ্গ বিলাকৰ ভিতৰত নান্দী গীত অত্যাৱশ্যক বুলি বোধ কৰা হয়।

নান্দী (Benediction) :- নান্দীৰ দ্বাৰা অভিনেতা অভিনেত্ৰী আৰু সামাজিক সকলোৱে শাস্তি আৰু অনন্দ পায় বুলি নাট্য প্ৰদীপত নান্দীক আনন্দ প্ৰদ বুলি কৈছে। দেৱ দ্বিজ নৃপাদিৰ আশীৰ্বাদ জ্ঞতি বচন আদি নান্দীত সংযোগ কৰা হয়। নান্দীয়ে দেৱতা আদিকো আনন্দিত কৰে বুলি বিশ্বাস আছে। নান্দীয়ে কেতিয়াবা মঙ্গল দোষতক শম্ভু, চন্দ্ৰ, অজ্ঞ, কমল, চক্ৰবাক্ আদি বিশেষকো বৰ্ণনা কৰে। নান্দীত অষ্টপদ বা কেতিয়াবা দ্বাদশ পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংস্কৃত নাটকত নান্দী নাটকৰ বাহিৰৰ পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গ। আনহাতে নাটকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাৱ দিয়া বাবে নাটকৰো অঙ্গ। পূৰ্ববঙ্গৰ আন অঙ্গবোৰৰ নিৰ্দেশ নাটকত নেথাকে কিন্তু নান্দীলোক উল্লেখ কৰা হয়। নান্দী আচলতে কোনে পাঠ কৰিব এই লৈ পণ্ডিত সকলৰ মাজত বিতৰ্ক সৃষ্টি হৈছে। তাৰ কাৰণ হ'ল 'নান্দান্তে সূত্ৰধাৰঃ' বুলি নিৰ্দেশনা বাক্যটি কোনো কোনো নাটকত নান্দীৰ থিক তলতে আৰু কোনো নাটকৰ আদিত ব্যৱহাৰ কৰা থাকে। আদিত থাকিলে সূত্ৰধাৰে মকত প্ৰবেশ কৰি নান্দী পাঠ কৰা বুজায় আৰু তলত নিৰ্দেশ থাকিলে সূত্ৰধাৰে আন নট-নটীৰ সৈতে মকত প্ৰবেশ নো কৰোতেই নান্দী গীত গোৱা বুজায়। নিৰ্দেশ কাকি যতেই নাথাকক কিয় পূৰ্ববঙ্গৰ আটাইবোৰ অঙ্গ বঙ্গধাৰৰ অভ্যন্তৰত অৱস্থিত হয়। নান্দী পূৰ্ববঙ্গ-বেই অঙ্গবিশেষ। সেইবাবে সূত্ৰধাৰে উক্ত মকত প্ৰবেশ নো কৰোতেই আটাইবোৰ নট-নটীৰ সৈতে নান্দী পাঠ কৰে বুলি ভাবিব

পাৰি ।

সূত্ৰধাৰ (Stagemanager) :- সংস্কৃত নাটকত সূত্ৰধাৰ বুলি এটা নাট্য উপস্থাপক চৰিত্ৰ থাকে । সূত্ৰধাৰৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰধান নট । এই সূত্ৰধাৰে চৰিত্ৰটোৰ পৰাই বহুতে সংস্কৃত নাটকৰ মূল উৎস লোক মনোবৰ্জনৰ প্ৰাচীন অমুৰ্ঠান পুতলা নচুৱা সূত্ৰধাৰীলৈ মনত পেলায় । পুতলা নাচৰ সূত্ৰধাৰীয়ে পুতলা বিলাক সূতাৰ সহায়ত নচুৱাই আক কৃত্ৰিম বচন সংযোগ কৰে আৰু বায়নে আদিৰ পৰা অন্তলৈ কথাবস্তৱ আঁত ধৰি দৰ্শকক চৰিত্ৰ কাহিনীৰ আভাৱ দিয়ে । সংস্কৃত নাটকতো সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা নাটকত আদিৰ পৰা অন্তলৈ চলা দেখা যায় । সূত্ৰধাৰৰ প্ৰধান ভাৱবীয়া হিচাবে মালতী মাধৱ নাটকত কামলকৌৰ ভাঙ লৈছে । সূত্ৰধাৰে নটী-পাৰিপাৰ্শ্বক, মাৰিৰ আদিৰ সৈতে কথোপ-কথনৰ মাজেদি নাটকীয় কথাবস্তৱ মঞ্চত উপস্থাপন কৰে । সূত্ৰধাৰে নাট্য আবস্তৱ কৌশলগত জ্ঞান, অভিনয়ৰ প্ৰসঙ্গ উল্লেখ, নাট্যকাৰৰ পৰিচয়, নাটকীয় কথাবস্তৱ গুণ আদি বৰ্ণনাৰে দাঙি ধৰে ।

স্থাপক : সূত্ৰধাৰৰ দৰে সদৃশ গুণযুক্ত চৰিত্ৰ স্থাপক । সূত্ৰধাৰৰ পৰিবৰ্ত্তে কোনো কোনো নাটকত স্থাপকে প্ৰস্তাৱনাৰ কাম আগবঢ়োৱা দেখা যায় । নাট্যবস্ত্ত উপস্থাপনা কৰা বাবেই তেওঁক স্থাপক বোলে । স্থাপকে কথাবস্তৱ গুণাগুণ অতুসৰি দিয়া, মৰ্ত্য আৰু মিশ্ৰ আদি অন্যতৰ ৰূপ লৈ কথাবস্ত্বক মঞ্চলৈ আহ্বান জনায় । প্ৰেৰ উক্তিৰ আশ্ৰয় লৈ নাটকীয় মুখ্য চৰিত্ৰ আদিৰো দ্যোতনা দিয়ে আৰু অভিনয়ৰ উপায়ে নাটকীয় পাত্ৰৰো সূচনা আনৰ্থৰাৱৰ নাটকত । স্থাপকে প্ৰায়েই সূত্ৰধাৰৰ স্থিতিৰ পৰা হেৰাই যোৱা কথাবস্তৱ পুনঃ স্মৰণ কৰাই নাটকৰ কথাবস্ত্ব মঞ্চলৈ আহ্বান কৰে । শকুন্তলা নাটকত জনে কৌশল অবলম্বন কৰি চুখান্তৰ আশ্ৰয়ত প্ৰবেশৰ সূচনা দিয়া হৈছে । স্থাপকে প্ৰায়ে ভাৱভীৰুত্বৰ অবলম্বন কৰি সভাসন কৰ্কক মৃন্দক বধূৰ লোকেৰে আনোদত বুৰাই ৰাখে আৰু নাট্যকাৰৰ মাত্ৰ দোষাতিৰ

পৰিচয় দাঙি ধৰে। দৰ্শক বৃন্দৰ পৰিচয় আৰু কোন উৎসৱ পৰ্বৰ উপসংস্কৃত অভিনয় কৰিবলৈ লোৱা হৈছে চিন্তাৰ বিষয় দিয়ে। সংস্কৃত নাটকত সূত্ৰধাৰ আৰু স্থাপক তুল্য চৰিত্ৰৰ হলেও স্থাপক সূত্ৰধাৰতকৈ কিছু তলতাপৰ। কিন্তু এই কথা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে সূত্ৰধাৰ আৰু স্থাপকৰ আকৰ্ষণীয় ভূমিকা সংস্কৃত নাটকত আছে।

বচনা বীতি : (Diction) আত্মবাদী দৰ্শন বিলাকৰ প্ৰভাৱত কি ধৰ্ম, কি সংস্কৃতি, কি সাহিত্য সকলোতে ভাৰতীয় সকলে অসীম বা চূড়ান্ত সত্যক অনুসন্ধান কৰা দেখা যায়। দৃশ্যমান জগতৰ অন্তৰালত অসীম পৰমাত্মাৰ সন্ধান প্ৰধান বুলি কোৱাৰ লগতে ভাৰতীয় দৰ্শনে সেই পৰমাত্মাৰে বাহ্যিক অৱয়ব দৃশ্যমান জগতকো পৰমাত্মাৰ সমকক্ষ বুলি কৈ ইয়াৰ তাৎপৰ্য স্বীকাৰ কৰিছে। সেইদৰে কাব্যৰ আত্মা বস বুলি আৰু বসক সেই পৰমাত্মাৰ দৰে অৰ্থ আনন্দ অমৃতভূতি বুলি স্বীকাৰ কৰিও শব্দ আৰু অৰ্থৰূপী কাব্য শব্দৰ সন্ধানকো অবজ্ঞাৰ চকুৰে চোৱা নাই। সেয়ে ভাবৰ সৌকৰ্য্য বসৰ উপৰিও ভাষাৰ সৌন্দৰ্য্য নানা ধৰণে সাধন কৰাৰ বাবে সাহিত্য শাস্ত্ৰত বাক্যৰ্থৰ উপাদেয়তা জ্ঞাপক ধৰ্মৰ বিশেষ আলোচনা কৰিছে।

দৃশ্য কাব্যত চৰিত্ৰৰ উক্তি বা সংলাপেই চৰিত্ৰ বিলাকৰ ভাৱ প্ৰকাশৰ প্ৰধান উপাদান। নাটকৰ আন অৱয়ব বিলাকৰ দৰে এই উপাদানটোৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বাবে বিশেষ মনোযোগ দিছে। সেই প্ৰসঙ্গতে সাহিত্য আচাৰ্য্য সকলে নাটকৰ বচনা বীতিৰ সহায়ক চাৰি প্ৰকাৰ কৃতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। নাটকত শৃংখল বসৰ উপাদক কৌশলী, বীৰ বসৰ প্ৰতিপাদিকা সাহসী, বোজ বীৰত্ব প্ৰতিপাদিকা অবেতৰী আৰু ইয়াৰ বাহিৰে অন্য সকলো বসৰ পৰিপুষ্টিৰ বাবে ভাৰতী বৃত্তি বৰ্ণনাৰ সহায়ক বুলি কোৱা হৈছে। নাটক প্ৰকৰণ আদি দশ কণকৰ লগতে

উপকল্পক আদিত নাট্যকাৰে বৃত্তি নামক উপাঙ্গৰ বৰ্ণনাৰ সহায় লয় । শূঙ্গাৰ বসৰ উৎপাদনত সহায়ক হিচাবে কৌশিকী বৃত্তিত মনোবহন নৈপথ্য চিত্ৰ, স্ত্ৰী চৰিত্ৰ বহুলতা, নৃত্য-গীত বহুলতা, চন্দন, অম্বু-লৈপন আৰু বিলাস আদিৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰা হয় । কৌশিকী বৃত্তিৰ নৰ্ম, নৰ্মফূৰ্জ, নৰ্মফোট, নৰ্মগৰ্ভ নামে চাৰিটা বিভাগ থাকে । প্ৰীতিকাৰক ক্ৰীড়া, শূঙ্গাৰ হাস্য নৰ্মৰ লক্ষণ । নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ সূচনা দিয়ে নৰ্মফূৰ্জই, বতিভাব ইবং প্ৰকাশিত হোৱাই নৰ্মফোট, নায়কৰ প্ৰচ্ছন্নকপত অবস্থান নৰ্মগৰ্ভ ।

সাম্বতী বৃত্তি শৌৰ্য্য দান ক্ৰমা সবলতা হৰ্ষ শোকহীন গুণৰ সংযোগত বীৰ বসৰ সহায়ক বৃত্তি । উৎপাদক সংঘাট্য সংলাপ আৰু পৰিঘৰ্ষক সাম্বতী বৃত্তিৰ চাৰিপ্ৰকাৰ উপাঙ্গ । ক্ৰোধ উৎপাদনক্ৰম যাক্ উৎপাদক্, মন্ত্ৰ অৰ্থ শক্তি আদিৰে বিপৰীত পক্ষৰ ভেদ প্ৰয়োগক সংঘাট্য, নানা ভাবৰ গভীৰ উক্তিৰেই সংলাপ, প্ৰস্তাৱিত কাৰ্য্য এৰি আন কাৰ্য্য আচৰণ পৰিঘৰ্ষক ।

আবতটী বৃত্তি ৰোজ বীভৎস আদি বসৰ প্ৰকাশক । বন্ত উৎপাদক, সংক্ষেপ, সংক্ৰিপ্তি, অবপাতন আদি ইয়াৰ চাৰি প্ৰকাৰ ভেদ পোৱা যায় । প্ৰেক্ষাল আদি উপস্থাপন বন্ত উৎপাদন, ক্ৰোধৰ বেগত হৃদয়ৰ মাজত পৰস্পৰ বাহুযুদ্ধ সংক্ষেপ, বিশেষ শিল্প কৌশলৰ গুণত নায়কাদিৰ অন্যকণ বৰ্ণনাই সংক্ৰিপ্তি, প্ৰবেশ, ত্ৰাস, ভীতি, নিষ্ক্ৰমণ, হৰ্ষ, আনন্দ আদিৰে নায়ক আদিৰ বৰ্ণনাই অবপাতন ।

সূত্ৰধাৰ, নট-নটী স্থাপক আদিয়ে যি বৃত্তিৰ অবলম্বন কৰি লক্ষক আমোদ দান কৰাৰ লগতে নাটকৰ অবস্থাপি সূচনা কৰে তাকে ভাবতী বৃত্তি বোলা হয় । ভাবতী বৃত্তি সংস্কৃত বহুল আৰু অল্প প্ৰাকৃত বৃত্ত । ভবতে নাট্য শাস্ত্ৰত ভাবতী বৃত্তিক ষড়্ বেদোৎপত্তা, পুৰুষ চৰিত্ৰ প্ৰধান ভাবে প্ৰবৃদ্ধা, স্ত্ৰী চৰিত্ৰ বৰ্জিতা এক প্ৰকাৰ অভিনয় কলা বুলিছে । প্ৰবোচনা, বীৰি, প্ৰহসন আৰু নাদৰ ভাবতী

বৃত্তিৰ চাৰিটা অঙ্গ দেখা যায়। নাট্যাবস্তৱ প্ৰতি বা অভিনয়ৰ প্ৰতি দৰ্শক পাঠকৰ মন আকৃষ্ট কৰাৰ উপায় 'বা' কোণলকে প্ৰবোচনা বোলা হয়। বীৰি আৰু প্ৰহসনত ক্ৰমে নাটকৰ নাম প্ৰকাৰ ভেদ আদি প্ৰসঙ্গক্ৰমে প্ৰতিপাদন কৰা হয়। সূত্ৰধাৰে নটী পাৰিপাৰ্শ্বিক আদিৰ সৈতে কথোপকথনৰ জৰিয়তে নাটকৰ বিষয় সকলৈ অহাৰ সূচনা দিয়াকেই আয়ুধ বোলে। ইয়াৰে আদি নাম প্ৰস্তাৱনা।

প্ৰস্তাৱনা :- (prologue) সংস্কৃত নাটৰ উপস্থাপন বিষয়ক উপাদান দোৰৰ ভিতৰত প্ৰস্তাৱনা অন্যতম। প্ৰস্তাৱনাবেই অঙ্গবিশেষ নান্দী, সূত্ৰধাৰ, স্থাপক, বৰ্ণনাৰ সহায়ক ভাৱতী বৃত্তিৰ বিষয়ে ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত প্ৰস্তাৱনাৰ আন কেইটামান অঙ্গৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল।

প্ৰস্তাৱনাৰ অভিনয় প্ৰসঙ্গত কোনো এটা প্ৰসিদ্ধ ঘটনা বা উৎসৱ আদিক কেন্দ্ৰ কৰি নাট অভিনয় হোৱাৰ উল্লেখ কৰা হয়। ভবভূতিৰ মালতী মাধৱ নাটত উজ্জয়িনীৰ কাল প্ৰিয়নাথৰ উৎসৱ উপলক্ষে নাট অভিনয় হোৱাৰ উল্লেখ আছে। সেইদৰে বসন্ত উৎসৱ উপস্থাপনৰ প্ৰসঙ্গত কালিদাসৰ মালবিকা অগ্নিমিত্ৰ নাটৰ অভিনয় হৈছে। ছেদিৰাজ কীৰ্ত্তিৰমাৰ ৰাজ্য উদ্ধাৰ বিজয়ক বিজয় উৎসৱক কেন্দ্ৰ কৰি প্ৰভাণী গোপাল ৰজাৰ ৰাজ সন্তাত 'প্ৰবোধ চন্দ্ৰোদয়' অভিনীত হৈছে। কেইখনমান নাটত কোনো প্ৰসিদ্ধ পৰ্বৰ উল্লেখ নাই যদিও সেই উদ্দেশ্যতে নানা দিশৰ পৰা সমবেত হোৱা দৰ্শকমণ্ডলীক নাটকৰ অভিনয়ৰে মনোবঞ্জন কৰিব বিচৰা হৈছে।

আজিকালি প্ৰচাৰক সকলে মাইকত নাট্যকাৰৰ নাম আৰু তেওঁৰ ৰচিত নাট 'আলোড়ণৰ সৃষ্টি কাৰী' 'মক মকল' আদি উক্তিৰে দৰ্শকক আকৰ্ষণ কৰাৰ চেষ্টা কৰে। সেইদৰে সংস্কৃত নাটৰ প্ৰস্তাৱনাত নাট্যকাৰৰ নাম, ৰচিত নাট আৰু ৰচনাৰ উপাসনো

আদি প্রংশসার বর্ণনা সূত্রধাৰে দাঙি ধৰে । মালতী মাধব নাটৰ প্ৰস্তাবনাৰ এই অংশটোত নাট্যকাৰৰ পূৰ্ব বচনাৰ প্ৰতি একাংশ লোকৰ সমালোচনাৰ আভাষ দি নাট্যকাৰৰ বেদ, ব্যাকৰণ, দৰ্শন, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আদিত অগাধ বুৎপত্তিৰ কথা আকৰ্ষণীয়কৈ দাঙি ধৰি দৰ্শকক প্ৰবোচিত কৰিছে ।

সংস্কৃত নাটৰ প্ৰস্তাৱনাত নাটৰ মূল বিষয়বস্তুৰ আভাষ দিয়া আৰু প্ৰধান চৰিত্ৰ আদিক মঞ্চত প্ৰবেশৰ ইংগিত দিয়া প্ৰস্তাৱনাৰ অংগটো বিশেষ আকৰ্ষণীয় আৰু কৌশল পূৰ্ণ । যুদ্ধকটিকা নাটত দৰ্শকৰ আমোদৰ বাবে এটা সূক্ষ্ম গাঁত গাই ভোকত খাবলৈ একো নোপোৱাৰ ভাৰ্ত লৈ সূত্ৰধাৰে পত্নীক খাবলৈ কিবা কিব দিবলৈ অনুৰোধ কৰে । পত্নীয়ে কৃত্ৰিম ক্ৰোধ সৃষ্টিৰ উপায় লৈ সূত্ৰধাৰক উত্তেজিত কৰি ব্ৰত সমাপনৰ কাৰণে এজন ব্ৰাহ্মণ নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিবলৈ পঠায় । ব্ৰাহ্মণ বিচাৰি গৈ সূত্ৰধাৰে নাটকৰ নাৱক চাকদত্তৰ বন্ধু মৈত্ৰেয়ক পূৰ্ব পৰা দেখি নিমন্ত্ৰণ কৰে আৰু কথা বাৰ্তাৰ অভিনয় কৰি মৈত্ৰেয়ৰ সৈতে চাকদত্ত মঞ্চলৈ অহাৰ ইংগিত দি মঞ্চ ত্যাগ কৰে । নাটক ভেদে এই কৌশল অভিনয় আৰু আকৰ্ষণীয় হয় । আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে প্ৰস্তাৱনাৰ আটাইখিনি কাম সূত্ৰধাৰে তেওঁৰ অগ্ৰচৰ, নট নটী বা আন সঙ্গীৰ সৈতে কথোপকথনত প্ৰবৃত্ত হৈ সমাধা কৰে; আৰু যথার্থতে এই প্ৰস্তাৱনাৰ শিহুতে প্ৰস্তুত নাটৰ অভিনয় আৰম্ভ হয় ।

(দ্বিতীয় অধ্যায়)

সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যতঃ প্রসিদ্ধ নাট্যকাব

অলেখ খ্যাতনামা নাট্যকাবে সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যৰ ভেটি স্পষ্ট কৰিছে যদিও এই শ্ৰেষ্ঠত কেইজনমান প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাবৰ নাট্য-প্ৰতিভাৰ পৰিচয় আগবঢ়োৱা হ'ল ।

(ক) নাট্যকাব অৰ্থাৎ :- ভিন্নতৰ আবিষ্কাৰ হোৱা নাটৰ পাণ্ডুলিপিৰ পৰা হৈ বুদ্ধচৰিত, সূত্ৰালঙ্কাৰ আৰু সৌন্দৰ্য্যবানন্দ কাব্যৰ প্ৰণেতা অৰ্থাৎ নাট্যকাব ৰূপে পোহৰলৈ আহিছে । তেওঁৰ 'সাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ' আৰু পাণ্ডুলিপিত আংশিক ভাবে পোৱা আন দুখন নাটেও তেওঁক নাট্যকাব হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে । অধ্যাপক কীথে তেওঁৰ নাট্য আলোচনাত এই কেইখন নাটৰ আলোচনা আগবঢ়াইছে । অৰ্থাৎ ঘাইকৈ খোজ দৰ্শনৰ পাত্ৰিত । তেওঁৰ 'সাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ' এক নবন অঙ্কত ৰচনা কৰা প্ৰকৰণ বিধৰ নাট । এই নাটত সাৰিপুত্ৰ নামৰ ভ্ৰাতৃৰ নামকে আন দুজন বন্ধুৰ সৈতে বুদ্ধৰ ওচৰত দীক্ষা গ্ৰহণ সূন্দৰ ভাবে বৰ্ণনা কৰা হৈছে । ধৰ্ম্মীয় পটভূমিৰে ৰচিত বহুত কাহিনী বোধ যুগত ৰচিত বুদ্ধ জাতকৰ কাহিনীবোৰত পোৱা যায় । তেনে কাহিনীৰ অনুকৰণত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যেই নাটকখন ৰচনা হ'লেও নাটক খনত সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য্যৰ অভাৱ হোৱা নাই । নাট্যশাস্ত্ৰৰ নাটকীয় বিধানবোৰ মানি লৈ নায়ক-নায়িকা, নায়কৰ সহায়ক চৰিত্ৰবোৰ, হাস্য-ৰস সৃষ্টিৰ সহায়ক ভোজন তৎপৰ হিচাবে বিন্দুক চাৰিত্ৰ আনকি নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিধান অনুসৰি উচ্চ বৰ্ণৰ চৰিত্ৰ বিলাকক সংস্কৃত আৰু নিম্নবৰ্ণৰ চৰিত্ৰৰ যুগত অৰ্দ্ধ মাগধী প্ৰকৃত হিচাই হৈছে । নাটকৰ শেষত ভৰতৰাক্য উল্লেখক বাক্যটিৰ আভাৱৰ লগতে নায়কৰ জিৱ বুদ্ধৰ যুগত ভৰতৰাক্য দিয়াৰ বাহিৰে নাট্য-শাস্ত্ৰৰ বিধানৰ ব্যতিক্ৰম হোৱা নাই ।

অৰ্থাৎ আংশিক ভাবে পোৱা নাট দুখনত যতি, বুদ্ধি

ছষ্ট, বুদ্ধ আদি চৰিত্ৰৰ সম্বন্ধেৰে প্ৰতীক নাট হিচাবে পোৱা গৈছে । অমূৰ্ত্ত ভাববোৰক চৰিত্ৰৰ ছবিকা দি প্ৰতীক নাট ৰচনা কৰা আদৰ্শ পৰৱৰ্তী নাট্যকাৰ ক্ৰীকক মিশ্ৰৰ প্ৰবোধ চন্দ্ৰোদয়তো দেখা যায় । সেয়ে অৰ্থঘোষকেই প্ৰতীক নাটৰ আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা কৰা বুলি ভাবিব পাৰি ।

অৰ্থঘোষ বৌদ্ধ পণ্ডিত হিচাবে কুশান ৰাজ কনিঙ্কৰ ৰাজসভা অলঙ্কৃত কৰা বুলি তেওঁৰ বিষয়ে বুৰঞ্জীত পোৱা যায় । কনিঙ্কৰ দিনত বৌদ্ধ ধৰ্মত দেখা দিয়া মহাযান হীনযান পন্থ দুটাৰ মহা-যান মতবাদৰ পৃষ্ঠপোষক হিচাবে কাশ্মীৰত হোৱা চতুৰ্থ বৌদ্ধ মেলত অৰ্থঘোষে নেতৃত্ব দিয়া কথা বুৰঞ্জীত পোৱা যায় । কনিঙ্কৰ দিনত বন্থবদ্ধু আন এগৰাকী বৌদ্ধ পণ্ডিত অৰ্থঘোষৰ বন্ধু আছিল বুলি জনা যায় । কনিঙ্ক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ অন্যতম পৃষ্ঠপোষক আৰু খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাত তেওঁ ৰাজত্ব কৰা কথা বুৰঞ্জীত আছে । সেয়ে অৰ্থঘোষৰ আবিৰ্ভাব কাল খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকা ধৰা অসম্ভৱ নহয় ।

(খ) নাট্যকাৰ ভাস :-

১২১০ চনত জিৰাজ্জমত তেজখন নাট আবিষ্কাৰ হোৱাৰ আগলৈ নাট্যকাৰ ভাস কালিদাসে স্বীকাৰোক্তি কৰা পূৰ্ববৰ্তী নাট্যকাৰ আছিল । অৱশ্যে ভাসৰ, দত্তী আদিৰ অলঙ্কাৰ প্ৰৱৰ্ত্তো তেওঁৰ দ্বি একাকি পদ উল্লেখ পোৱা গৈছিল । সংস্কৃত নটকীয় তত্ত্বই বিশ্লেষণ কৰা ধৰণে কেবা প্ৰকাৰৰ প্ৰকাৰণ ব্যৱহাৰ আছিলে গদ্য আৰু পাতল স্বীকৃত নাটক বিলাকেৰে বৰ্ত্তমান ভাস সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত আলোড়ন সৃষ্টিকাৰী নাট্যকাৰ । নাট্যকাৰ ভাসৰ নাটক বিলাক মহাকাব্য ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু কথা সাহিত্যৰ আখ্যান উপাখ্যানেৰে পৰিপূৰ্ণ । মহাভাৰতৰ ভীম হিড়িম্বাৰ বিবাহ আৰু ভেৰ্ললোকৰ গুৰু ঘটোৎকচৰ কাহিনীৰে ভেৰ্ল 'মধ্যম ব্যৱোধ' নাট ৰচনা কৰিছে । মহাকাব্যত বৰ্ণিত

অৰ্জুন পুত্ৰ অভিমন্ত্যাক কৌৰব বীৰ জয়ত্ৰথে বধ কৰা আখ্যানৰ পৰা ভাসে 'ছাত ঘটোংকচ' আৰু মহাবীৰ কৰ্ণই ইলেক কবচ কুণ্ডল দান কৰা দানবীৰ কৰ্ণৰ কাহিনীৰে ভাসে, 'কৰ্ণভাব' নাটক ৰচনা কৰিছে। ভীমৰ দ্বাৰা দুর্যোধনৰ উক-ভঙ্গ মহাভাবতৰে এক কাহিনী। এই কাহিনীৰ ভেটিত ভাসৰ 'উক-ভঙ্গ' নাট, কুক-ক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ আসন্ন হৈ পৰাত সন্ধি স্থাপনৰ অৰ্থে শ্ৰীকৃষ্ণ কৌৰব ৰাজসভালৈ দূত হিচাবে গমন কৰা কাহিনীয়ে ভাসৰ 'দূতৰাক্য' নাটৰ উৎস। বিষ্ণু পুৰাণ, হৰিবংশ আদি পুৰাণত শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ অত্যাচাৰী মোমাই কংসক বধ কৰা আৰু তেওঁৰ অনেক বাল্য কালৰ কাহিনী আছে। এইবোৰ সামৰি ভাসে প্ৰসিদ্ধ 'বালচৰিত' নাট ৰচনা কৰে।

মহাকাব্য মহাভাবতৰ দৰে ৰামায়ণৰ কাহিনীকো ভাসে কেইখনমান নাটত কাহিনীৰ উৎস হিচাবে গ্ৰহণ কৰিছে। ৰামৰ বনবাসৰ পৰা আবদ্ধ কৰি সীতাক লঙ্কাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰালৈ ৰামায়ণৰ কাহিনী সামৰি ভাসে 'প্ৰতিমানাট' আৰু সীতা উদ্ধাৰৰ পৰা অযোধ্যালৈ ঘূৰি আহি অযোধ্যাৰ ৰাজপাটত ৰামৰ অভিব্যক্তি হোৱালৈ কাহিনী খণ্ডলৈ 'অভিব্যক্তি' নাট ৰচনা হৈছে। কথা সাহিত্যৰ অন্যতম গুণাধ্যায়ৰ বৃহৎকথা সূত্ৰ প্ৰায় যদিও কাশ্মীৰ আৰু নেপালত ইয়াৰ অনুবাদ পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থৰ ৰাজকুমাৰ অৰিমাৰক আৰু ৰাজকন্যা কুৰঙ্গীৰ প্ৰণয় কাহিনীৰে 'অৰিমাৰক' নাট, বংস ৰাজ উন্নয়নক ৰাজ্যত সুপ্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ কাৰণে চতুৰ মন্ত্ৰী বৌগন্ধবায়নে মগধৰাজ্যৰ কন্যা ৰাসবদন্তাৰ পৰিণয় ঘটোৱা কাহিনীৰে 'প্ৰতিজ্ঞা বৌগন্ধবায়ন' নাটক আৰু মন্ত্ৰী বৌগন্ধবায়নে কৌশলপূৰ্ণ ভাবে মালব ৰজাৰ কন্যা পদ্মাবতীক উন্নয়নৰ সন্মতিৰ বাবে বৈবাহিক সূত্ৰত আবদ্ধ কৰাৰ কাহিনীৰে 'বদ্যবাসবদন্তা' নামৰ পাচ অঙ্কৰ পূৰ্ব নাট ৰচনা কৰিছে। সেই একে উৎসৰ পৰাই কবিত্ৰ যদিক চাকলন্তৰ মৈত্ৰে পণিকা প্ৰধানা বলন্তসেনাৰ

কাহিনীৰে ভাসে 'চাকদত্ত' নামৰ নাট ৰচনা কৰিছে ।

ভাসৰ নিচিনা এজন প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰৰ মৌলিকতা পূৰ্ণ নাটক ৰচকৰ জগতস্থান আৰু আবিৰ্ভাব সময়ৰ অস্পষ্টতা আভাৱা নাই । জৰ্জৰিত অধ্যাপক কীথে ভাসৰ নাটৰ পাতুলিপি ত্ৰিবাঙ্গমত আত্মিকাৰ হোৱালৈ লক্ষ্য কৰি নাট্যকাৰ জনক দাক্ষিণাত্যৰ বুলি অনুমান কৰাৰ লগতে পশ্চিমত ৰাজত্ব কৰা ক্ষত্ৰপ ৰজা সকলৰ ৰাজত্ব কালত খৃঃ পূঃ ২য় শতিকা মানত ভাসৰ আবিৰ্ভাব হৈছিল বুলি অনুমান কৰে ।

সংস্কৃতপূৰ্ণ কাহিনী, বিভিন্ন স্তৰৰ মানৱ চৰিত্ৰ চিত্ৰন, বিভিন্ন সাহিত্যিক ৰস উপাদানেৰে অভিনয় নাটকীয় কৌশল প্ৰয়োগ, নাতিদীৰ্ঘ সমাস বহুল গদ্য ৰচনাৰে ভাসৰ নাটবোৰ পৰিপূৰ্ণ । ভাসৰ নাটবিলাকৰ এটা মন কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য হ'ল নাট্যকাৰৰ আত্ম পৰিচয় হ'ল চুটি প্ৰস্তাৱনাৰ বিন্যাস । উক্ত বিবিধ উপাদান বিলাকে ভাসৰ নাটক বিলাকক মঞ্চ সকল নাট কৰি তোলাৰ উপৰিও নাটকীয় কাৰ্য্য প্ৰধান ঘটনা প্ৰবাহৰ গতিশীলতাৰ বাবে নাটবোৰ উপভোগ্য হৈ পৰিছে ।

(গ) নাট্যকাৰ শৃংখল :- সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত আটাইতকৈ উজল নাট্যকাৰ শৃংখল । কিন্তু নাট্যকাৰৰ জীৱন চৰিত নাট্য প্ৰতিভাৰ বিপৰীতে একেৰাৰে অস্পষ্ট । নাট্যকাৰে নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত বিবিধ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে আৰু তেওঁৰ নাটকৰ দুই একাকি স্নোক উদ্ধৃত কৰা অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সহায়তেই তেওঁৰ বিষয়ে সামান্য পৰিচয় লব পাৰি । তেওঁৰ ৰচিত কৃষ্ণকীৰ্তী নাটৰ প্ৰস্তাৱনাৰ মতে শূন্যক এজন পৰাক্ৰমী অস্ত্ৰ ৰজা । তেওঁ অকৰ্ণেদ, সাকৰ্ণেদ, ব্যাকৰ্ণেদ শাস্ত্ৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰ, লোক চৰিত্ৰ, কাহিনীৰ বোৰ, পণিকা চৰিত্ৰৰ অলংকাৰ জাদু অলংকাৰ কৰাৰ লগতে উল্লেখ প্ৰায় আধাৰ অলংকাৰ নাটক ৰচনাৰ কলকাতা কৰা প্ৰকাশ কৰিছে । অন্যান্য নাটকৰ আত্ম পৰিচয় দানত তেওঁ ব্যক্ত কৰা ব্যক্তিৰ নাম ইয়েৰে হোৱা নাই বৰিও অলংকাৰ

সংস্কৃত নাট সমীক্ষা

পৰিচয়ত ব্যক্ত হোৱা গুণ কেইটা তেওঁৰ নাট্য প্ৰতিভাত ভালদৰে প্ৰকাশ পাইছে। কিন্তু আশ্চৰ্য পৰিচয়ত নাট্যকাণ্ডে শতবৰ্ষ অধিক পৰমায়ু গ্ৰহণ কৰি অগ্নিত প্ৰবেশ কৰা কথাটোৱে মাট্যকাৰে নিজে দিয়া আশ্চৰ্য পৰিচয় বুলি অনুমান কৰাত ব্যাঘাট জন্মাইছে।

জৰ্মান অধ্যাপক কীথে সংস্কৃত নাটৰ বিশদ আলোচনাত শূদ্ৰক নামৰ নাট্যকাৰ জনৰ অস্তিত্ব নাই বুলিয়ে তাৰিৰ ধোঁৱে। তেওঁৰ মতে শূদ্ৰক স্বন্দ পুৰাণ, কল্লনৰ বাজভবজিনী, কথা সৰিংসাগৰ, শূদ্ৰক কথা, বেতাল পঞ্চবিংশতি, কান্ধৰবী, হৰ্ষচৰিত দশকুমাৰ চৰিত আদি আখ্যান উপখ্যানৰ প্ৰসিদ্ধ নায়ক বা প্ৰবাদ পুৰুষ। তথাপি অধ্যাপক কোনো (Konow) ৰ মতকে সমৰ্থন কৰি অধ্যাপক কীথেও শূদ্ৰকক অন্ধ ৰাজবংশক উচ্ছেদ কৰা আতীৰ প্ৰেৰ্ত শিবদত্ত বা তেওঁৰ পুত্ৰ পুষ্পদত্ত বুলি অনুমান কৰিছে। এই ৰজাজনে ২৪৮-৪৯ খৃষ্টাব্দত ছেদি ৰাজবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰা বুলি অনুমান কৰিছে। এই অনুমানৰ মূল ভেটি মুচ্ছকটিকা নাটত উজ্জয়িনীৰ অভ্যাচাৰী ৰজা পালকক গোপবান্ধক আৰ্য্যকে বিদ্রোহৰ সহায়ত ৰাজপাট লাভ কৰাৰ কাহিনী।

ভাস্কৰ 'চাকদত্ত' চাৰিটা অভুত ৰচনা কৰা এখন নাট। কথা সৰিংসাগৰৰ কেইটামান প্ৰসিদ্ধ আখ্যানৰ লগত মিল থকা বাবে কথা সাহিত্যকে 'চাকদত্ত' নাটৰ প্ৰধান উৎস বুলি ভবা যায়। ভাস্কৰ চাকদত্ত আৰু মুচ্ছকটিকাৰ প্ৰথম চাৰিটা অভুত কাহিনীৰ বিশেষ পাৰ্থক্য নাই। ভাস্কৰ অসমাপ্ত চাকদত্ত নাটৰ কাহিনীক, বনৰ অংকৰ পৰিপূৰ্ণ নাটত পৰিণত কৰা নাট্যকাৰক সেয়ে ভাস্কৰ পৰবৰ্তী কোনো নাট্যকাৰে এই কাম সাধন কৰা বুলি ভবাওঁ কাৰো আপত্তি নাই। কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত কোনো কোনো পণ্ডিতে ক'ব হ'বোঁ যে পৰবৰ্তী নাম নোহোৱা নাট্যকাৰে মুচ্ছকটিকা ৰচনা কৰি দিয়াৰ লগত প্ৰচলন নকৰি পুৰাণ আখ্যানৰ নায়ক শূদ্ৰক-কেই নাট্যকাৰ বুলি উল্লেখ কৰিলে। আনৰ মতে ই কষ্ট কৰ্মনা

মাত্র । আনহাতে কিছুমান পণ্ডিতে ভবাব দৰে দশকুমাৰ চৰিত কাব্যাদৰ্শ আদি প্ৰমুখ বচনাকাৰী দণ্ডীক যুদ্ধকটিকা বচনা কৰা বুলি ভবাও টান । দশকুমাৰ চৰিতৰ সমাজ জীৱনৰ চিত্ৰবোৰ যুদ্ধ কটিকা নাটৰ সমাজ তথ্যৰ সৈতে মিলি গলেও দণ্ডীৰ আটাই বোৰ বচনাত তেওঁৰ নাম সংযোজিত হৈ থকা পোৱা যায় । কেবল প্ৰসিদ্ধ নাটখনত তেওঁৰ নাম সংযোগ নকৰাৰ কোনো কাৰণ নাই ।

মুগ্ধকে বচনা কৰা যুদ্ধকটিকা নাট সংস্কৃত সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটকৰ অন্যতম । এই নাটত গণিকা বসন্তসেনাই জন্ম লাভ কৰা ঘৃণনীয় গণিকা কুলৰ পৰা উচ্চ কুলৰ লোকলৈ উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰয়াস কৰে । সেই বাবে তেওঁৰ প্ৰণয় অৱস্থাৰ দোষত দৰিদ্ৰ হোৱা সং চৰিত্ৰবান চাকদত্তৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয় । বসন্ত সেনা আৰু চাকদত্তৰ প্ৰণয় কাহিনীৰ লগতে দুৰ্গীতিয়ে গুৰিলৈকে লিপাই পৰা ৰাজ শাসনৰ নায়ক পালকৰ উচ্ছেদ সাধন কৰি গোপ কুলত জন্মা আৰ্য্যকে তেওঁক উচ্ছেদ কৰি জনপ্ৰিয় শাসন প্ৰবৰ্ত্তন কৰাৰ কাহিনী সমন্বয় সাধন কৰাত নাটকীয় আখ্যান তথ্য-পূৰ্ণ হৈ পৰিছে । সংবাহক, শৰ্ৰিষলক, মদনিকা, বিদূষক, বীৰক চন্দনক আদি সহায়ক চৰিত্ৰবোৰো এই নাটত বৰ উজ্জল ভাবে অঙ্কিত হোৱাত নাটকখন উপাদেয় হৈ পৰিছে ।

নাগৰিক জীৱনৰ বহু তথ্য পাতিবৈ ভবা যুদ্ধকটিকা নাটে উজ্জয়িনী নগৰৰ উমান, ৰাজপথ, গণিকা, ৰাজ শাসনৰ কেন্দ্ৰ, আৰু প্ৰাসাদ আদিৰ বনোবস বৰ্ণনাৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় নাগৰিক জীৱনৰ ছবি এখন দাঙি ধৰে । বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ অগ্নান হৈ থকা সময়তে নাটকখন যে লিখা হৈছিল সেই কথা সংবাহক নামৰ চৰিত্ৰটোৱে জুহাদাৰীৰ অত্যাচাৰত ভোগা আৰু নান্নিকা বসন্তসেনাৰ সহায়ত মুক্তি লাভ কৰি বৌদ্ধ ভিক্ষুলৈ অভ্যবিত হোৱাৰ পৰা অজ্ঞান কৰিব পাৰি । সম্ভবতঃ যুদ্ধকটিকা নাটতেই গণিকাক নান্নিকাৰ

মৰ্যাদা দিয়াত আৰু শ্ৰেষ্ঠৰ লাভৰ বাবে নিজকুল ত্যাগ কৰাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। নাট্যকাৰে প্ৰসিদ্ধ ৰাজনৈতিক বিদ্ৰোহৰ যোগেদি দুৰ্গাভিমূলক শাসনৰ অবসান ঘটোৱাৰ দৰে ৰাজবিপ্লবৰ আদৰ্শকো প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে নাটৰ যোগেদি। নাটকত গোপপত্নীৰ কোৱৰ আৰ্য্যকে পালকক উচ্ছেদ কৰা কাৰ্য্যক অধ্যাপক লেভিয়ে গোপবালক কুক্ষই কংসক বধ কৰা আখ্যানৰ সাদৃশ্যত বচনা কৰা বুলি ভাবে। তথাপি ভাসৰ নাটবিলাকতো ৰাজনৈতিক ঘটনা প্ৰণয় আখ্যানৰ সৈতে সংযোজিত হোৱাৰ পৰা ভাসৰ প্ৰভাৱ এই নাটত কোনো পধ্যে কম নহয় বুলি ভবা হয়। নাটকৰ চৰিত্ৰবোৰৰ উক্তিৰ ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাই প্ৰাচীনতাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰে বুলি কোৱাৰ লগতে অধ্যাপক কীথে এই নাটৰ ভাষা নাতিদীৰ্ঘ সমাস, চুটি হ্ৰস্বৰ ব্যৱহাৰেৰে তুলনা মূলক ভাবে ভবভূতিৰ দীৰ্ঘ সমাস বহু কঠিন শব্দ বহুল বচনাৰ বিপৰীতে সহজবোধ্য আৰু ভাসৰ বৰ্ণনাৰ দৰে প্ৰাঞ্জল বুলি জ্ঞাপন কৰিছে। চৰিত্ৰবোৰৰ সাৰ্বজনীন মানবীয় আবেদনলৈ লক্ষ্য কৰি অনেকেই এই নাটক বিধ নাটক বুলি মন্তব্য কৰা মন কৰিব লগীয়া।

(ঘ) নাট্যকাৰ কালিদাস—

সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত কৃতী নাট্যকাৰ হিচাবে সুনাম অৰ্জন কৰা সকলৰ অন্যতম কালিদাস। তেওঁ বিজ্ঞমোৰ্ক্ষশী, মালবিকা অগ্নি-মিত্ৰ আৰু অভিজ্ঞান শকুন্তলা নামৰ তিনিখন নাটক বচনা কৰি ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ জগতলৈ অবদান আগবঢ়াইছে। আটাইকেইখন নাটকতে তেওঁৰ কৃতিত্বৰ পৰিচয় থাকিলেও তেওঁ অভিজ্ঞান শকু-ন্তলা নাট বচনাৰ যোগেদি কেবল সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যতেই নহয় বিধ সাহিত্যতো আগশাৰীত স্থান লাভ কৰিছে।

‘বিজ্ঞমোৰ্ক্ষশী’ নাটত নাট্যকাৰে বন্ধা পুৰুষা আৰু উৰ্বশীৰ প্ৰণয় কাহিনী নাটৰ বিধৰ হিচাবে গ্ৰহণ কৰিছে। এই নাটৰ

কাহিনীৰ উৎস পুৰাণ গ্ৰন্থত বৰ্ণিত একপ্ৰকাৰ সদৃশ কাহিনী । তেওঁৰ এই নাট পাচটা অঙ্কত ৰচিত 'নাটক' বিধৰ নাট হিচাবে গণ্য কৰা হয় । কালিদাসৰ দ্বিতীয় প্ৰসিদ্ধ নাট 'মাণিক্য অগ্নিমিত্ৰ' । পাচ অঙ্কৰ এই নাটখনত বিদিশাৰ ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ সৈতে বিদৰ্ভৰ ছদ্মবেশী কুৰ্বী মাণিক্যৰ প্ৰণয় কাহিনী বৰ্ণোৱা হৈছে । অগ্নিমিত্ৰ নামৰ এজন ৰজাৰ কথা বুৰঞ্জীত পোৱা যায় । সেয়ে নাটকখনৰ কাহিনীৰ উৎস ইতিহাস বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি । কালিদাসৰ তৃতীয় প্ৰসিদ্ধ নাট 'অভিজ্ঞান শকুন্তলা' সাত অঙ্কৰ এক প্ৰকৰণ বিধৰ নাট । এই নাটৰ কাহিনীৰ উৎস মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ অন্তৰ্গত শকুন্তলা উপাখ্যান বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে । পদ্মপুৰাণ আদিতো শকুন্তলা উপাখ্যান পোৱা যদিও নাটৰ আখ্যানৰ সৈতে হুবহু মিল থকাত পদ্মপুৰাণ ইয়াৰ উৎস বুলিব নোৱাৰি । এই নাটত কালিদাসে কৰ্মমুনিৰ আশ্ৰমত পালিতা শকুন্তলাৰ অকৃত্ৰিম সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হোৱা ৰজা ছদ্মবেশ প্ৰণয়ৰ লগতে পাৰবেশ ভেদে ভুল বুজাবুজিৰ ফলত ডেউলোকৰ বিচ্ছেদ আৰু শেষত বাধাবোৰ অতিক্ৰম হোৱাত ছদ্মবেশ সৈতে শকুন্তলা আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ভৰতৰ মিলন কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

বিশ্বৰ আগশাৰীৰ নাট্যকাৰ আৰু Shakespear of India বুলি খ্যাতি লাভ কৰা নাট্যকাৰজনে কুমাৰ সন্তৰ, বহুবংশৰ দৰে মহাকাব্য, মেঘদূতৰ দৰে খণ্ডবাক্য ৰচনা কৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰিছে যদিও এই কৃতী শিল্পীজনৰ আত্মজীৱনী তথা আৰিৰ্ভাৱ কাল, বাসস্থান আদি ঠাৱৰ কৰা হুঁসাহা । ৰচনাৰ আন্তৰ্জাতীয় প্ৰমাণৰ পৰা নাট্যকাৰ জনৰ বিষয়ে কিছু কথা অনুমান কৰিব পাৰি । অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটৰ নান্দীশ্লোকত অষ্ট-মূৰ্ত্তিৰ মহাদেৱক অভিনয়ৰ কুশলৰ বাবে স্তুতি আগবঢ়োৱাৰ পৰা নাট্যকাৰক শ্বেতধৰ্ম্মৰ অনুগামী বুলি ক'ব পাৰি । কুমাৰ সন্তৰ মহাকাব্যত নাট্যকাৰে তেওঁৰ ইষ্টদেৱতা হৰ-পাৰ্বতীৰ বিবাহ-মিলন আৰু তেওঁ-

লোককল্প মিলনত কাৰ্ত্তিকৰ জন্মৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে। মেঘদূতত উজ্জয়িনী নগৰীৰ বাপৰ বৰ্ণনাৰ লগতে যক্ষৰ প্ৰেৰিত দূতক বিছাৰ পৰা পশ্চিম-প্ৰান্তৰ উজ্জয়িনীলৈ লৈ যোৱাৰ পৰা নাট্যকাৰ জনৰ জন্মস্থান উজ্জয়িনী বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। নাট্যকাৰে তেওঁৰ অগ্নিমিত্ৰ নাটত ভাস, সৌমিল্লক আৰু কবিপুত্ৰক তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্ত্তী শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। শ্ৰিৰামায়ত আৱিষ্কাৰ হোৱা নাটকবোৰৰ পৰা ভাস কালিদাসৰ পূৰ্বৰ প্ৰখ্যাত নাট্যকাৰ বুলি প্ৰমাণ হৈছে। কালিদাসে উল্লেখ কৰা আন দুজন শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰে বচনা কৰা নাটক এতিয়ালৈ উদ্ধাটন হোৱা নাই। কিংবদন্তীয়ে কালিদাসক পৃষ্ঠপোষক গুপ্তৰাজ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাত গোট ধোৱা নবৰত্নৰ এজন বুলি জানিবলৈ দিয়ে। বুৰঞ্জীত এই গুপ্ত ৰজা জনে খৃষ্টাব্দ ৩০৩-৩৩৬ লৈ ৰাজত্ব কৰিছিল বুলি দেখুৱা হৈছে। সেই হিচাবে তেওঁক গুপ্তৰাজ বিক্ৰমাদিত্যৰ সভা গুৱনি কৰা বুলি ভাবিব পাৰি। *Grace of Indian Poetry* বুলি কালিদাসৰ পদ ৰচনাৰ সৌন্দৰ্য্যক স্বীকাৰ কৰা হৈছে। 'উপমা কালিদাসস্য' পদ্যাংশই একেদৰে উপমা অলঙ্কাৰ ব্যৱহাৰৰ অপূৰ্ব কৌশলকে সূচায়। ধূলি মাকতিৰে ভৰা পাৰ্থিব প্ৰেমক অগ্নীয় প্ৰেমলৈ কপাত্তৰিত কৰিব পৰা কালিদাসক পৰিত্ৰ প্ৰেমৰ গীত গোৱা কবি বুলিও পণ্ডিত সকলে উল্লেখ কৰে। পাৰ্বত্যৰ গুণ বৃত্ত আৱৰ্ণন পণ্ডিত গথে (Gothe) কালিদাসৰ শকুন্তলা নাটত বসন্তৰ ফুল আৰু ঐশ্বৰ কলু, পাৰ্থিব প্ৰেমক অগ্নীয় প্ৰেমলৈ কপাত্তৰ কৰা বুলি প্ৰশংসিত গাইছে। কালিদাসৰ অমৰ লেখনীয়ে মহাকাব্যৰ অনুকৰণত প্ৰকৃতি মাহুৰৰ প্ৰাণ স্পন্দনেৰে মাহুৰৰ সহায়ক চৰিত্ৰলৈ কপাত্তৰিত হৈছে। সেইদৰে ৰাজনীতি কৰ্মনৰ কেতবোৰ তথ্যৰ লগতে মাহুৰৰ কৌশল অনুকৃতিকৈ কালিদাসে মনোৰম কৈ ব্যক্তি কৰিছে। মাহুৰ গুপ্তৰ অতিৰিক্ত সন্তোষজনী কমপূৰ্ব ৰচনাক কালিদাস সংস্কৃত সাহিত্যত অতুলনীয়।

(৬) নাট্যকাৰ ভবভূতি—

ভবভূতি কালিদাসৰ পৰবৰ্ত্তী এজন শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ । বহুদিন পাঠক সকলৰ দ্বাৰা অৱহেলিত হৈ থকাৰ অন্তত এই নাট্যকাৰ জন ক্ৰমে পোহৰলৈ আহিছে । তেওঁ বচনা কৰা ‘মহাবীৰ চৰিত’, ‘মালতী মাধৱ’, ‘উত্তৰ ৰাম চৰিত’ সংস্কৃত সাহিত্যত প্ৰসিদ্ধ নাট । নাট্যকাৰ জনে ৰামায়ণত বৰ্ণিত ৰামৰ সীতা উদ্ধাৰলৈ কাহিনী চোৱা সামৰি ‘মহাবীৰ চৰিত’ নাট বচনা কৰিছে । সমালোচক সকলে কবৰ দৰে এই নাটত নাটকীয় কৌশলৰ কিছু অভাৱ হলেও নাটখন কাব্যিক উপাদানেৰে ভৰপূৰ । কথা সাহিত্যৰ কেতবোৰ আখ্যানৰ সামান্য সহায়ত তেওঁৰ মালতী মাধৱ এখন কাল্পনিক নাটক । এই নাটত মন্ত্ৰী ভূৰিবন্দুৰ কন্যা মালতীৰ সৈতে আন এজন মন্ত্ৰী দেবৰাভৰ পুত্ৰ মাধৱৰ প্ৰণয়ৰ আখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে । মালতী মাধৱ নাটত মকৰন্দ মদনতিকা, কলহংস মন্দাবিকাৰ দৰে প্ৰণয়ৰ আন ছটা উপকাহিনীও পোৱা যায় । কেতবোৰ অঙ্কত ঘটনাৰ সমাবেশেৰে নাটখন বোমাক ধৰ্মী নাট । নায়ক নায়িকাৰ প্ৰণয়ৰ আভিষেক নাটত গভীৰ ভাবে বৰ্ণিত হোৱাৰ পৰা কোনো কোনো সমালোচকে ইয়াক Indian Romeo Jnlict বুলি আখ্যা দিয়ে । ভবভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাট ‘উত্তৰ ৰাম চৰিত’ । ৰাজ অভিষেকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰামায়ণত বৰ্ণিত ৰামৰ শেষচোৱা কাহিনীৰ ভেটিতে নাটখন বচনা কৰা হৈছে । প্ৰথম অঙ্কত দেখুৱা চিত্ৰদৰ্শন ৰামায়ণৰ প্ৰথম খণ্ডৰ ঘটনাৰ সন্ধান দিয়া আকৰ্ষণীয় নাটকীয় কৌশল । সীতা বিসৰ্জন সন্তপ কৰি ভোলাৰ কাৰণে অৰোহণা জনশূণ্য কৰি লোৱাও আকৰ্ষণীয় উদ্ভাৱন । তৃতীয় অংকৰ হাৱা সীতা বিচ্ছেদৰ অন্তত ৰাম সীতাৰ পুনৰ মিলনৰ বাবে সুখ প্ৰসাৰী । সমালোচক সকলৰ মতে শেষ অঙ্কৰ ৰাম সীতাৰ স্থায়ী মিলনৰ বাবে গৰ্ভ নাটৰ সংযোজনও কৌশল-পূৰ্ণ । পত্নী প্ৰেমৰ সৈতে প্ৰজা সন্ততিৰ আদৰ্শ বোৰৰ সংঘাতেৰে ৰামৰ

অমৃত মানসিক অন্তর্দ্বন্দ্ব সংস্কৃত নাটত বিবল। পঞ্চবটীত সীতার সহচরী প্রকৃতি দেবী বাসন্তী, জীহ্বাজন্ত আক বয়ণীয় দৃশ্য আক পৃথিবী গজাব দবে নদীর অধিষ্ঠাত্রী চবিত্রই নাট্যকাব্য সুকীয়া প্রকৃতি দর্শন দাঙি ধবে। ই এহাতে বৈদিক প্রাকৃতিক শক্তিক সন্ধান দিয়াৰ উপৰিও ওয়ার্ডৱাৰ্থৰ প্রকৃতিৰ মাতৃ যুক্তিলৈও মনত পেলায়। ভবভূতিৰ নাটবোৰৰ প্রধান দোষ হ'ল বেচি পৰিমাণে কাব্যিক, নাটৰ উপযোগী কাৰ্য্য প্রধান নহয়। সেই-দৰে তেওঁৰ ভাষা শৈলী কঠিন শব্দ যুক্ত, দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ আক বক্তৃতা ধৰ্মী উক্তিৰে পাঠকৰ বাবে দুৰ্বোধ্য।

নাট্যকাব্য ভবভূতিয়ে বচনা কৰা নাটকেইখনৰ প্রস্তাবনাত সামান্য আত্ম পৰিচয় দি গৈছে। মালতী মাধবৰ নাম্ভীত নাট্য কাব্যজনে শিব, দুৰ্গা, গণেশ, কাৰ্ত্তিক আক সূৰ্য্য আদিলৈ স্তুতি আগবঢ়াইছে। উত্তৰ ৰাম চৰিত নাটত সেইদৰে পৰম ব্রহ্মৰ অংশ বাক্ দৈত্বীক প্রলিপাত জনাই বৈদিক ধৰ্মৰ অগ্নুবাণীৰ পৰিচয় দিছে। তেওঁ বচিত নাট সমূহৰ প্রস্তাবনাত বেদ শাস্ত্র, অলঙ্কাৰ শাস্ত্র, দর্শন, ব্যাকরণ শাস্ত্র আদিত অগাধ বুৎপত্তি থকা বুলি অবগত কৰিছে। উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ প্রস্তাবনাত ‘ং ব্রাহ্মণ মিমং দেবী বাক্ বশাবান্ ইব অজুবৰ্ত্ততে’ বুলি ভাবপ্রকাশৰ মাধ্যম ভাষাত অশেষ বুৎপত্তিৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। জনং উৎপত্তিৰ দৰে ব্রহ্মৰ পৰা ভাষা উৎপত্তিৰ ভষ এটাও ভবভূতিয়ে পোষকতা কৰে। তেওঁৰ সমসাময়িক সমাজে তেওঁৰ বচনাক আদৰ নকৰাৰ সন্ধান দিবে, মালতী মাধব নাটৰ নিম্ন উক্তিৰে

“যে নাম কেচিং ইহ নঃ প্রথয়ন্তে অবজ্ঞান,

জানন্ত তে তান্ প্রতি ন এব যত্ন।

উৎপৎস্যন্তে মম কোহপি সমান ধৰ্মা;

কালো হি নিববধি বিপুলো চ পৃথী ॥”

নাট্যকাব্যে তেওঁৰ অবহেলিত বচনৰ প্রতি আগ্রহী পাঠকৰ বাবে

আশাৰে বাট চোৱাৰ অনীয় প্ৰেৰণা এই উক্তিৰ পোৱা যায়।

বিদৰ্ভ ৰাজ্যৰ পদ্মপুৰ নগৰকে জগন্নাথান বুলি নাট্যকাৰে আত্ম পৰিচয়ত উল্লেখ কৰি গৈছে। তেওঁৰ নাটকত জগন্নাথান পদ্মপুৰৰ লগতে কৰ্মস্থান প্ৰায়বোৰ সংস্কৃত নাটৰ প্ৰসিদ্ধ নগৰ উজ্জয়িনীৰ মহাকাল মন্দিৰৰ উৎসৱৰ বৰ্ণনাত পোৱা যায়। নাট্যকাৰ জনৰ আবিৰ্ভাব কাল উজ্জয়িনীৰ ৰজা যশোধৰ্মণৰ সমসাময়িক বুলি ধৰা হৈছে। কল্লহনৰ ৰাজত্বকালীনত কাশ্মীৰৰ ৰজা যুক্তাপীড় লালতাদিত্যই এই ৰজাক পৰাস্ত কৰা বুৰঞ্জীত আছে। ৰাজত্বকালীনত নাট্যকাৰ ভবভূতিবো বিবৰণ দিয়া হৈছে। সেই হিচাবে অধ্যাপক কাথে তেওঁৰ আবিৰ্ভাব সময় খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ। পছলৈ নেযায় বুলি প্ৰমাণ কৰিছে।

নাট্যকাৰৰ ৰচনাৰ আভ্যন্তৰীণ গুণ বিলাকে প্ৰমাণ কৰে নাট্যকাৰ কালিদাসৰ দৰে ৰাজ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা নাছিল। আনহাতে নাটত নায়ক নায়কীবোৰৰ অন্তৰ্ভন্দ, বেদনাৰ আতিশয্যই নাট্যকাৰ জনৰ নানা অশান্তিময় জাৱনৰ হাঁহতহে দিমে। গুপ্ত ৰজা সকলৰ স্থিৰ ৰাজ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা পূৰ্ণ নাট্যকাৰ কালিদাসে নায়ক সকলৰ বিলাসপূৰ্ণ প্ৰেমৰ গীত গাইছে, কিন্তু ৰাজ পৃষ্ঠপোষকতাৰ বাহিৰত নাট ৰচনা কৰা ভবভূতিয়ে হৃৎদৈৰ্ঘ্যৰে ভৰা গভীৰ প্ৰেমৰ চিত্ৰহে আঁকিছে। সাধাৰণ ভাবে পুত্ৰ লাভেই প্ৰেমৰ উদ্দেশ্য বুলি কোৱা প্ৰেমৰ ঠাইত ভবভূতিয়ে সকলো সময়তে আঁক সকলো অৱস্থাতে একেদৰে স্বাভাৱিক আত্মাৰ মিলন আঁক সন্তানক প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অন্তৰ সংযোগকাৰী সেতু ৰূপে দাঙি ধৰিছে।

ভবভূতিয়ে তেওঁৰ আত্ম পৰিচয়ত কোৱা অদ্ভুত পাণ্ডিত্য বেদাদি শাস্ত্ৰত ব্যুৎপত্তি অলঙ্কাৰ ন্যায়াদি শাস্ত্ৰত নিপুণতা নাটত দেখুৱা চৰিত্ৰ চিত্ৰন, ভাৱৰ গভীৰতাত প্ৰবেশ কৰি তথ্য উন্মোচন আদিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে। তাৰ অস্থায়ী প্ৰকাশৰ মাধ্যম ভাৱতো নিজৰ অদ্ভুত মনল প্ৰতিপন্ন কৰিছে। সংস্কৃত নাটত ভবভূতিয়ে একমাত্ৰ

নাট্যকাৰ যি জনাই ককণ বসব গভীৰতালৈ গৈ নিয়তিৰ পৰিহাসত
নায়ক-নায়িকাই ভোগ কৰা বেদনা পূৰ্ণ ৰূপত প্ৰকাশ কৰি দৰ্শক পাঠকক
কন্দুৱাব পাৰিছে। নাট্যকাৰৰ ভাষাৰেই কব পাৰি এই বেদনা
মঠিক প্ৰকাশ কৰিলে শিলো গলি যাব পাৰে বজ্জৰ্জ দলিত হব।
ৰামৰ পদ্মীহীৰ পুত্ৰহীন বেদনা বাশিক পাতলোৱাৰ বাবে কান্দি
কান্দি দুখ পাতলোৱাৰ উপায় বৰ্ণনা কৰিছে। বগীভূত বেদনাই
স্বাস্থ্যহৰ মৃত্যু ঘটাব পাৰে ভবভূতিৰ এনে মতবাদ পৰবৰ্ত্তী ইংৰাজ
কবিৰ কল্পিতাতো পোৱা যায়। ‘উত্তৰে ৰাম চৰিতে ভবভূতি
বিশিষ্যতে’ বুলি এযাব উক্তিৰে উত্তৰ ৰাম চৰিতত ভবভূতিয়ে
কালিদাসকো চেব পেলোৱাৰ ইঙ্গিত দিছে।

(তৃতীয় অধ্যায়)

সংস্কৃত নাট্য প্রাচীন ভারতীয় সমাজ ব্যবস্থা

সংস্কৃত নাটবিলাকে অতি প্রাচীন ভারতীয় সমাজ ব্যবস্থার পৰিচয় দিয়া বাবে মানব সমাজৰ ইতিহাস জিজ্ঞাসু সকলৰ বাবে এইবোৰ মূল্যবান সম্পদ । ধৰ্মীয় শাস্ত্ৰকাৰ সকলে প্ৰায়ে অবজ্ঞা কৰা জীৱনৰ ঐহিক ব্যৱহাৰিক দিশটোৰ কথাই নাট্যকাৰ সকলে দাঙি ধৰাৰ চেষ্টা কৰিছে । সেই কাৰণে প্ৰাচীন কালৰ ধৰ্ম সাধনা, ৰাজনৈতিক শাসন, সমাজ ব্যৱস্থা, অৰ্থনীতি, সংস্কৃতি আৰু শিক্ষাৰ স্বৰূপৰ ওপৰত বিশেষভাবে আলোকপাত কৰি নাটক বিলাকে অনুশীলন কাৰীক প্ৰাচীন ভারতীয় সমাজ ব্যৱস্থা সম্যক ভাবে বুজাত সহায় কৰিছে । এই প্ৰবন্ধত নটকীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল ।

ধৰ্মীয় উপাদান :- প্ৰাচীন কালৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু ধৰ্মসাধনাৰ বিষয়ে কিছু কথা জনাত সহায় কৰে সংস্কৃত নাটকৰ আদিত থকা 'নান্দী শ্লোক' আৰু শেষৰ 'ভবত বাক্য'ই । অভিনয়ৰ নিৰ্বিয় পৰিসমাপ্তিৰ উদ্দেশ্যত নাট্যকাৰে দেবতাৰ স্তুতি আগবঢ়ায় । কৰ্ম মাত্ৰেৰেই আৰম্ভণিত মঙ্গল কামনা কৰা এক ভারতীয় বিশ্বাস । নাটক এক সুসংগঠিত শিল্প কৰ্ম । আনুৰিক লোকৰ উপদ্ৰৱ ভণা হুৰ্যোগ পূৰ্ণ বতৰৰ বাবে অভিনয় বিঘ্নিত হোৱাৰ আশংকা থাকে । সেয়ে দেবতাৰ অলৌকিক শক্তিৰ সহায়ৰ আৱশ্যক হয় । পূৰাণ কীৰ্ত্তিত দেবতা মহাদেৱৰ ক্ৰিতি, অশ্বাদি অষ্টবৃদ্ধিৰে বিৰাজমান দেবতাক কালিদাসে অভিজ্ঞান শকুন্তলাৰ নান্দীত স্তুতি আগবঢ়াইছে । লোকসমাজত শৈব মতবাদৰ বিশ্বাস গভীৰ ভাবে

থকাৰ প্ৰমাণ কৰে । ভবভূতিৰ মালতী মাধবৰ নান্দীও ছৰ্গা-পূজাত অৰ্চিত দেবতা আৰু দেৱী সকলৰ সৈতে মহাদেৱৰ জ্ঞতি জনোৱা হৈছে । অবশ্যে সেই নাটত বৈদিক ধৃগুৰ মূৰ্য্য উপাসনা বিষয়ক আন এটা নান্দীও আছে । ভবভূতিৰ নাট উত্তৰ বাম চৰিত্তত পৰম ব্ৰহ্মৰ অংশৰূপে সবস্বতীক উপাসনা কৰা হৈছে ।

নাটৰ অন্তত ভবত বাক্য বুলি শ্লোক সংযোগ কৰা হয় । ভবত বাক্যই নামক নাগিকাৰ সৰ্ব্ব প্ৰকাৰ মঙ্গলৰ লগতে সমাজৰো সৰ্ব্বপ্ৰকাৰ শাস্তি কামনা কৰে । ধৰ্মীয় পটভূমিত যজ্ঞৰ অন্তত পুৰোহিতে যজ্ঞমানব মঙ্গল আশীৰ্ব্বাদ কৰাৰ দৰে মেঘৰ জ্বলন্ত পৃথিৱীত শস্য বৃদ্ধি, বজাৰ মূ-শাসন, বৃদ্ধিমান সকলৰ বৃদ্ধিৰ তীক্ষ্ণতা, প্ৰজাৰ সংচৰিত্ৰ লাভৰ প্ৰতি কামনা কৰাৰ লগতে সমাজৰ অপশক্তি বোধ কৰাৰ আহ্বান দিয়া হয় ।

ওপৰত আলোচনা কৰা নান্দী আৰু ভবত বাক্যত বৈদিক ধৰ্ম উপাসনাৰ বিধি অনুসৰি ধৰ্মৰ সংকাৰ মুখী চিন্তা প্ৰকাশ হোৱাৰ বাহিৰেও নাটকৰ অভ্যন্তৰত কাহিনী আৰু চৰিত্ৰৰ উক্তি বিশেষতো ধৰ্মীয় অনেক তথ্য পাতি পোৱা যায় । উত্তৰ বাম চৰিত্তত বাসন্তী পঞ্চবটী বনৰ অধিষ্ঠাত্ৰী আৰু সীতাৰ বনবাসৰ প্ৰিয়া সহচৰী । সেই নাটত সীতাক উদ্ধাৰ কৰা পৃথিৱী গজা তমসা সুৰালা গোদাবৰী আদি কেবাটাও অলৌকিক চৰিত্ৰ আছে । বৈদিক ধৃগুত প্ৰাকৃতিক শক্তি বোৰক দেৱতা ৰূপে ভূ-জ্ঞতি কৰি আৰু আহুতিৰ দ্বাৰা সেইবোৰক সন্তুষ্ট ৰখা প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা নাটত এই চৰিত্ৰবোৰৰ সমাবেশ ঘটিছে । এইবিলাকে অতি প্ৰাচীন কালৰ পৰা ভাৰতীয় সমাজত বান্ধা সাক্ষাৰ দেৱ দেৱতাৰ পূজা আৰ্চনা চলি অহাৰ প্ৰমাণ দিয়ে । ভাৰতৰ ধৰ্মীয় দৰ্শনে সাক্ষাৰ নিৰাক্ষাৰ দুয়োবিধ ঈশ্বৰ ভাবনাই চলি থকা জানিবলৈ দিয়ে । ভবভূতিয়ে সবস্বতীক জ্ঞতি কৰিবলৈ লওঁতে তেওঁক নিৰাক্ষাৰ পৰম ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলিয়ে জ্ঞতি কৰিছে । বৈদিক ধৃগুতো

‘একং সং বিপ্রা বহুধা বদন্তি’ এক নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মাৰ ঠাইত অনেক ক্ৰিয়াশীল দেবতাৰ অস্তিত্ব আৰু ‘এচো অহং বহুস্যাম’ সৃষ্টিৰ মূলত এজন হৈওঁ সৃষ্টিৰ সহায়ৰ বাবে এক নিৰাকাৰেই বহুলৈ পৰিণত হোৱা দৰ্শন প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল।

সনাতন ধৰ্মৰ ত্ৰিমূৰ্তিৰ সাধনা নাটক বিলাকৰ যুগৰ সমাজত চলি আছিল। শিব, বিষ্ণু, ব্ৰহ্মাৰ উপাসনা নান্দী আৰু ভবত বাক্যত পোৱা যায়। নাটৰ দৰে শিল্পকৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ত্ৰিমূৰ্তিৰ শিব অন্যতম। তেওঁক নাট্য শিল্পৰ ওজা বুলিয়ে ‘নটৰাজ’ আখ্যা দিয়া হয়। শিবই তাণ্ডৱ নৃত্যৰে নাট্য-শিল্পলৈ অবদান যোগোৱা বুলি নাট্য উৎপত্তিৰ তত্ত্বই প্ৰচাৰ কৰিছে। মানবৰ হৃদয় কষ্ট উপশম কৰাৰ কাৰণে ব্ৰহ্মাক নাটক সৃষ্টিৰ কাৰণ বুলি উৎপত্তিৰ তত্ত্বই ঘোষণা কৰিছে। বিষ্ণুৱে সৃষ্টি সংযোজনেৰে, বিশ্বকৰ্মাই বঙ্গমঞ্চ নিৰ্মাণেৰে আৰু পাৰ্বতীয়ে লাস্য নৃত্যৰে নাট্যজগতলৈ অবদান যোগোৱা বুলি উৎপত্তিৰ কাহিনীয়ে স্বীকাৰ কৰিছে। এই ত্ৰিমূৰ্তিৰ সাধনা বেদৰ যুগৰ পৰা চলি অহাত ইয়াৰ প্ৰাচীনতা বুজা যায়। মহাকাব্য আৰু পুৰাণৰ যুগত এইবিলাক সাম্প্ৰদায়ৰ সাধন মার্গত পৰিণত হয়। ভবভূতিৰ নাট মালতী মাধবত তাত্ত্বিক সাধনাৰ মতবাদ এটাও চলি থকাৰ সন্ধান পোৱা যায়। এই নাটত অঘোৰবৰ্ণন নামৰ এজন তাত্ত্বিক সাধকে শ্মশানত চামুণ্ডা দেৱীৰ অৰ্চনাৰ কাৰণে নায়িকা মালতীক বলী দিবলৈ নিয়া কাৰ্য্যই হিন্দুধৰ্মৰ তাত্ত্বিক সাধন মার্গৰ প্ৰাচীনতা নিৰ্দ্দেশ কৰে। অৱশ্যে বৌদ্ধ ধৰ্মতো এই সাধন মার্গ আছে যাৰ ফলত পিছৰ যুগত বৌদ্ধ ধৰ্ম পতনৰ মুখত পৰিছিল।

ভাৰতবৰ্ষত বৈদিক ধৰ্মত বহু দেৱতাৰ আগমনৰ ফলত উপাসক সকলৰ সংঘৰ্ষশীল চৰিত্ৰও পোৱা যায়। নানা মূৰ্তিৰ নানা মতেৰে সাক্ষাৰ ক্ৰিয়াকাণ্ডৰ অৰ্চনাই বৈদিক সনাতন ধৰ্মৰ মেদবহুল

অবস্থার সৃষ্টি করে। প্রান্তীয় লোক ধর্মবিশ্বাস বোঝা সামগ্রিক লোকে বাবে যজুদেবতার আগমন হয় আক বেদব যুগত সমান্ত-
 বাল ভাবে উচ্চ আসন লাভ কৰা জ্ঞানকাণ্ড অবহেলিত হয়।
 এই অবস্থাই ভাৰতভূমিৰ ধর্মব ইতিহাসত বুদ্ধ আক জৈনব
 আগমনৰ পথ পৰিস্কাৰ কৰে। বুদ্ধ আক জৈনে অন্তঃ সাৰ শূণ্য
 কৰ্মোপাসনাৰ পথ বৰ্জন কৰি সনাতন ধর্মৰ জ্ঞান উপাসনাৰ মত-
 বাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ সম্যক বোধ দিয়া
 ৰামায়ণ আক মহাভাৰতে বৌদ্ধৰ আবিৰ্ভাবৰ সন্ধান দিয়া নাই।
 ইয়ে প্ৰমাণ দিয়ে আৰ্ঘ্য মহাকাব্য দুখন বুদ্ধৰ আবিৰ্ভাবৰ বহু
 আগতে ৰচনা কৰা হৈছিল। নাটকৰ মাতৃশব্দক হল বেদৰ পিছ-
 তেই মহাকাব্যবোৰ। যি সময়ত ক্ৰিয়াকাণ্ড বহুল হোৱা বাবে
 কৰ্মোপাসনাৰ ঠাইত জ্ঞানোপাসনাৰ মতবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ প্ৰয়োজন
 হৈছিল সেই সময়ত নাট সৃষ্টি হোৱা নাছিল বুলি অনুমান কৰা
 টান। যিয়েই নহওক সংস্কৃতত আৱিস্কৃত নাট সমূহৰ ভিতৰত
 বৌদ্ধ ধৰ্মীয় নাটেই প্ৰথম স্থান লাভ কৰিছে। অৰঘোষৰ নাট
 ‘সাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ’ বৌদ্ধ ধর্মৰ প্ৰচাৰ বিষয়ক কাহিনীক লৈ
 ৰচিত হৈছে। এই নাটত নায়ক সাৰিপুত্ৰই বৈদিক সনাতন ধর্ম
 পৰিহাৰ কৰি বুদ্ধৰ ওচৰত দীক্ষিত হৈ বৌদ্ধ ধর্ম গ্ৰহণ কৰা
 নাটৰ মাজেদি দাঙি ধৰা হৈছে। ভাস কালিদাসৰ নাটত বৌদ্ধ
 ধর্মৰ কোনো উল্লেখ নাই। এই দুজন নাট্যকাৰৰ ৰচনাত পুৰাণ
 ধর্ম সনাতন ধর্মৰ বাগবদ্ধ ব্ৰত উপবাস আদিৰ প্ৰচুৰ উল্লেখ পোৱা
 যায়। তেওঁলোকৰ পৰবৰ্তী শূদ্ৰক, ভৰতুতিৰ নাটত বৈদিক সনাতন
 ধর্মৰ লগতে বৌদ্ধ ধর্মৰ প্ৰতিও বিশেষ আকৰ্ষণ প্ৰকাশ পাইছে।
 মালতী মাধব নাটত বৌদ্ধ সন্ন্যাসিনী কামলকী নায়ক নায়িকাৰ
 বৈবাহিক মিলন প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে অহেতুক সহায় আগবঢ়াই বৌদ্ধ
 ধর্মৰ মানৱ সেৱাৰ আদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰিছে। হৰ্ষৰ নাট নাগানন্দত
 নায়কে বৌদ্ধ ধর্মৰ অনুবাদী হৈ সপ্তম শতিকাৰ ভাৰতীয় সমা-

জ্ঞাত বৌদ্ধ ধর্ম মহিমাময় শিখবত অবস্থান কৰাৰ ইঙ্গিত দিছে। শূদ্ৰকৰ মুচ্ছকটিকাত সংবাহক চৰিত্ৰই জুৱাৰ দ্বাৰা সৰ্ব্বস্বান্ত আৰু লাঞ্চিত হৈ শেষত মুক্তিৰ উপায় স্বৰূপে বৌদ্ধ ধর্ম গ্ৰহণ কৰি ভিক্ষুৰ আদৰ্শ লৈ নায়িকা বসন্ত সেনাক পূৰ্ব সহায়ৰ প্ৰতিদান আগবঢ়াইছে। শূদ্ৰকৰ এই নাট দ্বিতীয় শতিকাৰ বুলি ভবা হয়। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাত বচনা কৰা 'প্ৰবোধ চম্পদায়' নাটত ধৰ্মীয় আটাইবোৰ মতবাদ আৰু দৰ্শন সামৰি এখন দাৰ্শনিক প্ৰতীক নাট বচনা কৰা হয়। সেই নাটত জ্ঞান বৈবাগ্যৰ সহায়েৰে ভক্তি দেবীৰ পুত্ৰ প্ৰবোধৰ আবিৰ্ভাবৰ দ্বাৰা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ভক্তি সাধনাৰ মতবাদ প্ৰচাৰ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে।

ধৰ্মীয় উৎসৱ পৰ্ব বিলাকৰ সময়ত নানা স্থানৰ পৰা ধৰ্ম আচৰণৰ বাবে সমাবেশ হোৱা মানুহৰ আত্মবিনোদনৰ বাবে নাট বিলাকৰ অভিনয় কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। কেবাখনো প্ৰাচীন নাটত উজ্জয়িনীৰ কালপ্ৰিয়নাথৰ যাত্ৰা প্ৰসঙ্গত নাট অভিনয়ৰ কথা প্ৰকাশ পাইছে। আশ্ৰমত সমাবেশ হোৱা মান্যৰ অতিথিৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণেও অভিনয় হয়। বান্ধীকিৰ আশ্ৰমত জনক বশিষ্ঠ আদিৰ আগমনত বান্ধীকি বচিত বামায়া নাটকৰ অভিনয় হোৱাৰ কথা উক্তৰ বাম চৰিতত পোৱা যায়।

বেদ গ্ৰন্থবোৰৰ দৰে মহাকাব্য পুৰাণ আদিক স্নাতন ধৰ্মৰ মূল শাস্ত্ৰ বুলি বিবেচনা কৰা হয়। মহাকাব্যৰ আখ্যান বোৰকে নাটকীয় কাহিনীৰ মৰ্যাদা দি ভাস কালিদাস আদি নাট্যকাৰে নাটবোৰ বচনা কৰিছিল। অবশ্যে পুৰাণ, কথা সাহিত্যয়ো বহুত নাটকীয় আখ্যানৰ সমল যোগাইছে। ধৰ্ম গ্ৰন্থৰ মূল লক্ষ্য ধৰ্ম শিক্ষা দিয়া হলেও নাটক বিলাকে উৎকৃষ্ট সাহিত্যিক গুণেৰে মানুহক বাস্তৱীভাৱে সমাজনীতিৰ জ্ঞানেৰে পৰিপূৰ্ণ শিক্ষা দিয়া ভূমিকাকো সুন্দৰভাৱে পালন কৰিছে। বসব যাজ্ঞেয়ি মনোজ্ঞা-হীকৈ শিক্ষণীয় কথাবিলাক পিকোৱাটো উচ্চ স্তৰৰ শিক্ষা পদ্ধতি।

এই পদ্ধতিতে নাটক বিলাকে লোক ধর্মব শিক্ষাও দান করিছে। প্রাচীন ভাবতত্ত্ব লোক শিক্ষার আকর উপাদান রাজনীতি সমাজ-নীতি অর্থনীতি বেলেগ বেলেগকৈ চোরা হোরা নাই। প্রায়বিলাকতে ভূগোল বুদ্বী দর্শন বেদব জ্ঞান একাকার হৈ উপাদেয় জ্ঞানব সম্পদ হৈ ধরা দিছে আক এই জ্ঞান সম্পদকে নাট বিলাকে প্রচাৰত যোগ্য ভূমিকা লৈছে।

শাসন ব্যৱস্থা :-

প্রাচীন নাটবোবত ভারতীয় রাজতন্ত্রব স্বৰূপব লগতে ভারতীয় মানুহ কেনেদৰে শাসিত হৈছিল তাব বহুত তথ্য পোৱা যায়। নাটকত রাজতন্ত্রব শাসন ব্যৱস্থাৰ কথা পোৱা যায় যদিও ই স্বেচ্ছাচাৰ তন্ত্ৰ নাছিল। ইয়াৰ কাৰণ আছিল ধর্ম গুৰু আক অমাত্য সকলব রাজ্য শাসনত নিবিড় সম্পর্ক। কৃত্রিয় বজা, ধর্মগুৰু আক অমাত্য এই দ্বি শক্তিৰ ওপৰতেই শাসন যন্ত্ৰটো নিৰ্ভৰ কৰিছিল। ইউৰোপব রাজ তন্ত্ৰত বজা আক ধর্ম গুৰুব শাসনব ক্ষমতাক লৈ অনেক যুজ-বাগব হৈছিল। শেষত ধর্মগুৰুব শক্তি ওফবাই বজা একচ্ছত্ৰী ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হোৱাব ফলতে ইউৰোপব রাজতন্ত্ৰ অত্যাচাৰী হৈ পৰাব সুবিধা পাইছিল। ‘বজা ঈশ্বৰব প্ৰতিনিধি’ এনে অপৰিমিত ক্ষমতাৰ দর্শন প্ৰতিষ্ঠাত ইউৰোপব রাজতন্ত্ৰ কোনো দিনেই জনপ্ৰিয় হব পৰা নাছিল আক ইয়াৰ ফলতেই ইউৰোপব প্ৰজাই রাজতন্ত্ৰব বিৰুদ্ধে বিদ্রোহ বিপ্লব আদিব দ্বাৰা রাজতন্ত্ৰব পতন ঘটায় গণতন্ত্ৰব প্ৰতিষ্ঠাব বাট মুকলি কৰিছিল। ভারতীয় রাজতন্ত্ৰত ধর্মগুৰু, অমাত্য আক বজাব মাজত ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰী কৰণব বাবে ভাবতবৰ্হত গণ নায়ক সকলব এক গণতান্ত্ৰিক রাজতন্ত্ৰহে পোৱা যায়। অশোকব দিনত কলিঙ্গব যুদ্ধ প্ৰসিদ্ধ ঘটনা, কিন্তু সেই সময়ত কলিঙ্গত কোনো নামধাৰী বজা নাছিল। প্ৰজানায়ক সকলে অশোকব আক্ৰমণব বিৰুদ্ধে খিয় দি অনেকেই মৃত্যু বৰণ কৰিছিল।

ই নিশ্চয় ঐ: পু: তৃতীয় শতিকাৰ শাসনযন্ত্ৰৰ কৃত্ত হুৰি ।

বাহুবলী ক্ষত্ৰিয় সকলেই ৰাজতন্ত্ৰত বজা হৈছিল তাত সন্দেহ নাই । ধৰ্ম শাস্ত্ৰ বিলাকে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া দয়া দাক্ষিণ্য গুণযুক্ত ব্যক্তি, ৰাজনীতি আৰু অস্ত্ৰ চালনাত, যুদ্ধ পৰিচালনাত অসীম বীৰ্য্য ক্ষত্ৰিয় বজাৰ থাকিব লাগিছিল । এজা পালন যুদ্ধৰ দ্বাৰা শত্ৰুৰ হাতৰ পৰা প্ৰজাৰ জীৱন আৰু সম্পদ বজা তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ কাম আছিল । ৰাজতন্ত্ৰত বজাৰ পুত্ৰই ৰাজপাট পোৱা নিয়ম আছিল যদিও অনেক ক্ষেত্ৰত তেওঁ যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত হোৱাৰ আগতে প্ৰজা আৰু প্ৰজা নায়ক সকলৰ জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিব লাগিছিল । ঐক পণ্ডিত শ্ৰেণীতহে কৰমদৰে ভাৰতীয় বজা সকল দাৰ্শনিক বজা (philosopher-king) আছিল । প্ৰজাক পুত্ৰবৎ পালন কৰাৰ কাৰণে আনকি তেওঁলোকে সৰ্ব্বথ ত্যাগ কৰিছিল । ভৰভূতিয়ে উক্তৰ বাম চৰিত্ৰতৰ নায়ক বামৰ যোগেদি এনে আদৰ্শ বজাৰ চৰিত্ৰ দাঙি ধৰিছে । সূৰ্য্য বংশত বামৰ পিতৃ দশৰথ আদিব দিনৰ পৰাই প্ৰজাৰ সেৱাৰ এক উচ্চ আদৰ্শৰ প্ৰবৰ্ত্তা আছিল । বামে সীতাক পুনৰ গ্ৰহণ কৰাৰ বিষয়কলৈ প্ৰজাৰ মনত অসন্তোষ বাঢ়িছিল ; যাৰ কাৰণে তৰমৰ পত্নী সীতাক ত্যাগ কৰি বামে এক অসাধ্য সাধন কৰিলে আৰু শোকৰ কলং ডাৱৰ জীৱনলৈ নামি আহিল । ভৰভূতিয়ে দাৰ্শনিক বজা জনৰ প্ৰজাপ্ৰীতি আৰু পত্নী প্ৰেমৰ ফলত হোৱা অন্তৰ্হৰ্ষ পৰিস্থাৱকৈ দাঙি ধৰিছে । সীতাৰ পিতৃ মিথিলাৰ বজা জনকৰো বৈবাগ্যশীল তপস্বী চৰিত্ৰ উক্তৰ বাম চৰিত্ৰত পোৱা যায় । শকুন্তলা নাটত হুৱাস্তও এই প্ৰকৃতিৰেই চৰিত্ৰ অৰ্থাৎ নাট্যকাৰ কালিদাসে মহাভাৰতৰ হুৱাস্ত চৰিত্ৰৰ ভালেখিনি সংশোধন কৰিছে নাটকত হুৱাস্তৰ বৰ্ণনাই চৰিত্ৰ দেখুৱাইছে ।

প্ৰাচীন কালৰ প্ৰত্যেক বজাই তেওঁলোকৰ সমৰ্থ, শক্তি

পৰীক্ষা তথা ৰাজ্যৰ সীমা বঢ়োৱাৰ বাবে যুদ্ধ ৰাগৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায় । এই কাৰ্য্য সাধনৰ কাৰণে তেওঁলোকে বৈদিক পৰম্পৰাত অৰ্থমেধ বুলি একপ্ৰকাৰ যজ্ঞৰ অত্যাধানেৰে দিবীজয়ৰ বাবে বাহিৰ হৈছিল । যজ্ঞৰ ঘোৰা আৱদ্ধ কৰা দেশ খিলাকৰ সৈতে যুদ্ধ হৈছিল আৰু সম্ভৱ পৰাজিত সকলৰ ৰাজ্যবোৰ হয় চামিল হৈছিল নহয় কবতলীয়া ৰাজ্যত পৰিণত হৈছিল । উক্তৰ নাম চৰিত্তত বামে এই যজ্ঞৰ সহায়ত ৰাজ্য জয়ৰ মন মেলে । লক্ষ্মণপুত্ৰ চন্দ্ৰকেতু ঘোৰাৰ বন্ধক বাহিনীৰ নাৱক হিচাবে যাত্ৰা কৰাত বাল্মীকি আত্মমৰ দাতিত লব-কুশৰ সৈতে তেওঁৰ ভয়ানক যুদ্ধ হৈছিল । অবশ্যো নাটকত নাট্য শাস্ত্ৰৰ নিৰ্দেশ ক্ৰমে মঞ্চৰ বাহিৰত যুদ্ধখন সংঘটিত কৰা হৈছে । মালবিকা অগ্নিমিত্ৰতো অগ্নিমিত্ৰৰ শহুৰেকে অৰ্থমেধৰ আয়োজন কৰাত অগ্নিমিত্ৰৰ পুত্ৰ বসুমিত্ৰই যুদ্ধত জয়লাভ কৰাৰ কথা আছে ।

প্ৰজাৰ মুখ শান্তিৰ কাৰণেই ৰজা সকলে অত্ৰ ধাৰণ কৰিছিল । প্ৰজাৰ ওপৰত অন্যান্য উৎপীড়ণ কাৰী সকলক দানব ৰাক্ষস আদি নাম দিয়া হৈছিল । ৰজা সকলে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে অত্ৰ ধাৰণ কৰিছিল । কথাত্মমত সোমোৱা হৰিণা এটা বধ কৰিবলৈ ওলোৱাত সন্নাসী এজনে ৰজা হৃষ্যকক এই কথা সোঁতৰাই দিছিল । যমুনা তীৰবাসী মুনিসকলে লবণ দৈত্যৰ আক্ৰমণৰ সংবাদ দিয়াত বামে ভংক্ৰনাত দমনৰ বাবে শত্ৰুক প্ৰেৰণ কৰিলে আৰু ব্ৰাহ্মণৰ পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুৰ কাৰণ শত্ৰুক বধৰ বাবে নিজেই যাত্ৰা কৰিলে ।

বলৰাজ সকলৰ উৎপীড়ণৰ পৰা আৰু বহিঃ শত্ৰুৰ দেশ আক্ৰমণৰ স্বাৰ্থত ৰজাৰ এটা বিৰাট সৈন্য বাহিনী আছিল । এই সৈন্যবাহিনীটো পদাতি অশ্বাবোহী হস্তী আৰু বধী সকলৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছিল । ধনুকাড়, গদা, চাল, তৰোৱাল, আৱেৰ অস্ত্ৰ, ব্ৰহ্মাষ্ৰ আদি যুদ্ধৰ মানাৰিধ সজুলি আছিল । ভীষ্ম পদাতিৰ

চক্ৰ, অৰ্জুনৰ গাণ্ডীৱ আৰু পৰশুৰামৰ পৰশু অস্ত্ৰৰ কাহিনী সৰ্ব্বত্ৰ পোৱা যায়। সৈন্য বাহিনীৰ নায়ক সেনাপতি আৰু নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক সৈন্যৰ ওপৰত তলতীয়া বিষয়া আছিল। ৰাজধানীৰ ৰক্ষাৰ ভাৰ নগৰ ৰক্ষী সৈন্য আৰু সেনাৰ বিষয়া বোৰৰ ওপৰত ন্যাস্ত থকাৰ কথা মুছচটিকা নাটত ভালদৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সেই নাটত নগৰ ৰক্ষী সৈন্য আৰু বিষয়া সকলে ৰজাৰ সিংহাসন যাতে আন ৰাজবংশৰ হাতলৈ নেযায় তাৰ বাবে সতৰ্কভাবে পলায়ন কৰা আৰ্থীকক ধৰাৰ ক্ষেত্ৰত তৎপৰতা দেখুৱাইছে। যুদ্ধৰ সময়ত বীৰ সকলে বিপক্ষক তৰ্জন গৰ্জন কৰি উত্তেজিত কৰা প্ৰথা যুদ্ধনীতিত অতি পুৰণি। যুদ্ধৰ গতি নিয়ন্ত্ৰণ কাৰী দিৱ্যাস্ত্ৰ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰবোৰ সহস্ৰ বছৰ জপস্যাৰ ফলত লোককল্যাণৰ অৰ্থে মুনিসকলে আবিষ্কাৰ কৰা কথা উত্তৰ চৰিতত আছে। লব-কুশ জন্মৰ পৰাই ৰামৰ বিশ্বামিত্ৰ প্ৰদত্ত জম্বুক অস্ত্ৰৰ উদ্ভা-ধিকাৰী বুলি কোৱা হৈছে। এই অস্ত্ৰৰ প্ৰভাবত সৈন্যসকল চিত্ৰত অঙ্কিতৰ দৰে জঠৰ হৈ যোৱা কথা আজিকালিৰ বৈজ্ঞা-নিক অস্ত্ৰৰ যুগত কল্পনাৰ অতিবৰ্জন যেন নালাগে।

ৰাজহৰ বেচি অংশই প্ৰজাৰ পৰা আদায় কৰা উৎপন্নৰ মৰ্ঠাংশৰ পৰা আহিছিল যদিও কৰদ ৰাজ্যৰ সামন্তৰজা সকলৰ পৰা সংগ্ৰহৰ দ্বাৰা ৰাজকোষ গঠিত হৈছিল। ৰাজ কৰ্মহাৰী আৰু সৈন্য সকলক সোণৰ মোহৰেৰে বেতন দিয়া হৈছিল। মুনি সকলৰ তপোবন শিক্ষাপ্ৰষ্ঠান স্বৰূপ আশ্ৰমবিলাক ৰাজহৰ পৰা বেহাই আছিল। শকুন্তলা নাটৰ দ্ব্যাস্ত্ৰৰ উদ্ভিত এই তথ্য পোৱা যায়। ৰাজকোষৰ ধন কেনেদৰে খৰচ হৈছিল তাৰ বিব-বণ নাই যদিও বেচি অংশই প্ৰজা হিতৰ অৰ্থে খৰচ হৈছিল।

প্ৰাচীন কালৰ ৰজা সকলকলৰ প্ৰেম প্ৰীতি আৰু বহু পত্নী বিবাহৰ তথ্য নাটবিলাকে মনোবশকৈ দাঙি ধৰিছে। বৈবাহিক সম্পৰ্কেৰে ৰাজ্যৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰা আৰু ৰাজ্য সুপ্ৰতিষ্ঠিত কৰা

প্রাচীন রাজতন্ত্রের এক প্রথা আছিল। বৈবাহিক সম্পর্ক বা দূর্বৈব অঞ্চল বিলাক কেন্দ্রীয় শাসনের লগত সংযোগ সাধনের উদ্দেশ্যে মন কবিরাজগীয়া। অন্তঃপূর্ব হংসপক্ষিকা মহিষী বসুমতী থকা সত্ত্বেও দ্ব্যন্তই পুত্রলাভের উদ্দেশ্যে আক রাজনৈতিক কারণত কন্যামুনিব কন্যা শকুন্তলাক গান্ধর্ব বিবাহ কবিছিল। অগ্নিমিত্র নাটত বজা অগ্নিমিত্রই চুবুয়া রাজ্য মালবর ওপবত নিজর প্রভু স্বাপনর বাবে মালব কুবু মালবিকার পাণিগ্রহণ কবে। অবশ্যে বাণী ধারিনী আক ইবাবতীর অহুমোদন ক্রমেহে। স্বপ্ন বাসবদত্তা নাটত উদয়নর রাজ্য স্বে-প্রতিষ্ঠিত কবা স্বার্থত বজা বাসবদত্তার অনন্য প্রেমর সত্ত্বেও মন্ত্রী যোগদ্বায়নে রাজনৈতিক স্বার্থত মগধ কন্যা পদ্মাবতীক বিবাহ কবার ব্যৱস্থা কবে। অবশ্যে উত্তর বাম চবিত নাটকত বহু পত্নী বিবাহর চিত্র নাই। এই নাটর নায়ক বামে একমাত্র পত্নী সীতাৰ উল্লাস অলসতা অহুমান কবি কোনো দিনে আন তিবোতাই কামনা কবির নোৱাৰা বাহকে টোপনি নিওয়াৰ ব্যৱস্থা কবি দিলে সীতা বিসর্জনর প্রাকমুহুৰ্তত। শকুন্তলা নাটত বহু পত্নীবে রাজ অন্তঃপূর্বত প্রেমর দৈণ্যতা আকুলতা আক উত্তর বাম চবিতত অনন্য পত্নীৰ বিচ্ছেদত ককণ প্রেমর নিনাদ ধ্বনিত হোৱা মনকবিরাজগীয়া।

রাজতন্ত্রর যুগত ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকরণর আন এক মাধ্যম আছিল সামন্ত বজা, তলতীয়া শাসনকর্তা। রাজধানীৰ দূর্বতী অঞ্চল বিলাক শাসনর কেন্দ্রত আক সূকীয়া ভৌগোলিক থণ্ডত এই নীতিবে শাসন কবা হৈছিল। অগ্নিমিত্রই বিদর্ভত মাধব সেনক সংস্থাপিত কবিছিল। বৃহৎকটিকাত নায়ক চাকদত্তক কুশাবতী রাজ্যৰ শাসনকর্তা নিযুক্ত কবা হৈছিল। বজাসকলে সিংহাসনত উঠাৰ সময়ত অভিব্যেক নামৰ উৎসৱ পালন কবা হৈছিল। জেষ্ঠতা আক প্রজাৰ প্রিয় হোৱালৈ চাই কোৱক যুবরাজ পদত

স্থাপিত কৰা প্ৰাচীন ৰাজতন্ত্ৰৰ নিয়ম আছিল। মুদ্ৰাবাংকস, প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধবায়ন, স্বপ্নবাসবদন্তা আদি নাটে অম্বাত্য প্ৰধান ৰাজতন্ত্ৰৰো আভাষ দিয়ে। ৰজা উদয়নৰ মন্ত্ৰী যৌগন্ধবায়নে উদয়নক ৰাজ্যত স্নু-প্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ কাৰণে কৌশল অবলম্বন কৰে। মুদ্ৰাবাংকস নাটত চন্দ্ৰগুপ্তৰ মন্ত্ৰী চানকাই প্ৰবল প্ৰতিদ্বন্দী বাংকসক হাতৰ মুঠিলৈ আনি ৰাজ্য স্নু-প্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ কাহিনী আছে। মূচ্ছকটিকা নাটকত বিপ্লবী শৰ্ম্মিলকে ৰজা পালকক উচ্ছেদ কৰি আৰ্য্যকক উজ্জয়িনীৰ ৰাজপাটত প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

ৰাজতন্ত্ৰৰ দিনত প্ৰজাৰ অপৰাধ বিচাৰ আৰু দণ্ডনীতিৰ বিষয়ে কিছুমান তথ্যও মূচ্ছকটিকা নাটৰ ন্যায়ালয়ৰ চিত্ৰিত পোৱা যায়। অপেক্ষাকৃত কঠোৰ দণ্ডনীতিৰ প্ৰচলন প্ৰক্ৰিয়াত কিছুমান অপৰাধৰ বাবে দৌৰীক ৰাজ্যৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰা হৈছিল। প্ৰাণদণ্ডই চূড়ান্ত শাস্তি আছিল। ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰৰ নিয়ম অনুসৰি বিচাৰ কক্ষত প্ৰধান বিচাৰক, তলতীয়া বিচাৰক আৰু শ্ৰেষ্ঠী, কায়স্থ বিচাৰকৰ নায়ক সহায়ক আছিল। গোচৰবিলাক মৌখিক আৰু লিখিত দুয়ো ধৰণে লোৱা হৈছিল। গোচৰ আজিকালিৰ ফৌজাদাৰী দেৱানীৰ দৰে তেতিয়াৰ দিনতো হুটা ভাগত বিভক্ত আছিল। 'সাক্ষী-বাদীৰ কথাবোৰ বিচাৰকে লিখিত ৰূপত লৈছিল আৰু অপৰাধীক প্ৰকৃত ভাবে দৌৰী সাব্যস্ত কৰি ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰৰ ৰিথিত উল্লেখ থকা শাস্তিৰ বিষয়ে উদ্ধৃতিৰে ৰায় দানৰ বাবে ৰজাৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল। সচা মিছা গোচৰৰ পৰা সত্য উদ্ধাৰণ কৰাৰ বাবে ন্যায়কৰ্ত্তাই যত্ন কৰি নকৰিছিল।

ৰাজতন্ত্ৰৰ দিনত ধৰ্ম্ম গুৰু সকলে ৰজাৰ পুৰোহিত্য কৰিছিল, তপোবন আশ্ৰম বিলাক প্ৰতিষ্ঠা কৰি অন্ন, শাস্ত্ৰেৰে লোক শিক্ষাৰ ভাৰ লৈছিল আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰ মতে প্ৰজাৰ সমাজ পৃথলা প্ৰবৰ্ত্তক আছিল। জ্ঞানৰ তপস্যাই তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ ব্ৰত আছিল। ৰজা সকলে তেওঁলোকক শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে

চাইছিল। দুৰ্ঘাত্তাই কন্যাশ্রমৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ আশ্রমত মুনিক দেখা নকৰাকৈ উলটি বোৱাটো অসমীচীন হব বুলি ভাবিছিল। ধৰ্মাশ্রম বিলাক বৰ্ষাংশ দেৱৰ পৰা বেহাই আছিল। আশ্রমত যাগযজ্ঞ অনুষ্ঠিত হলে বজাই নিজে বা অইন উপায়ে শ্ৰবক্ষা দিছিল। ন্যায় যুদ্ধ ক্ষত্ৰিয় জাতিৰ জন্মগত ধৰ্মৰূপে নাটকত নাট্য শাস্ত্ৰৰ নিষেধ সৰ্ব্বোপযুক্ত যুদ্ধৰ বিবৰণ আছে। উদ্ভব ৰাম চৰিতত বান্ধীকিৰ শিষ্য ক্ষত্ৰিয় কুমাৰ লব-কুশে ৰামৰ অৰ্থমেধ যজ্ঞৰ ঘোৰা আটক কৰা বাবে লব আৰু চন্দ্ৰ কেতুৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অবশ্যে নাট্য শাস্ত্ৰৰ নিয়ম অনুসৰি যুদ্ধখন মঞ্চৰ বাহিৰত দেখুৱা হৈছে। শকুন্তলা নাটত ইন্দ্ৰৰ সখা দুৰ্ঘাত্তাই শকুন্তলাৰ বিচ্ছেদৰ শোকত বুৰ গৈ থকা সময়তে মাতলিয়ে যুদ্ধত ইন্দ্ৰক সহায় কৰাৰ বাবে লৈ যায়। অগ্নিমিত্ৰ নাটতো ৰাজ্যৰ প্ৰান্তীয় মালৱৰ গৃহকন্দল সমাধানৰ কাৰণে সেনাপতিৰ পৰিচালনাত যুদ্ধ চলোৱাৰ ইঙ্গিত দিয়া হৈছে।

নৃত্য গীত আৰু আমোদ প্ৰিয় বজাৰ আখ্যানো নাটৰ কাহিনীত পোৱা যায়। আমোদ প্ৰিয় বজাই একান্তভাবে নৃত্য গীত চৰ্চা কৰাৰ কাৰণে অমাত্যৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ সমৰ্পণ কৰিছে। স্বপ্নবাসবদন্তা নাটৰ নায়ক উদয়ন এনে প্ৰকৃতিৰ। নাটত উল্লেখ কৰা মতে দুৰ্ঘাত্ত, অগ্নিমিত্ৰ প্ৰেমিকাৰ চিত্ৰ অঙ্কনত নিপুন। বজা সকলে সংগীত কলাৰ গুৰুপোষকতা কৰাৰ উদাহৰণ নাটত আছে। উদ্ভব ৰাম চৰিতৰ চিত্ৰদৰ্শনত ৰামৰ আদি চোৱা জীৱনৰ চিত্ৰবোৰ বেৰত অঙ্কন কৰিছিল। অগ্নিমিত্ৰ নাটত নট্যাচাৰ্য্য গণদাস হৰদত্তই বজাৰ আশ্রমত সঙ্গীত সাধনা কৰিছে। সেই প্ৰসক্ত মালবিকাৰ নৃত্য দেখি বজা অগ্নিমিত্ৰ মুগ্ধ হৈ প্ৰেমত পৰিছে। আমোদৰ অৰ্থে ৰাজ উদ্যান বিলাকত বসন্ত উৎসৱ বৰ আড়ম্বৰেৰে পালন হোৱাৰ কথা প্ৰাচীন আটাইকেইখন নাটত প্ৰকাশ পাইছে। বসন্তকালত বজা সকলে ধৰ্ম শাস্ত্ৰই 'বাসন'

বুলি বর্ণনা কৰা যুগয়ালৈ আহি হৰিণ আদি জন্তু মাৰিছিল । ইও তেওঁলোকৰ আমোদপূৰ্ণ কাম আছিল । কালিদাসৰ নাটত দ্রুপদই বসন্তকালত যুগয়ালৈ আহি কৰ্ম্মজমত সোমোৱা বাবেহে মুনি কন্যাৰ প্ৰেমৰ ঘটনা ঘটাব পৰিবেশ উপস্থিত হয় । ৰাজ্য বিজয় যুদ্ধ জয়ৰ আনন্দত নৃত্য গীতৰ অমুঠান বা নাটকৰ অভিনয়েৰে আমোদ কৰাৰ কথা প্ৰবোধ চন্দ্ৰোদয়ৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা যায় । প্ৰাচীন ৰজা সকলৰ আমোদৰ বেচি অংশই বহন কৰিছে বিদূষক নামৰ বসিক চৰিত্ৰই । তেও ৰজাৰ অন্তৰঙ্গ ব্ৰাহ্মণ বন্ধু যাক অন্তৰৰ গোপন কামনা খুলি কৈ বেদনা পাতলাব পাৰে । বিদূষকেই ৰজাৰ গধূৰ অন্তৰ বসপূৰ্ণ উক্তিৰে কোমল কৰি শাস্ত কৰে । এনে এজন বিদূষকৰ অভাৱতে উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ নায়ক ৰামৰ নৈবাশ্য সৰ্বপ্ৰাসী হৈ পৰিছে ।

বহুধৰ্মৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষত ৰজা সকলৰো মুকীয়া ধৰ্মমত থকাৰ অনুমান কৰা যায় যদিও সংস্কৃত নাটত ৰজাৰ ধৰ্ম আৰু প্ৰজাৰ ধৰ্মৰ মতবিৰোধ দেখা নেযায় । ইয়াৰ কাৰণ হল ৰজা সকলৰ ধৰ্ম নিৰপেক্ষ নীতি গ্ৰহণ । ৰজা সকল সনাতন ৰাজ ধৰ্মৰ হৈয়ো তাত্ত্বিক বৌদ্ধ ধৰ্মমতৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছে । নালভী মাধব নাটত ৰাজধানীৰ ওচৰতে বৈদিক সনাতন ৰাজ ধৰ্ম চলাৰ লগতে হিন্দু তাত্ত্বিক ধৰ্মমত আৰু বৌদ্ধ মতৰ আশ্ৰমে সহাবস্থান কৰা দেখা যায় । সেইদৰে যুদ্ধকটিকাত ৰাজ-ধৰ্ম বেলেগ হোৱা সত্ত্বেও বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি সন্মানবোধ উচ্চ । ধৰ্মীয় সাপ্তানায়িকতা বা অত্যাচাৰ নাটকৰ কালত অজ্ঞাত যেন বোধ হয় । বহু মতবাদৰ খেলিমেলি প্ৰবোধ চন্দ্ৰোদয়ত উত্থাপিত হৈছে যদিও সকলো মতকে প্ৰজাহে জনোৱা হৈছে সত্য উপলব্ধিৰ স্বাৰ্থত । প্ৰাচীন কালৰ সমাজ ব্যৱহাৰ আশ্ৰমবাসী ধৰ্মপ্ৰাণ মুনিসকলৰ জ্ঞানৰ বাহাৰ আৰু লোক মানসত তেওঁলোকৰ উজ্জ্বল ভাবমূৰ্ত্তি থকালৈ লক্ষ্য ৰাখি সেই সময়ৰ অনেক ৰজাই প্ৰজাৰ

সেৱাকে কঠোৰ ত্ৰুট হিচাবে লৈ মুনি সকলৰ দৰে মহীয়ান চৰিত্ৰ লবৰ যন্ত্ৰ কৰি 'ৰাজৰি' বুলি খ্যাতি লাভ কৰাটোহে নাটৰ ৰাজ চৰিত্ৰ জিজ্ঞাসাত মনকৰিবলগীয়া ।

সমাজ জীৱন :- অবস্থা অনুকৃতিৰ মাজেৰে নাটকে সমাজত ঘটা ঘটনা বিলাকৰ অনুক্ৰমৰ দ্বাৰা এক বসমত জগৎ সৃষ্টি কৰে । সেই হিচাবে প্ৰত্যেক জন নাটকেই সমাজত বাস কৰা মানুহৰ নানা ঘট প্ৰতিঘট, অন্তৰ্দ্বন্দ্ব, আশা আকাংক্ষা, মুখ দুখ অনুভূতি আৰু সংঘৰ্ষ লিপ্ত মানুহৰ কৰ্মৰ অঙ্কুত সমাবেশ । সেয়ে প্ৰাচীন সমাজত নানা দিশৰ ওপৰত সম্যক আলোক পাৰলৈ হলে নাটত স্থান লাভ কৰা সমাজ জীৱনৰ স্বৰূপ ভালদৰে অনুধাবন কৰিব লাগিব ।

সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত এই দুই ভাষাৰ মাধ্যমত সংস্কৃত নাট বিলাক ৰচনা কৰা হৈছে । সমাজ জীৱনত মানুহৰ নিৰ্ভৰশীল চৰিত্ৰৰ বাবে সমাজৰ সহবাসী মানুহৰ সৈতে আদান প্ৰদান আৰু ভাবৰ বিনিময়ৰ বাবে ভাষা কাৰ্য্যকৰী মাধ্যম । পৃথিবীৰ প্ৰাচীন লিখিত সাহিত্য বেদ বিলাক সংস্কৃত ভাষাতেই ৰচনা কৰা হৈছিল । প্ৰাকৃত নামৰ মানুহৰ মুখত থকা ভাষাকে কিঞ্চিৎ সংস্কাৰ কৰি দেবভাষা সংস্কৃতৰ দৰে সাহিত্যৰ ভাষা গঢ় লৈ উঠিছিল । জন সাধাৰণৰ মুখত চলা ভাষা প্ৰাকৃতৰ প্ৰচলন অতি পুৰণি । এই প্ৰাকৃতে এটা সময়ত বেদ ৰচনাৰ বাবে বৈদিক ভাষাৰ জন্ম দিয়াৰ পিছতে বেদৰ ভাষাত কৈ অলপ বেলেগ লৌকিক সংস্কৃতবোৰো জন্ম দিছিল । খৃঃ পূঃ ৫৬৭ ত আবিৰ্ভাব হোৱা বুদ্ধৰ সময়ত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বাণী বিলাক জন সাধাৰণৰ বোধগম্য কৰাৰ কাৰণে পালি ভাষাবোৰো জননী স্বৰূপ হৈছিল । সি যিয়েই নহওক প্ৰসিদ্ধ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ ৰচক খৃঃ পূঃ প্ৰথম শতিকাৰ বৰকচিয়ে তেওঁৰ সময়ত প্ৰাকৃত ভাষাই মাগধী, মৌৰ্য-সেনী, মহাবাহী আৰু পৈশাচী নামৰ চাৰিটা উপভাষাৰ

প্ৰচলনৰ সন্ধান দিয়ে । বৌদ্ধ ধৰ্মৰ আপুৰুদ্বীয়া গ্ৰন্থ বিলাকৰ পিছতে প্ৰাকৃত ভাষাত গোড়বহু, পাখা সপ্তশতীৰ দৰে প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থও বচনা হয় । নাট্য শাস্ত্ৰই সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত দুয়ো ভাষাই সমাজত ব্যবহাৰ হোৱালৈ চাই সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ মুখত সংস্কৃত ভাষা আৰু সাধাৰণ জনগণৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিধান উল্লেখ কৰাত ন টবোৰত দুই ভাষাৰেই প্ৰচলন হল । সেই হিচাবে মচ্ছকটিকা ঝাটত সম্ভ্ৰান্ত উচ্চশ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ মুখত সংস্কৃত ভাষাৰ উপৰিও মূৰ্খধাৰ, বসন্তসেনা আদিয়ে শৌৰশেনী সংবাহক আদিয়ে মাগধী শকাৰে শকাৰী, চণ্ডাল চুত্ৰনে চাণ্ডালী, জুৱাৰী সন্মলে ঢাকীত কথা বাৰ্তী কৈ প্ৰাকৃতৰো অনেক উপভাষা থকাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে ।

শাস্ত্ৰীয় পৰম্পৰাত কৰ্ম বিভাজনৰ মূত্ৰ অল্পসৰি সমাজত ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় বৈশ্য শূদ্ৰ নামে চাৰিটা জাতিৰ উৎপত্তি হৈছিল যদিও গুণ আৰু কৰ্মৰ দ্বাৰাহে প্ৰথম অবস্থাত জাতি নিৰ্ণয় কৰা হৈছিল । পিছত গৈ এই ব্যৱস্থা সলনি হৈ কুলত জন্মৰ দ্বাৰা জাতি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ ধৰে আৰু জাতি-ভেদ প্ৰথা ক্ৰমাৎ কঠোৰ হয় । সংস্কৃত নাটত ভাৰতীয় সমাজৰ প্ৰাচীন নিৰ্দেশন জাতিভেদ প্ৰথাৰ কঠোৰতা দেখা নাযায় । উত্তৰ বাম চৰিত্ৰত ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় বৈশ্য শূদ্ৰৰে গঠিত অযোধ্যাৰ প্ৰজাৰ মনত স্থান লাভ কৰা সীতাৰ কলঙ্কৰ হ'ল মোচন কৰি সীতাৰ পৰিত্ৰ চৰিত্ৰ প্ৰমাণ কৰাৰ বাবে বান্ধীকিয়ে বামাৱণ নাটৰ আয়োজন কৰিছিল । বামাৱণৰ ফলৰে এটা চৰিত্ৰ পৰম্পৰামে জাতিত ব্ৰাহ্মণ হৈও ক্ষত্ৰিয় বজাৰ অত্যাচাৰত অতীৰ্ণ হৈ ক্ষত্ৰিয় বৃত্তি লৈছিল । আৰু সেই ক্ষেত্ৰে ক্ষত্ৰিয় বজা বিধামিত্ৰই বশিষ্ঠৰ ব্ৰহ্মবিদ্যা আৰু জ্ঞানৰ মাহাত্ম্যত স্তম্ভিত হৈ বশিষ্ঠৰ সমকক্ষ হোৱাৰ বাবে তপ-স্যাৰ পথ লৈ ব্ৰাহ্মণ হৈছিল । উত্তৰ বাম চৰিত্ৰত জৈনী পৰিধৰ্ষণৰ ভেদে সচেট চৰিত্ৰ নাই যদিও পৰম্পৰী মচ্ছকটিকা

নাট্যে এটা জাতি বা বৃত্তিৰ পৰা আন জাতি আৰু বৃত্তি লৈ ধাৰিত হোৱা মাহুৰৰ আকাংক্ষা প্ৰবল হৈ দেখা দিছে। কাৰণ সেই নাটত স্বল্প নায়িকা বসন্ত সেনাই নিজে জয় লাভ কৰা গণিকা কুল ঘূৰাৰে পৰিহাৰ কৰি উচ্চকুলৰ চৰিত্ৰবান আদৰ্শবান নায়ক চাকদত্তৰ সৈতে বিবাহ বন্ধনত আৰু হৈ 'কুলজী' হোৱাৰ আকাংক্ষা কৰিছে। সেই নাটৰে আন এক চৰিত্ৰ সংবাহকে জুৱাত আসক্ত হৈ জুৱাৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত হৈ বৈবাগ্যশীল ভিক্ষুৰ আদৰ্শ লয়, আৰু ডাঙনাৰ জৰিয়তেহে মাহুৰ মুক্তিৰামী হয় এনে এক সত্যতা প্ৰতিপন্ন কৰে। নায়ক চাকদত্ত ব্ৰাহ্মণ হৈয়ো বেছা বেপাৰ কৰি জীৱিকা লোৱা বাবে বণিক আৰু ব্যৱসায়ত লোকচান হোৱা বুলিয়ে দৰিত্ৰ হোৱা অবস্থা নাটকে পোন পটীয়াভাৱে নকলেও সন্দেহেৰে বুজাইছে। তথাপি জাতিভেদৰ সংস্কাৰ সেই যুগৰ সমাজত নাছিল বুলি কোৱা টান। বসন্ত সেনাৰ গচ্ছিত অলঙ্কাৰ চাকদত্তই গণিকাৰ বুলিয়ে আচল বাস ভবনলৈ নিয়াত মানা কৰিছিল আৰু বিচাৰক মণ্ডলীৰ আগত বসন্ত সেনাৰ সৈতে ভালপোৱাৰ বিষয়ে কবলৈ ইতস্ততঃ কৰিছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ প্ৰেম বিবাহৰ আখ্যান বিলাকে পিছৰ যুগত ভাৰতীয় সমাজত সোমাই পৰা বাল্য বিবাহৰ দৰে সাৰাজিক প্ৰথাৰ কোনো সন্দেশ নিদিয়ৈ। মালতীমাধব নাটত নায়ক-নায়িকাৰ পিতৃ মন্ত্ৰীদ্বয়ে তেওঁলোকৰ সন্তানৰ বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপনৰ বাবে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হলেও নায়ক-নায়িকাৰ বৌদ্ধন প্ৰাপ্ত অবস্থাতো বিবাহৰ কোনো আয়োজন কৰা নাই। অধ্যয়নৰ বাবে মাধব মালতীৰ ঘৰৰ সন্মুখেদি যাতায়াত কৰাৰ পৰাহে তেওঁলোকৰ প্ৰেমভাবৰ উদ্গম হয়। মালতীৰ পিতৃ মন্ত্ৰী ভূবিশ্বদ্বয়ে মন্ত্ৰী হিচাবে অধিক মৰ্যাদা লাভৰ বাবে মাধবৰ সৈতে মালতীক বিবাহ নিদি বজাৰ সখা কন্দনলৈ দিৰ ওলোৱাতো বৈবাহিক ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞতাকৰ কৰ্তৃকণীলতাৰে পৰিচালক। নাটত কৰ্মী কৰ্ম আখ্যান কেবল সমাজ স্বীকৃত আঠ

প্রকার বিবাহ উল্লেখ থাকিলেও কালিদাসৰ নাটত গান্ধৰ্ব বিবাহৰ কথা প্ৰকাশ পাইছে । কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটত নায়ক দ্ব্যমুখই সামাজিক বিবাহৰ পৰিৱৰ্তে গান্ধৰ্ব মতেহে শকুন্তলাক বিবাহ কৰায় । উত্তৰ বাম চৰিত্তত বৈদিক নিয়ম মতে আয়োজন কৰা সামাজিক বিবাহৰ চিত্ৰ উজ্জলকৈ দাঙি ধৰা হৈছে ।

সমাজৰ প্ৰচলিত বিধি নিয়মবোৰ সমাজৰ শৃঙ্খলাৰ স্বার্থতে সৃষ্টি হৈছে আৰু সময়ৰ গতিত স্বার্থপৰ মানুহৰ অন্ধ সংস্কাৰে কলুষিত কৰাৰ অঙ্গুহাতত সেই আটাইবোৰ সমৰ্থন যোগ্য নহয় বুলি ভাবিব নোৱাৰি । অতীতৰ সমাজ ব্যৱস্থাত নিয়ম-নীতি বিলাক ৰক্ষা কৰি মানুহক সেইমতে চলোৱাৰ সেই অমুশাসন বিলাক জ্ঞানপৰ্য্যপূৰ্ণ । প্ৰাচীন কালৰ সামাজিক অমুশাসন বিলাক কিছু পৰিমাণে কঠোৰ আছিল । বোধহয় এই কাৰণেই উত্তৰ বাম চৰিত্তত শূদ্ৰ মুনিক বামে প্ৰাণদণ্ডৰ বিধান কৰিছিল । অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটৰ দুৰ্ব্বাসাৰ অভিলাপ আখ্যান চোৱা সমাজৰ অমুশাসন ভঙ্গৰ প্ৰসঙ্গতে আলোচনা কৰিব পাৰি । সংস্কৃত নাটত উল্লেখ থকা এই অভিলাপ আখ্যান মহাকাব্য পুৰাণ আদিতো অনেক আছে । দশৰথৰ পুত্ৰ জগ্ৰাই নাই এনে সময়তে অন্ধমুনিৰ পুত্ৰক বধ কৰা প্ৰসক্ত পুত্ৰ শোকত দশৰথৰ মৃত্যু হোৱাৰ অভিলাপ হ'ল । কৈকেয়ীৰ বৰত অভিষেকৰ দিনাই বামক দশৰথে বনলৈ যাবৰ আদেশ দিব লগা হোৱাত অন্ধমুনিৰ অভিলাপ কলোগুৰু হোৱাত পুত্ৰ শোকত দশৰথে প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছে । এনে অভিলাপৰ প্ৰেক্ষিত্যৰ কস হিচাবেই যতকুল ধ্বংসৰ পিছত অবতাবী পুৰুষ কৃষ্ণ ব্যাধৰ শব্দত ইহলোক ত্যাগ কৰিছে । শকুন্তলা নাটত দুৰ্ব্বাসাৰ অভিলাপ আখ্যানটোও এই বিধৰে আখ্যান । নাটৰ মূল উৎস মহাকাব্যৰ আখ্যানত নথকা সত্ত্বেও নাট্যকাৰে পুৰাণ মহাকাব্য বিখ্যাত অভিলাপৰ আখ্যান চোৱা নাটত সন্নিবিষ্ট

কবিছে। নাট্যকাব্যৰ মতে আশ্রম কন্যা শকুন্তলাই পিতৃ কৰষ
 স্মৃদীৰ্ঘ অনুপস্থিতিত আশ্রম অতিথি সেৱাৰ দায়িত্বত থাকি আশ্রম
 অতিথি ছ্যাস্তৰ প্ৰেমত উদ্গাদ হৈ আশ্রমৰ পবিত্ৰ সংস্কৃতিক অব-
 মাননা কৰিছে। আন পক্ষত বহু পত্নীৰে বাজ অন্তেষ্পূৰ সমৃদ্ধ হোৱাৰ
 সময়ত আশ্রম বক্ষত কণী সন্নাটে হৰিণা চিকাৰ কৰাদি স্বভাৱ
 সবলা আশ্রম বালিকাৰ দুৰ্জল অন্তৰৰ পুৰিধা লৈছে। আক
 তেওঁ এইদৰে বাজ কণী আশ্রমৰ সংস্কৃতিক অবমাননা কৰিছে। প্ৰেম
 প্ৰীতিৰ অসামাজিক আত্মকেন্দ্ৰিক কণটো সমাজৰ দৃষ্টিত সদায়
 কটুকণত ধৰা দিয়ে। সেয়ে নাট্যকাব্যে প্ৰেমৰ বাটত আত্মকেন-
 দ্ৰিকতাত ভোগা নান্নক নান্নিকাৰ প্ৰকৃত প্ৰেম আত্মাৰ মিলন
 লাভৰ পথলৈ আগবঢ়াই নিছে দুৰ্ব্বাসাৰ অভিলাষৰ যোগেদি।
 সমাজে ইয়াৰ আহিতকৰ দিশটো পৰিহাৰ কৰাৰ বাবে সদায়
 চেষ্টা কৰিয়েই আহিছে। ছ্যাস্তৰ সদ্য বিচ্ছেদত আত্মকেন্দ্ৰিক
 হৈ চিন্তাত তন্ময় হৈ থকা সময়ত দুৰ্ব্বাসা আশ্রমত অতিথি হৈ
 শকুন্তলাৰ পৰা অবমাননা পায় আৰু তাৰ উচিত ন্তি অভিলাপ
 দিয়ে যে ছ্যাস্তই তেওঁক উপেক্ষা কৰিব। মহাকাব্যত অন্ধমুনিৰ
 অভিলাপৰ মতে পুত্ৰশোকত দশবধৰ মৃত্যু হোৱাৰ দৰে নাটকত
 অভিলাপৰ ক্ৰম মতেই ছ্যাস্তৰ আশ্রমৰ ঘটনা বাণি বিন্ধবণ
 হৈছে। শকুন্তলা বাজকন্যাৰ সাজপাৰ অলঙ্কাৰেৰে বিবাহিতা পত্নীৰ
 হক দাবী লৈ জোৰ্ত্ত ভাড় প্ৰতিম শাঙ্গ'বৰ শাৰবত আৰু সন্ন্যাসিনী
 গৌতমীৰ সৈতে বজাৰ দ্বাৰা লাঞ্চিতা আৰু উপেক্ষিতা হল।

নাটকৰ অভিলাপৰ প্ৰক্ৰিয়া আজিৰ বৈজ্ঞানিক যুগত মানুহে
 বিশ্বাস কৰিবলৈ হয়টো টান পাব। স্বল্প ভৱভূতিৰে উত্তৰবাস-
 চৰিত্তত উল্লেখ কৰি গৈছে যে মহাত্মা সকলৰ উক্তিক
 ঘটনাই অনুসৰণ কৰে আৰু ইয়াৰ বিপৰীতে সাধাৰণ লোকৰ
 উক্তিয়ে ঘটনাক অনুসৰণ কৰে। আৰু এই প্ৰসঙ্গত এইটোও
 প্ৰতীক্ষমান যে আগৰ যুনি সকলে স্মৃদ জ্ঞানৰ দ্বাৰা বাস্তৱ

জগতৰ ঘটনাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰি থকা এখন অলৌকিক জগতৰ বিষয়ে ভালদৰে জানিছিল যিয়ে অদৃশ্য হাতেৰে বাস্তব জগতৰ ঘটনা চক্ৰৰ গতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে ।

মাহুহে যি আচৰণ কৰে তাৰ মাজত অনেক এনে অপৰাধ আছে যিবোৰত প্ৰচলিত সমাজ ব্যৱস্থাই কোনো শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা ল'ব নোৱাৰে । কিন্তু মাহুহ বিশ্বনিয়ন্ত্ৰাৰ উচিত বিচাৰৰ পৰা সাৰি যাব পৰা নাই । মাহুহৰ আদালতত অপৰাধী কেতিয়াবা ফাঁকি দি সাৰি যায় কিন্তু বিশ্বনিয়ন্ত্ৰাৰ অদৃশ্য আদালতত সাৰি যোৱাৰ কোনো বাট নাই । পৌতমৰ ন্যায় দৰ্শনে অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ বুলি এনে এটা বিষয়ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে । এই দৰ্শন উক্ত প্ৰক্ৰিয়াৰ মতে বিশেষ বুদ্ধিৰ লোকে ইচ্ছিয় গ্ৰাহ্য জগতৰ ঘটনা প্ৰবাহৰ পৰা ইচ্ছিয় অতীত জগতৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰি সেই জগতৰ তথ্য নিজৰ উদ্ভিষ্ট সত্য আকাৰে বৰ্ণন কৰে । সেয়ে অঙ্কমূনিৰ কথা অৱিকল ফল দি মুনিসকলৰ ত্ৰিকালজ্ঞ নাম সাৰ্থক কৰিছে । দুৰ্ব্বাসাৰ অভিশাপ মতেই ছবাস্তক বিশ্ব-তিৰ দৰে মানসিক বোণে জুৰুলা কবাত শকুন্তলা উপেক্ষিতা হৈছে । অলৌকিক দৰ্শনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত বোগী মূনিৰ এনে দৰ্শন লাভ হয় বুলিয়ে সাধাৰণ প্ৰত্যক্ষৰ পৰা পৃথক এই প্ৰত্যক্ষক বোগী প্ৰত্যক্ষ নাম দিয়া ঘন কৰিবলগীয়া । অবশ্যে শকুন্তলা ছবাস্ত দুৰ্ব্বাসাৰ অভিশাপৰ দ্বাৰা ভোগা প্ৰক্ৰিয়াটোক কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ দেবে ইচ্ছিয় গ্ৰাহ্য প্ৰেমৰ আভিষেক নিয়ন্ত্ৰণকাৰী সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া বুলিছে শকুন্তলা নাটৰ পাভনিত । মুনিসকলৰ এই অলৌকিক জ্ঞান শক্তিটোৰ বাবে প্ৰাচীন সমাজত এই শ্ৰেণীৰ লোকসকল সমাজৰ বিশেষ প্ৰজ্ঞাৰ পাত্ৰ আছিল । আনকি এওঁলোকৰ ভয়তে কত্ৰিয় বজাই অত্যাচাৰী চৰিত্ৰ লোৱাৰ পৰা আতৰি আছিল ।

প্ৰাচীন নাটত সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ সমাবেশে ঘন কৰিবলগীয়া । নাট্যকাৰ কালিদাসে অনিৰ্ব্বিড় নাটৰ প্ৰত্যক্ষনাট

নাটত সম্ব-বজ-ভব ত্রিবিধ গুণৰ চৰিত্ৰৰ উপস্থাপন হয় বুলি উল্লেখ কৰিছে। ক্ষত্ৰিয় কৰ্ম্ম আৰু ৰাজ কৰ্ম্ম সকল-লগতে উচ্চ শ্ৰেণীৰ অমাত্য, পুত্ৰ আৰু কন্যা সকলৰ আশা, আকাংক্ষা প্ৰেম আখ্যানৰ মাজেদি প্ৰকাশ পাইছে। মালতী-মাধবত ধৰ্মোন্মাদ অঘোৰ যন্ত্ৰৰ দৰে চৰিত্ৰও স্থান পাইছে। সেই নাটত এই চৰিত্ৰটোৱে অমানৱিক উপায়ে চানুগু দেবীৰ উপাসনা কৰিবলৈ লোৱা বিকাৰ-প্ৰকৃত ধাৰ্মিক লোকৰ সন্ধান দিয়ে। মন্ত্ৰীদ্বৰ স্বৰ্গাদা লাভৰ বাবে অমাত্য ভূবিবশ্বৰে মালতী-মাধবৰ প্ৰণয় উলজা কৰি বিবাহ ভঙ্গৰ প্ৰস্তুতি লোৱা কথাই কন্যাৰ ওপৰত পিতৃৰ শাসনৰ কঠোৰতাকে সূচায়। আনহাতে এই সামাজিক অনায়েৰ বিৰুদ্ধে থিয় দি কাম-ন্দকীয়ে ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা কৰিছে। সংস্কৃত নাটবিলাকত বিদূষক নামৰ চৰিত্ৰটো আক্ষণ শ্ৰেণীৰ এক বসিক চৰিত্ৰ। এওঁ সাধাৰণতে ভোজম বিলাসী আৰু নায়কৰ অন্তৰঙ্গ আপোনভোজা চৰিত্ৰ। ভবভূতিৰ নাটক কেইখনত এই চৰিত্ৰটো পোৱা নোযায় যদিও আন আন নাট বিলাকত এটা সাধাৰণ চৰিত্ৰ। বজ বিয়ৱা সকলৰ ক্ষত্ৰতাৰ অপব্যৱহাৰ, সুৰ্ভতা, ভেৰ ভণ্ডামিৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি যুদ্ধকটিকা নাটৰ সংস্থাপক। নাটকৰ প্ৰেম আখ্যানত সঁচা প্ৰেমৰ জয় প্ৰায় অটাই-কেইখন নাটত দেখুৱা হৈছে। অৱশ্যে চৰিত্ৰ বিলাক এই উদ্দেশ্যত উপনীত হবৰ বাবে জীৱনত বাধা বিধিনিৰ সন্মুখীন হব লগা হৈছে। সেই হিচাবে মাধব মালতী, ৰাম-সীতা, হৃষ্যক-শকুন্তলা আটায়ে হৃষ্য যজ্ঞৰ অতিক্ৰম কৰি স্থায়ী নিলম লাভ কৰি দৰ্শকক আনন্দ দিছে।

নাট্যকাৰ সকলৰ ভাষাত হৃষ্য যজ্ঞৰ একপ্ৰকাৰ তপস্যা। ইয়াৰ কৰ্ম্ম কেতিয়াও হৃষ্যজনক হব নোৱাৰে। প্ৰাচীন নাটক বিলাক সুখান্তক হোৱা ইও এক প্ৰধান কাৰণ। ভাৰতীয় সমাজত অৰ্হি থকা শ্ৰেণীৰ পৰাই চৰিত্ৰবোৰ গ্ৰহণ কৰা হৈছে যদিও উচ্চ শ্ৰেণীৰ ক্ষত্ৰিয় আক্ষণ বসিক্ আদি চৰিত্ৰবোৰ উচ্চ-

লকৈ দাঙি ধৰা হৈছে। অধ্যাপক কীৰ্ণে জ্ঞেয়ৰ ঠাচত গঢ়া বাবে চৰিত্ৰবোৰে প্ৰাণ হেৰুৱা নুলি মন্তব্য কৰিছে। অৱশ্যে মূচ্ছকটিকা নাটত সকলৰ সকলো জ্ঞেয়ৰ চৰিত্ৰই উজ্জল আৰু আকৰ্ষণীয় ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। মূচ্ছকটিকা নাটত লোভহীন সজ চৰিত্ৰৰ ৰণিক্ চৰিত্ৰ চাক্ষুসিক নায়ক আৰু গণিকা কুলত জন্মা হলেও কুলদ্বীৰ মৰ্যাদা লাভৰ বাবে আকাংক্ষা বৃত্তা বসন্ত সেনাক নায়িকা সজা হৈছে। মূচ্ছকটিকা নাটৰ চেট, বিদূষক, বিট, শকাৰ, সংবাহক, শৰ্মিলক, মদণিকা আদি নিম্ন স্তৰৰ সহায়ক চৰিত্ৰবোৰ জ্ঞেয়ৰ বেষ্ঠনীৰ বাহিৰ হৈ বিশ্বজনীন চৰিত্ৰ হৈ নাট্যকাৰৰ চৰিত্ৰ সৃষ্টিত নিপুণতাৰ পৰিচয় দিছে।

সংস্কৃত নাট বিলাকত শাসনৰ লগত সংশ্লিষ্ট সেনা, সেনা বিষয়া, কক্কী, চেট-চেটী, ন্যায়বিচাৰক, নায়কৰ কৰ্মহাৰী, জ্যেষ্ঠী, কায়স্থ আদি আয়োজা জ্ঞেয়ৰ চৰিত্ৰ হিচাবে নাটকত উপস্থাপন কৰা হৈছে। তদুপৰি প্ৰাচীন সমাজত জীৱিকাৰ উপায় বৃত্তিৰ আশ্ৰয়ত বৰ্ত্তি থকা মাহুমবীয়া, নাপিত, চৰ্মকাৰ আদি লোকৰ উল্লেখ পোৱা যায়। উৎপাদনৰ লগত জৰিত কৃষক জমিক আদি চৰিত্ৰ উপস্থাপন হোৱা নাই যদিও সংস্কৃতিবান লোকৰ আখ্যানৰ কোনো স্থানত বৃত্তি ধাৰী চৰিত্ৰও ভূমুকি মাৰিছে। অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটত বজাৰ আঙুঠি পোৱা মাহ-মবীয়াই নগৰ বন্দী সেনাৰ হাতত লাকিত হোৱাৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। গাত্ৰমৰ্দন নামে সাধাৰণ কৰ্মেৰে জীৱিকা নিৰ্ব্বাহ কৰা সংবাহক মূচ্ছকটিকাত উজ্জল ভাবেই চিত্ৰিত হৈছে। আৰু বৃত্তিগত ভাবে শৰ্মিলক চোৰ নহয় যদিও চৌৰ্য্য শাস্ত্ৰৰ অজুগামী সকলে সেই শাস্ত্ৰোক্ত উপায়ে জীৱিকা লাভত ব্ৰতী থকাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে প্ৰসিদ্ধ নাট মূচ্ছকটিকাই।

সংস্কৃত নাটত বিশেষ যত্নেৰে অঙ্কন কৰা হৈছে শুক্লানীয়া সমাজৰ কৰ্মধাৰ স্বৰূপ মহাত্মা সকলৰ চৰিত্ৰ। আৰু তেনে

চৰিত্ৰবোৰৰ অনুপম ভাবে চিত্ৰিত কৰা হৈছে। এই কথাই সেই যুগৰ আশ্ৰম, তপোবন আদি স্বয়ংশাসিত অঞ্চল বিলাকত অৰি, মুনি, ধৰ্ম আচৰণকাৰী অলেখ বাস কৰাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰে। এই চৰিত্ৰবোৰৰ প্ৰতি নাট্যকাৰসকলে বিশেষ মনোযোগ দিয়াৰ প্ৰমাণো নাটকত আছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজত এই গুণী চৰিত্ৰবোৰৰ উজ্জল প্ৰতিনিধি হ'ল উত্তৰ বাম চৰিত্তত, বশিষ্ঠ, বাল্মীকি, ঋষাশ্ৰম, জনক, মালতী-মাধবত কামন্দকী, বৃদ্ধবিক্ষিতা অভিজ্ঞান শকুন্তলাত কন্ব, মৰীচি, বিদামিত্ৰ। এওঁলোক আটায়ে সন্ন্যাসী চৰিত্ৰ, কিন্তু সমাজ সচেতন আৰু সমাজত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে সকলো প্ৰকাৰ ভ্যাগ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত। সংস্কৃত নাটকে সৃষ্টি কৰা পুৰুষ চৰিত্ৰ বিলাক যি অৰ্থত চৰিত্ৰ হিচাবে বিকশিত নহয় সেই অৰ্থত নাবী চৰিত্ৰ বিলাকৰ বিকাশ তাতকৈয়ো কম। ভাৰতীয় বৰ্ণশীৰ প্ৰাচীন আদৰ্শৰ ঠাচত নাবী চৰিত্ৰবোৰ সৃষ্টি কৰাত চৰিত্ৰ বিলাকে প্ৰাণ হেৰুৱাইছে। মহাকাব্যৰ যৌপদীৰ দৰে নাবী চৰিত্ৰই সমাজ পৰিৱৰ্ত্তনৰ দৰে নাইবা যুদ্ধৰ দৰে পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হব পৰা চৰিত্ৰ কম। আশ্ৰম প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে চৰিত্ৰবোৰ অকৰ্মণ্য যেনেই লাগে। বামায়ণৰ সীতা চৰিত্ৰৰ আদৰ্শত নাটকত নাবী চৰিত্ৰই ভালেখিনি আকৰ্ষণীয় গুণ হেৰুৱাইছে। প্ৰাচীন কালৰ সমাজ তত্ত্ব বিদ সকলে জীৱনৰ সকলো স্তৰতে নাবীক পৰাধীন কৰি ৰখাৰ নীতি নিয়ম সৃষ্টি কৰাৰ কল স্বৰূপেহে নাটকৰ নাবী চৰিত্ৰই এই অনপ্ৰসবতাত ভুগিছে। অৱশ্যে প্ৰেমৰ বাটত বিহ্বল হোৱা, স্বামী অগ্ৰুধ্যান পৰায়নতা, জ্ঞান পৰিস্ফাৰে উচ্চ চৰিত্ৰ লাভ আৰু পবিত্ৰ চৰিত্ৰৰ মহিমা প্ৰকাশ হৈছে। বৈদিক যুগৰ জ্যেষ্ঠা নাবী সন্ন্যাসিনী আৰু জ্ঞান পৰিস্ফাৰ পুৰুষৰ সমানে কেবল মাৰিব পৰা অকল্কতী, কামন্দকী, আত্ৰেয়ী, গঙ্গা চৰিত্ৰ বৰ উজ্জল। স্ত্ৰ সমাজৰ বাবে কল্যাণময়ী নাবী চৰিত্ৰ সৃষ্টিতেই নাটকে বেচি জোৰ দিছে। সেই হিচাবে নাটক সমাজৰ বাবে অন্তত নাবী চৰিত্ৰ প্ৰায় নাই।

কেবল মালতী-মাধব নাটত কপাল কুণ্ডলাই অন্তত নাৰী চৰিত্ৰ দেখুৱাইছে। কোশল্যা, গৌতমী আদি নাৰী চৰিত্ৰৰ অন্তৰৰ মৰম ভাবৰ সুকুমাৰতাই দৰ্শক পাঠকক আকৰ্ষণ কৰে। সংস্কৃত নাটে সাধাৰণতে বস আৰু কাহিনী পৰিপূৰ্ত্তি সাধনত অত্যধিক মনোযোগ দিয়া বাবে চৰিত্ৰ সৃষ্টি অৰহেলা কৰা অৰ্থতহে চৰিত্ৰবোৰৰ মানবীয় দিশ উজ্জল নহয়। এই কথা পুৰুষ নাৰী উভয়ৰ ক্ষেত্ৰতে সমানে প্ৰযোজ্য।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজত উচ্চ নীচ ভেদ, অস্পৃশ্যতা বোধ প্ৰাৰম্ভিক স্তৰত যে নাছিল তেমে কথা সত্য নহয়। আৰু এই কাৰণতে বোধ হয় কেইখনমান নাটকত শ্ৰেণী পৰিবৰ্ত্তনৰ বাবে চৰিত্ৰ দ্বিলাকে হাহাকাৰ কৰা দেখা যায়। ক্ষত্ৰিয় ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীলৈ, গণিকাই কুলস্ত্ৰীলৈ, নিৰ্য্যাতিতাই ভিক্ষুকলৈ যোৱাৰ বাবে যি আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিছে তাৰ পৰা এনে অনুমান হয় যে বৰ্ণাশ্ৰম বা শ্ৰম বিভাজনৰ সূত্ৰই সমাজৰ লোকক অল্পপ্ৰতিষ্ঠাৰ বাটত বিমোৰত পেলাইছিল। চাকদত্ত ব্ৰাহ্মণ হৈয়ো নৌকাত দূৰ দেশৰ সৈতে বাণিজ্য চলাইছিল। জুৱাৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত সংবাহকে চূড়ান্ত আশ্ৰিত্যৰ বাবে বৌদ্ধ ভিক্ষুত পৰিণত হ'ল। শৰ্ৱিলকে শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰাহ্মণ হৈয়ো প্ৰেমিকা মদনিকাক দাস-দ্বৰ পৰা মুক্ত কৰি বিবাহ কৰাবলৈ চৌৰ্য্যৰ উপায় ললে। গণিকা কুলত জন্মিও বসন্ত সেনাই কুলস্ত্ৰী হোৱাৰ বাবে অপমৃত্যুকো তুল্হ জ্ঞান কৰিলে।

প্ৰাচীন নাটৰ সমাজত শ্ৰেণী পৰিবৰ্ত্তনৰ দৰে সমাজ পৰিবৰ্ত্তনৰ ঐতিহাসিক তথ্য এটাও উজ্জল হৈ ধৰা দিছে। সেই যুগৰ স্থৰ্ণাতিগ্ৰস্ত অত্যাচাৰী শাসন ওফৰাবলৈ ৰাজ বিপ্লবৰ দৰে প্ৰক্ৰিয়াৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ তথ্য মুচ্ছকটিকা নাটত আছে। ৰাজ শাসন প্ৰজাৰ মজল কামী হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে যেতিয়া সমাজৰ শোষণ পীড়ণৰ কাৰণ হৈ পৰে তেনে শাসনৰ প্ৰতি প্ৰতুলভক্তি

দেখুৱা মানে চূৰ্ণীতিক প্ৰশ্ন দিয়া কথা । মূচ্ছকটিকা নাটত শৰ্ম্ম-
লক দেখাত চৌৰ্য্যশাস্ত্ৰৰ আশ্ৰয়ত চোৰ হলেও চৰিত্ৰটোৰ বিপ্লবৰ
যোগেদি আত্মা প্ৰতিষ্ঠাৰ কথাহে নাটকত উজ্জল হৈ পৰিছে । তেওঁ
প্ৰেমসীক দাসতৰ পৰা মুকলি কৰিবলৈ বণিক্ চাকদন্তৰ ঘৰত চোৰ
হৈ সোমালেও পিছলৈ চোৰ হৈ থকা নাই । তেওঁ বন্ধু আৰ্থ্য-
কক বন্দীশালৰ পৰা প্ৰকৃত বিপ্লবীৰ দৰে উদ্ধাৰ কৰিছে ।
বিপ্লবৰ নেতৃত্ব দি দৰিদ্ৰ আৰু চূৰ্ণীতিমূলক শাসনত অতীষ্ঠ সকলক
একত্ৰিত কৰি পালকক ৰাজসিংহাসনৰ পৰা ওফৰাই আৰ্থ্যকক
ৰজা পাতিছে । নিজে যোগদ্ধাৰনৰ দৰে প্ৰধান মন্ত্ৰীৰ স্থান
অভিযুক্ত কৰি দৰিদ্ৰ বণিক্ চাকদন্তকো কুশাবতীৰ শাসনকৰ্ত্তা
নিযুক্ত কৰিছে । আৰু শৰ্ম্মলকেই অত্যাচাৰী শাসনত 'তুঙ্গৰ
ৰাজ সেনাপতি অত্যাচাৰী সংস্থানকক চাকদন্তৰ প্ৰতি কৰা অত্যা-
চাৰৰ বাবে ভেওঁক বন্দী কৰি বণিক্ চাকদন্তৰ ভৰিত পৰিবলৈ
বাধ্য কৰিছে ।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজখনত বৃত্তিধৰ্ম্ম চৰিত্ৰৰ স্থান বিষয়ক
কেইটামান তথ্যও মন কৰিব লগীয়া । সমাজত জুৱাৰ ব্যাপক
প্ৰচলনৰ লগতে মূচ্ছকটিকাৰ জুৱাৰীৰ দৃশ্যটোৱে জুৱাই বহুলোকক
সৰ্বস্বান্ত কৰাৰ ইঙ্গিত দিয়ে । সেই নাটত গণিকা বৃত্তিৰ দৰে ঘৃণনীয়
প্ৰথা এটাৰো ব্যাপক প্ৰচলন প্ৰকাশ পাইছে । গণিকা বৃত্তিধাৰী সকলে
সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহক সন্তোষ দিয়া আৰু এই বৃত্তিধাৰীৰা উচ্চ
বৰ্ণৰ লোকে ধন চৰিত্ৰ আদি বিসৰ্জন দিয়া কথাই নাটত স্থান
পাইছে । গণিকা সকলৰ ঐশ্বৰ্য্য বিভূতিৰ প্ৰাচুৰ্য্য বসন্তৰ সেনাৰ
সপ্ত কোঠাৰ প্ৰাসাদোপম অট্টালিকাৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনাত (মৈত্ৰে-
য়ৰ উক্তি) প্ৰকাশ পাইছে । নগৰ বিলাকত জুৱাৰ দোকান
আৰু স্থাপান কৰা লোকৰ তথ্য শকুন্তলা নাটৰ মাহুৰীয়াৰ
আঙুঠিৰ আখ্যানত পোৱা যায় । আঙুঠিৰ বিনিয়ন্ত ৰজাৰ
পৰা মাহুৰীয়াই পোৱা অৰ্দ্ধেক মুজাই স্থাৰ দোকানত সেৱা

আক সেনা বিষয়াই আশ্চ কবিলে । বসন্ত সেনাব প্রাসাদতো মদ
পানত অবশ্য হৈ পৰা কুলব যুবক-যুবতী সকলৰ দৃশ্য মৈত্ৰেয়ই
বৰ্ণনা কৰিছে । প্রাচীন ভাৰতীয় সমাজত আম্বিৰ আক নিবা-
ম্বিৰ খাদ্যৰ উল্লেখ পোৱা যায় । তপোবন বিলাকত গাখীৰ
ফলমূল আদি খাদ্যৰ উপৰিও শাক মিহলি উদীধানৰ মিহি
চাউলৰ ভাত লোভনীয় খাদ্য হিচাবে উক্তৰ বাম চৰিত্তত বৰ্ণনা
পোৱা যায় । সেই নাটৰ দাণ্ডায়ন আক সৌধাতকীৰ কথোপ
কথনত দামুৰীৰ মাংসেৰে বাগ্মীকি আশ্রমৰ অতিথি আম্বিৰ ভোজী
বশিষ্ঠৰ অভিযর্থনা কৰা হৈছে । আৰ্ধ্য সকলে প্রাচীন কালত গো
মাংস খাইছিল এনে এক পুৰণি তথ্যই ভবভূতিয়ে নাটৰ যোগেদি
দাঙি ধৰিছে ।

প্রাচীন নাটকৰ সমাজ ব্যৱহাৰ শিক্ষাৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কীয় তথ্য
কেইটামানো তথ্য আকাৰে প্রকাশ পাইছে । উক্তৰ বাম চৰিত্তত
বেদান্তৰ ছাত্রী আত্মীয়্যে আশ্রম শিক্ষাত অধ্যয়নৰ কেতবোৰ
বাধাৰ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও প্রান্ত আক জড়ৰ সমপ্রায় শিক্ষা ব্যৱহাৰ
ৰাবে অপেক্ষাকৃত জড় বুদ্ধিৰ ছাত্রসকল বিমোৰত পৰাৰ সমস্যা
দাঙি ধৰিছে । এই চৰিত্ৰই সেই যুগৰ মহিলা ব্রহ্মচাৰিণী সকলে
বেদান্তৰ দ্বৰে উচ্চ দাৰ্শনিক বিষয় অন্বেষণ কৰি বেদৰ মহিলা
আম্বি সকলৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে । শকুন্তলা নাটত শাক্তৰ
আক শাৰদাত দহ হেজাৰ পৰ্য্যন্ত ছাত্র-ছাত্রী অধীনত অধ্যয়ন
কৰা কুলপতি মহৰ্ষি কন্বৰ শিষ্য । তেওঁলোক হুজনৰ হাততেই
কুলপতি-কন্বই শকুন্তলাক ৰাজধানীলৈ নিয়াৰ তাৰ অৰ্পণ কৰিছিল ।
মালতী-মাধবত কামদেৱী বোদ্ধ মঠৰ উচ্চ শিক্ষা দান কাৰ্য্যত ব্ৰতী
মহিলা অধ্যাপক । আশ্রমত কেতবোৰ মান্যবৰ অতিথিৰ আগমনৰ
ৰাবে পাঠ বিতৰণ বদ্ধ ৰখাৰ শৈক্ষিক নিয়মৰ তথ্য দিছে
উক্তৰ বামচৰিত্তৰ বাগ্মীকিৰ আশ্রমত উদ্ভাবন শিওৰ দৃশ্যটোৱে ।
মালতী মাধৱৰ নাৱক মাধৱ ন্যায় শাক্ত অধ্যয়নৰ বাবেই বিদৰ্ভৰ

পৰা পদ্মাপুৰলৈ আহিছে। উক্ত তথ্যবোৰৰ পৰা অনুমান হয়
প্ৰাচীন ভাৰতীয় শিক্ষা ব্যৱস্থাত আশ্ৰম আৰু বৌদ্ধ মঠ বিলাক উচ্চ
শিক্ষাৰ বিশ্ববিদ্যালয় স্বৰূপ।

(চতুৰ্থ অধ্যায়)

সংস্কৃত নাটত সংঘাতপূৰ্ণ মানৱ জীবন

উত্তৰ ৰাম চৰিত্ত 'সীতা বিসৰ্জন'

ভবভূতিয়ে সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত এক আলোড়ন সৃষ্টি
কৰিলে তেওঁৰ সুপ্ৰসিদ্ধ নাটক 'মালতী-মাধৱ', 'মহাবীৰ চৰিত',
আৰু উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ যোগেদি। বিশাল প্ৰতিভাসম্পন্ন নাট্য-
কাৰ জনৰ নাট্য প্ৰতিভাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন হৈছে তেওঁৰ শেষ ৰচনা
'উত্তৰ ৰাম চৰিত'। এই নাটকখনে সমলোচক সকলৰ পৰা
শ্ৰেষ্ঠৰ সন্মানলৈ সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত এক উচ্চ আসন অধিকাৰ
কৰিছে। নাটকখনৰ প্ৰথম অঙ্কৰ মূল বিষয়বস্তু সীতা বিসৰ্জন।

নাটকৰ নায়ক শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই অযোধ্যাত সগোবৰ্বে ৰাজত্ব কৰিছে।
সীতাৰ দৰে সত্যৰ পৰাৱণা পত্নীৰ সান্নিধ্যত জটিল ৰাজকাৰ্য্যৰ
অন্তৰ্ভেদে তেওঁৰ অন্তৰত দাম্পত্য প্ৰেম উপজিবৰ বাবে অল্পকাল
পৰিবেশৰ সৃষ্টি হৈছে। তাতে শ্ৰেয়সী সীতা আসন্ন প্ৰসবা, সেয়ে
ৰামৰ অন্তৰত গভীৰ সাংসাদিক প্ৰীতি শিপাই পেলাইছে। তেওঁৰ
এই পত্নী প্ৰীতি কোনো দিনেই ভ্ৰান নোহোৱা পুথ স্মৃতিৰ দৰে
অমৃতৰে পৰিপূৰ্ণ।

নাট্যকাৰে ৰামৰ চকুৰ আগত দুটা আদৰ্শ স্পষ্টভাৱে দাঙি

ধৰিছে। এটা হ'ল তেওঁৰ হাতৰ মুঠিলৈ অহা ভাৰত সাম্ৰাজ্যখন সুপ্রতিষ্ঠিত কৰা আৰু তাকে কৰিবলৈ ৰাজকাৰ্য্যৰ দ্বাৰা প্ৰজাৰ প্ৰতি অকৃত্ৰিম সেৱা আগবঢ়োৱা। ৰামে এই কৰ্ত্তব্য সৰ্ব্বাস্তুঃ কৰণেৰে কৰি যাবলৈ প্ৰস্তুত। আনহাতে চেনেহৰ পত্নী সীতাৰ প্ৰতি স্বামী হিচাবে তেওঁৰ সম্ভাৱ্য বিধানৰ বাবে সকলো প্ৰকাৰ সেৱা আৰু যত্ন অলপো ক্ৰটি নকৰাকৈ কৰি যাবলৈ দায়িত্ব হিচাবে লৈছে।

সীতাৰ পিতৃ জনকে ৰাজকাৰ্য্য আৰু নিত্যকৰ্ম লোপৰ ভয়ত সীতাৰ পৰা বিদায় ললে। লঙ্কাৰ ৰাক্ষস ৰাজ বিভীষণ, ৰামভক্ত হনুমান, কিষ্কিন্দাৰ ৰজা সুগ্ৰীবো অভিষেকৰ পিছত অযোধ্যাৰ পৰা আতৰি গৈছে। উমৈহতীয়া কামৰ অন্তত অযোধ্যাত গোট খোৱা অগ্ৰিথি বৃন্দ, প্ৰজাবৰ্গ সকলো আতৰি বোৱাত ৰাজপ্ৰাসাদ একপ্ৰকাৰ শূণ্য হৈ পৰিল। ইফালে ছোৱায়েক ঋষাশৃঙ্গই আশ্ৰমত বাৰ বছৰীয়া যজ্ঞ আৰম্ভ কৰাত তেওঁৰ অনুৰোধ এৰাব নোৱাৰি কৌশল্যা আদি কৰি ৰামৰ মাতৃকুল, কুল পুৰোহিত বশিষ্ঠ আৰু পত্নী অকঙ্কতীও পূৰ্ণ গৰ্ভা সীতাক এৰি গ'ল। তেওঁলোকে সীতাৰ সকলো দায়িত্ব ৰামৰ ওপৰত দি গৈছিল। জনকাদিৰ বিয়োগত ৰাজ ৰাণী সীতা অতিশয় ক্লান্ত। তেওঁৰ অন্তৰত উদ্ভিত বিয়োগ বেদনাক শান্ত কৰিবলৈ ৰামৰ ভাতৃ লক্ষ্মণে অশেষ চেষ্টা কৰিছিল। দিনটোৰ ৰাজকাৰ্য্য নিষ্পাৰিকৈ শেষ কৰাৰ পিছত ত্ৰিৰাম জিৰণি কোঠালৈ আহিছে। বজুবৰ্গৰ সদ্য বিচ্ছেদত শোকাহতা সীতাক তেওঁ শান্তনা দিছিল, “জনকবদৰে কৰ্মযোগিগ্নে কৰ্ত্তব্য পাহৰি সীতাৰ ওচৰত থাকিব নোৱাৰে।” এনেতে ছবৰীয়ে খবৰ দিলে ঋষাশৃঙ্গৰ আশ্ৰমৰ পৰা অষ্টাবক্ৰ নামে মুনি এজন ছবৰীৰ উপস্থিত হৈছে। ৰামৰ আদেশত তেওঁক ভিতৰলৈ অনা হল। আসন গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত বুনিয়ে ঋষাশৃঙ্গ আশ্ৰমৰ কুশল বতৰা যোগালে। অষ্টা-

বক্রই আৰু যোগালে কেনেকৈ আশ্রমৰ পৰা কুল পুৰোহিত
বশিষ্ঠ, পত্নী অৰুন্ধতী, বামৰ মাতৃ সকল, দশবথ কন্যা শান্তা
ঋষ্যশৃঙ্গ আদিয়ে আশীৰ্বাদ আৰু শুভেচ্ছাবে বাণী পঠাইছিল
আৰু বামৰ দায়িত্ব কৰ্তব্যবো নিৰ্দেশ দিছিল।

কুল পুৰোহিত বশিষ্ঠই পঠোৱা বাণী অষ্টাবক্রই বামলৈ
নিবেদন কৰিলে, “যন্ত্ৰৰ কামত আমি ইয়াত বন্দী হৈ আছো।
তুমি নিচেই চালুকীয়া অবস্থাতে আছা, বিশেষকৈ নতুনভাবে
ৰাজ পাট পাইছা। গতিকে প্ৰজাবৰ্গৰ মনোৰঞ্জন কৰিবলৈ সততে
লক্ষ্য ৰাখিবা যাতে তোমাৰ কুলৰ সেই শাস্ত্ৰত ধৰ্ম ৰক্ষা হয়।”
ইয়াকে শুনি বামচন্দ্ৰই মূনি আষ্টবক্রৰ আগত কলে, “প্ৰজাৰি-
লাকৰ মনোৰঞ্জন কৰিবলৈ যদি অন্তৰৰ ভাল পোৱা, দয়া গুণ,
বজ্জবৰ্গৰ প্ৰীতিকো অথবা প্ৰাণসমা জানকীকো ভাগ কৰিব লগা
হয় তথাপি অলপো কুষ্ঠিত নহম।” বামৰ মাতৃসকলে অনুগ্ৰহেৰে
কৈ পঠাইছিল সীতাৰ সকলো যত্ন লবলৈ আৰু তেওঁৰ মনো-
বাঞ্ছা পূৰণ কৰি সন্তোষ বিধান কৰিবলৈ। বামে মাতৃসকলৰ
উপদেশমতে সকলো প্ৰকাৰে সীতাক আনন্দত ৰাখিবলৈ যত্নপৰ হ’ল।
বামে অষ্টাবক্রৰ মুখৰ পৰা পোৱা আটাইবোৰ বাণী মনোযো-
গেৰে শুনিলে আৰু সেই মতে আটাইবোৰ কাম কৰি যাবলৈ সংকল্প
ললে। ইয়াৰ পিছত মূনিক বিজ্ঞানৰ বাবে ভিতৰলৈ পঠাই
দিয়া হ’ল। লক্ষ্মণ জিবণি কোঠাত সোমাল। জনকাদি কুটুম্ব
বিচ্ছেদত সীতা শোক সন্তপ্তা আছিল। তেওঁৰ অন্তৰত উদ্ভিত
বিয়োগ বেদনাক শান্ত কৰিবলৈ বাম ভাতৃ লক্ষ্মণে অশেষ চেষ্টা
কৰিছিল। সেই অৰ্থে লক্ষ্মণে কোনো প্ৰসিদ্ধ চিত্ৰকৰৰ হতু-
ৱাই জিবণি কোঠাৰ বেৰত বাম সীতাৰ জীৱনালেখ্য অকাই-
ছিল। লক্ষ্মণে দুয়োজনকে চিত্ৰিত বেৰৰ ফালে লৈ গ’ল।
আৰু চিত্ৰবোৰ দেখুৱাবলৈ ধৰিলে।

সীতাৰ অগ্নি পৰীক্ষালৈ ছবিবোৰ অকা হৈছে বুলি বামে

জানিব পাৰিলে । সীতাৰ দৰে সতী পত্নী গৰাকীৰ ‘অগ্নি পৰীক্ষা’ কৰা চৰম অপমানৰ কথা । ‘অগ্নি পৰীক্ষা’ৰ নাম শুনা মাত্ৰকে বাম স্তম্ভিত হ’ল । কিন্তু তাকে নকৰিও তেওঁ থাকিব মোতাৰিলে । কাৰণ তেওঁ সহায়হীন হৈ পৰিছিল । সেইবাবে সীতাক সান্তনা দি বামে কৈছে, “জন্মতেই যিজন তীৰ্থোদক, বজ্জাগ্নিৰ দৰে পবিত্ৰ সেইজনক আন কিহে পবিত্ৰ কৰিব ? যি ফুল সি সদায় ফুলৰ দৰে সাধুলোকৰ মূৰত শোভা পাবই তাৰ স্থান কেতিয়াও চৰণ ভলত হব নোৱাৰে । কিন্তু যি বংশৰ জনসেৱাৰ পৰম্পৰা আছে তাক বন্ধা কৰিবলৈ এনে অদ্ভুত পৰীক্ষাৰ আশ্ৰয় লোৱা হৈছিল । ”

চিত্ৰবোৰ অঁকা হৈছিল ৰামহঁতৰ আদি জীৱনৰ ঘটনাৰলীক কেন্দ্ৰ কৰি । মূনিপুণ চিত্ৰকৰৰ কৌশলপূৰ্ণ প্ৰত্যেকটো চিত্ৰই দৰ্শক কেইজনৰ মন আকৰ্ষণ কৰিছিল । সীতাৰ চকু পৰিছিল ৰামক উপাসনা কৰি থকা জন্তুক অস্ত্ৰবোৰৰ ওপৰত । জগতত শাস্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে ব্ৰহ্মাই এই অস্ত্ৰবোৰ নিৰ্মান কৰিছিল । তেওঁৰ পৰা এই অস্ত্ৰবোৰ কৃশাৰ্হই পালে । কৃশাৰ্হই দিলে বিশ্বামিত্ৰক । তাড়কা বধ কৰিবলৈ বিশ্বামিত্ৰই সেই অস্ত্ৰবোৰ ত্ৰীৰামচন্দ্ৰক দান কৰিছিল । বামে স্পষ্টই জনালে ইয়াৰ পিছত সীতাৰ সন্তানেই সেই দিব্যাস্ত্ৰৰ গৰাকী হব ।

মিথিলাৰ চিত্ৰত বামে আত্মশক্তিয়ে স্বয়ম্বৰ শালাত হৰধনু ভঙ্গ কৰা চিত্ৰটো সীতাৰ বাবে উপভোগ্য হৈ পৰিছিল । ইয়াৰ পিছত ৰাম ভবভাদি ভাতৃ সকলৰ সৈতে সীতা মাণ্ডবীহঁতৰ বিবাহৰ চিত্ৰই ক্ষণেকলৈ হলেও তেওঁলোকক আনন্দত অভিভূত কৰিছিল । মিথিলাৰ পৰা উভতি যাত্ৰা কৰোঁতে চকুত পৰিল পৰশুৰামৰ চিত্ৰ । সীতাই মূনিৰ ক্ৰোধ মূৰ্ত্তিত কপি উঠিল । কিন্তু বামে তেওঁক নমস্কাৰ কৰিলে আৰু সম্ভাৱ্য পৰাজয়ৰ চিত্ৰটো বাখ্যা কৰাৰ পৰা লক্ষণক বাৰণ কৰিলে । কৌশলেৰে তেওঁলোক ধাৰিত হ’ল অন্য

চিত্রৰ প্ৰতি । ইয়াৰ পিছত তেওঁলোক আহিল অযোধ্যালৈ ।
 বামে অযোধ্যাত মাক পিতাকহঁতৰ আপদালত নৰপক্ষীতা, বালিকা
 বধূৰ কোমল মুৰ্ত্তিৰ সৈতে অতীত স্মৃতি বৰ আগ্ৰহেৰে বোমান্বন
 কৰিলে । তাৰ পিছত মন্থৰাব ছবি তেওঁলোকৰ চকুত পৰিল ।
 বামে কৌশলেৰে নিবানন্দকৰ সেই চিত্ৰটোও পৰিহাৰ কৰিলে ।
 উধাও বেগেৰে গৈ এইবাৰ পালে শৃঙ্গবেষণুৰত বামৰ বহু নিষাদ
 বিলাকৰ বজা গুহকৰ সৈতে ইক্ষুদী বৃক্ষৰ তলত হোৱা সাক্ষাতৰ
 চিত্ৰ । তাতেই ইক্ষুকু বজাসকলে বাজলক্ষীক পুত্ৰত অৰ্পণ কৰি
 শ্ৰোতৃ বয়সত লোৱা সন্মাস ব্ৰত, সত্য পালনৰ বাবে জীৱামচক্সই
 যৌবন কালতে গ্ৰহণ কৰে । তাৰ পিছত পৰিত্ৰ গঙ্গা নদীখন
 তেওঁলোকৰ দৃষ্টি পৰিলে আহে । বহুকুলৰ প্ৰতিষ্ঠাতা ভগীৰথেই
 এই নদী উপস্যাৰ বলত মৰ্ত্তলৈ আনি জগতৰ অশেষ হিত সাধন
 কৰিছিল আৰু কপিল মুনিৰ শাপত ভয় হোৱা নিজ ভ্ৰাতৃ সকলকো
 উদ্ধাৰ কৰিছিল । নদীখন বহুকুলৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰ দৰে শিৰাজ
 কৰিছিল ।

বামে সেই কথা সীতাক পুনৰ দোহাৰি নদীখনক ত্ৰাণকত্ৰী
 দেৱীৰূপে সন্মান জনাবলৈ উপদেশ দিলে । চিত্ৰকূট যাত্ৰাৰ
 পথত লগ পোৱা কালিন্দী তীৰৰ বটগছ জোপাকো তেওঁলোকে
 পাহৰিব নোৱাৰে । বিশেষতঃ ইয়াৰ তলতে বাম সীতাৰ জীৱনৰ
 সতেজ আৰু কোমল মুৰ্ত্তি নিহিত হৈ আছে । বিদ্যা পৰ্কণ্ডৰ
 জাৰিৰ জীৱন ছোৱাৰ কথা আজিও সীতাই পাহৰিব পৰা নাই
 বিশেষতঃ যেতিয়া বদন্ত ক্লান্ত হোৱা সীতাৰ ওপৰত ভাল পাতেবে
 সজা ছত্ৰটো নিজ হাতৰে ধৰি বামে বদ বাৰণ কৰি গৈ
 আছিল । অৰণ্য জীৱনৰ সেই ছবিবোৰ তেওঁলোকৰ অন্তৰত
 সেউজীৱা হৈ আছে । শূখ ছবিৰ দৰে সেইবোৰে একোবাৰ পৰম
 আনন্দৰ ছোৱাৰ অন্তৰত ভুলি যায় । মুনি সকলৰ গম্ভীৰ
 তপোবন, ধ্যানমগ্ন তাৰ গছবোৰ, কলকুলেৰে ওলমি থকা লতি-

কাৰ অতিথি পৰায়ণতাই তেওঁলোকক বিশ্বয়াভিহৃত কৰিছিল। লক্ষ্মণৰ সেৱা শুভ্ৰবাত ৰাম সীতাই গোদাবৰীৰ তীৰৰ অৰণ্যৰ জীৱন ছোৱা বৰ সুখেৰে অতিবাহিত কৰিছিল। কিন্তু গোদাবৰীৰ সেই আনন্দোজ্জ্বল চিত্ৰ উপভোগৰ পিছত তেতিয়া শূৰ্পনখাৰ চিত্ৰলৈ মন যায় তেতিয়া জগতৰ ক্লেশ পৰিহাস নিয়ন্ত্ৰিৰ নিষ্ঠুৰ আঘাতৰ কথা ভাবি মন বেদনাৰে সিক্ত হৈ উঠে।

জীৱনৰ এক কৰুণ অধ্যায় আৰম্ভ হ'ল। জনস্থানত বাসকৰা ৰাক্ষসৰ চিত্ৰবোৰ আহিবলৈ ধৰিলে। সোণৰ হৰিণৰ চিত্ৰ আহিল দৃষ্টি পৰিলে। এই চিত্ৰবোৰে ৰাম সীতাৰ অন্তৰ বেদনাৰে গলাই পেলালে। ৰাক্ষস বোৰ চকুত পৰিল জনস্থানৰ। সেইবোৰ দৃশ্যৰ কাৰণে সীতাই কান্দি পেলালে। সেই দৃশ্যবোৰে সঁচাকৈয়ে সীতাক যেন পুনৰ আতৰাই লৈ গ'ল ৰাজ্য ওচৰৰ পৰা সুদূৰ লঙ্কালৈ। জটাশূৰ অশেষ চেষ্টায়ো সীতাক ৰাষণৰ গ্ৰাসৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। ৰামেও অশ্লুভ কৰিলে সীতা হেৰাই গৈছে। তেওঁ অটবা অৰণ্যত সীতাৰ চিহ্ন বিচাৰি দিশহাৰা। চকুত বৈছে কেবল তপত চকুলোৰ ধাৰ। অৰণ্যও তেওৰ বেদনাত অশ্রুসিক্ত। সেইবোৰ এনে শোমহৰ্ষক আৰু আচৰিত যে শুনিলে শিলেও কান্দে আৰু বজ্জও কৰুণাত গলি যায়। ৰামে সেই চিত্ৰবোৰৰ মাজেৰে আৰু আগবাঢ়িবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। এইবোৰ দেখি শুনি সীতাৰ অন্তৰত এটি নতুন কামনা জন্মিল, তেওঁ অশ্লুপেয়ে ৰামক কলে, “গঙ্গা নদীৰ বালিময় তীৰত আকৌ ভ্ৰমিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ, যি গঙ্গাৰ পবিত্ৰ পানীত বুৰ দিবলৈ পালে মোৰ সকলো পবিত্ৰ স্নিগ্ধময় আৰু শীতল যেন বোধ হ'ব।” ৰামে যাত্ৰাসকলৰ নিৰ্দেশ শ্ৰবণ কৰি সীতাৰ প্ৰাৰ্থনা তৎক্ষণাত মান্ধুৰ কৰিলে। ভ্ৰমণৰ বাবে জোকা-ৰণি নথকা বথ সজাই আনিবলৈ লক্ষ্মণক আবেশ দিলে। এই আদেশ দিয়াৰ পিছত ক্লান্তা সীতা ৰামৰ পাত হালি পৰিল।

বামে দুহাতেবে হালি পৰা লভিকা জুপিৰ দৰে সীতাক তুলি ললে । কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰত এক প্রেম বেদনাৰ মিশ্র সোত বৈ থাকিল ।

সীতা দেৱী বামৰ কোলাত আউজি জিৰণি লওঁতে তেওঁৰ ক্লান্ত দেহত সঁচাকৈয়ে টোপনি আছিল । তেওঁ একো কৰ নোৱাৰা হ'ল । সেই জিৰণি চৰাত বহি থাকোতে, ইতিপূৰ্বে, গুপ্তচৰ হিচাবে নিয়োজিত হোৱা প্রজাৰ পৰা গোপন খা-খবৰ সংগ্ৰহ কৰি লৈ হুমুখ বজাব ওচৰত উপস্থিত হল । কোলাত তই থকা সীতাৰ প্ৰাত তেওঁৰ অন্তৰ অল্পকম্পাবে ভৰি পৰিল । কিন্তু সত্যক অপলাপ কৰিবলৈ তেওঁৰ সত নগল । বামৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত হুমুখে বামক প্রজাৰ উঠ প্ৰশংসা নিবেদন কৰিলে । কিন্তু আত্মবাবলগীয়া দোষৰ কথা কবলৈ নিওঁতে কিছুমান প্রজাই সীতাৰ অপবাদ ঘোষণা কৰাৰ কথা বামৰ কাণৰ কাষত বুজাই কলে । হুমুখৰ শেষ এই কথাবাবে বামক মৰ্মাহত কৰিলে । তেওঁ মুচ্ছিত হ'ল । ইয়াৰ পিছত বামৰ ঘোঁতয়া চেতনা কিৰি আহে তেতিয়া তেও অমূল্য কৰলে সুন্দৰ ঘৰটি যেন দহনত ভয়ভূত হ'ল । সকলো বিষেৰে ভৰি পৰিলে । অন্তৰৰ পৰা উখিত হ'ল ককণ নিনাদ । সূৰ্য্য বংশত ওপজা বহুবল্লব সকলো সজ্জ ধৰ্ম পুৰি ছাই হৈ যোৱা যেন পালে । তেওঁৰ সৰ্বনাশ হল । যজ্ঞৰ পৰা উৎপত্ত হৈয়ো, জনক নিামৰ বংশত উপজিও সীতাই এই অপবাদৰ গ্লানি লৈ জীয়াই থাকিব । সীতাৰ শেষ পৰিণতি এয়ে তেওঁক পেটৰ সন্তানৰ সৈতে অবধ্যৰ ক্ষুধাৰ্ত পত্নে কালি চিৰি খাই পেলাব । বামে লক্ষণলৈ আদেশ বাণী পঠিয়ালে বথ আনি অৰিলখে নিৰ্মাসন কাৰ্য্য সমাধা কৰিব লাগে ।

এই বহুবল্লব আদেশ কৰাৰ পিছত বামে দেখিলে যে সংসাৰ খনে অলম্বকল বাৰণ কৰিছে । শান্তি লাভ কৰিবলৈ জনতত

অলপো ঠাই নাই । তেওঁ অশুভব কৰিলে সীতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ ভূমিকা এটা কচাই আৰু সামান্য পশুৰ লগতহে । নিজকে পাপিষ্ঠ চণ্ডাল, হত্যাকাৰী হিচাবে গণনা কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল । যিহেতু তেওঁ সীতাৰ দৰে সাধ্বীক পৰিত্যাগ কৰিলে । তেওঁ নিজকে বিষ-বৃক্ষ যেন ভাবিলে আৰু তেওঁক চন্দন বুলি আশ্ৰয় লোৱা বাবে সীতাৰ আজি এই দুৰবস্থা হ'ল । সেইবাবে কোমলাঙ্গী সীতাক কোলাৰ পৰা নমাই থলে । তেওঁ চাৰিওফালে চাই শূণ্যময় জগত খন দেখিবলৈ পালে । তেওঁৰ বাবে কতো আশ্ৰয় নাই । তেওঁৰ বজ্জময় অন্তৰত কোমলতাৰ বাবে ঠাই অকণো নাই যেন পালে । সেইবাবে নিঃসহায় বামে চিনাকি জগতৰ সকলোকে আকুল আহ্বান জনালে ভেওঁক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ । কোনো অপৰাধ নোহোৱা সত্বেও, পৰম পবিত্ৰ বুলি জানিও বঘুকুলৰ অলঙ্কাৰ স্বৰূপা, আত্মাৰ দৰে প্ৰিয় পত্নীক জীৱ-জন্তুৰ আহাৰত পৰিণত কৰিলে । সেইবাবে শুই থকা সীতাৰ ভৰি দুখন কপালত গুজি ললে আৰু চকুপানীৰে তিয়াই পেলালে ।

এনেতে নেপথ্যৰ পৰা কোঢ়াল শুনা গল 'সহায় লাগে', 'সহায় লাগে' । যমুনা তীৰবাসী মুনিসকলে লবণ দৈত্যৰ আক্ৰমণত তিষ্ঠিব নোৱাৰি বামৰ আশ্ৰয় বিচাৰিলে । বামে তৎক্ষণাৎ সেইফালে চাই এতিয়াওঁ তেওঁৰ ৰাজ্যত দৈত্যৰ প্ৰকোপ থকাত আচৰিত হানে । সীতাৰ মাতৃ বশুমতীৰ ওপৰত সীতাৰ সকলো ভাৱ অৰ্পণ কৰি বামে মঞ্চৰ পৰা ওচি যায় ।

ইয়াৰ অলপ পৰৰ পিছত জানকীয়ে সাৰ পায় । ওচৰত কাকো নেদেখি ৰিমোৰ হয় আৰু খঙৰ ভাওঁ কৰি আগন্তুকলৈ অপেক্ষা কৰে । এনেতে বনকুমিলৈ কঢ়িয়াই নিয়া বথ সহ লক্ষণ আহে । যাত্ৰা মজলৰ বাবে সীতাই অভিবাধন জনায় —“তপস্যা হৈছে বাৰ ধন সেইসকলক নমস্কাৰ । বঘুকুলৰ ইষ্টদেৱতা সকলক প্ৰীতি ভৰা অভিবাধন, স্থানীৰ চৰণ কমললৈ নমস্কাৰ, ধোৱ জেষ্ঠা সকললৈ নমস্কাৰ ।”

প্রথম অঙ্কৰ বৈশিষ্ট :- উক্তৰ বাৰ চৰিত নাটৰ প্ৰথম অংকৰ কাহিনীভাগ খুলবলৈকে দাঙি ধৰা হ'ল । নাটকৰ কাহিনীৰ মূল উৎস বাসায়ণত সীতাৰ বনবাসৰ কাহিনী আছে । বাসায়ণত বৰ্ণিত আদিৰ উপস্থিতিত বনবাসৰ ঘটনা যুক্তি সঙ্গত নহ'ব বুলিয়ে নাট্যকাৰে বৰ্ণিত অকল্পতী আৰু বাজমাও সকলৰ অনুপস্থিতিতেই বনবাসৰ ঘটনাচোৱা দেখুৱাইছে । অষ্টাষট্ৰব কোণেদি উপহাসপন কৰা ক্ষয়বৃদ্ধ আশ্ৰমৰ সংবাদ বিবয়ক ঘটনাই সীতাৰ বনবাসৰ আগ-মুহূৰ্ত্তত বামক বংশৰ লোক সোৱাৰ পৰম্পৰা বন্ধা আৰু পত্নীৰ প্ৰতি নিজৰ কৰ্তব্য সোঁৱৰাই সীতা বিসৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰ বেচি স্বাভা-বিক কৰি তুলিছে । চিত্ৰ দৰ্শনৰ দৰে দৃশ্যৰ অবতারণা কৰি বাৰ সীতাৰ জীৱনৰ ঘটনা সমূহক এটা এটাকৈ দাঙি ধৰি হ'ব কিবাবেৰে আবেগ বিহ্বল কৰি তুলিছে । চিত্ৰ দৰ্শন দৃশ্যই অতীত কালত চিত্ৰকলাৰ প্ৰচলন আৰু শিক্ষা প্ৰচাৰত চিত্ৰকলাৰ ব্যাপক প্ৰয়োগৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰে । বাসায়ণৰ কাহিনীত বথকা সম্বন্ধে চিত্ৰদৰ্শনৰ দৃশ্য অবতারণা কৰি নাট্যকাৰে সৌন্দৰ্য্য সৃষ্টিৰে শিল্পী মূলত মনৰ পৰিচয় দিছে । সীতাৰ প্ৰতি বামৰ প্ৰেমৰ গভীৰতা বুজাব সহায় কৰাৰ উপৰিও চিত্ৰদৰ্শনেই সীতাৰ বনত অৱশ্যত বিচৰণ কৰাৰ আকাংক্ষা জনাই সীতা বিসৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰ সহায়ক হৈছে । অষ্টটোৰ শেষৰ কালে হুমুখ নামৰ গুপ্তচৰ জনৰ আবিৰ্ভাব সীতা বিসৰ্জন ঘটনাৰ নিয়ত পূৰ্ববৰ্তী কাল হিচাবে সীতা বিসৰ্জনৰূপী কাৰ্য্যৰ উৎপাদক হৈছে । হুমুখ অহাৰ আগতে লক্ষ্মণক আদেশ দিয়া হৈছিল সীতাৰ বন ভ্ৰমণৰ বাবে বিহাৰ বন প্ৰান্তত কৰিবলৈ । হুমুখৰ মুখত প্ৰকাশ হোৱা প্ৰকাৰে সৰ্বমানেই বাৰৰ মানসিক অন্তৰ্দ্বন্দ্ব গভীৰ কৰি তোলে আৰু এনে এক অন্তৰ্দ্বন্দ্ব উপলব্ধিৰ উত্তেজনাৰ বাবে সীতাক বিসৰ্জন দিছে ।

উক্তৰ বাৰ চৰিতৰ প্ৰথম অঙ্কত বাবে ভোগ কৰা আদৰ্শ

সংঘাত ভেনেই স্পষ্ট। সীতাৰ পবিত্ৰতা প্ৰমাণৰ বাবেই সঙ্ঘাত সীতা উদ্ধাৰৰ পিছতেই অগ্নি পৰীক্ষা চলোৱা হৈছিল আৰু তাত সীতা উত্তীৰ্ণ হৈছিল। এয়া বামৰ অন্তৰ্হৃদয়ৰ কলত উত্তৰ হোৱা ঘটনা আছিল কিয়নো সেই সময়ত অগ্নি পৰীক্ষাৰ ব্যৱস্থাই হুহুমান প্ৰমুখ্যে যীৰ সকলক আচৰিত কৰি তুলিছিল। বাসায়লত থকাৰ দৰে নাটকত হুহুৰ বাতৰিয়ে বামৰ অৰচেতনত বৈ থকা অন্তৰ্হৃদয়ক জীৱন্ত কৰি তোলা বাবেহে লক্ষণলৈ আদেশ পঠিয়ালে তৎক্ষণাৎ সীতাৰ বনবাস কাব্য সমাধা কৰিব লাগে।

অগ্নি পৰীক্ষাৰ দৰে অকৃত প্ৰাক্ৰম্যাবে সীতাৰ পবিত্ৰতা জনাব পিছতো বামে প্ৰজা সঙ্ঘটিব অৰ্থে সাতাক ত্যাগ কৰি বাধভয়ৰ যুগৰ খেচ্ছাচাৰী বজাৰ পাৰচয় দিছে। প্ৰজা সঙ্ঘটিব বাবে সীতাক বিসৰ্জন দিয়া আৰু নিজৰ পত্নীক ত্যাগ কৰাত কাৰো অস্বমতি আবশ্যক নকৰে বুলি ভাবিব পাৰি যদিও জীৱন মৰণৰ দৰে সমস্যাত কোনো বিবেচনা নকৰাকৈ আবেগৰ উত্তেজনাত বামে হঠাৎ কঠোৰ সিদ্ধান্ত লোৱা যেন লাগে। হুহুৰ বাবা বামে হঠাৎ ভুল কৰি পিছত অনুশোচনা কৰা পান্ডাত্য কৰণ নাটৰ (Tragedy) উপযুক্ত নায়ক হৈ পৰিছে। বামৰ পিতৃ-দমৰথে অক্লুনিৰ পুত্ৰক বধ কৰি এনে এক সংঘাতৰ সন্মুখীন হৈ অবোধাত্যত প্ৰবেশ নৌ-কৰোতেই বাশটৰ আশ্ৰমত সোমাই আন উদ্ধাৰৰ বাবে পৰামৰ্শ লৈছিল। কিন্তু প্ৰজাৰ অনন্তোৰ মোচনৰ বাবে সাতাক ত্যাগ কৰা। বয়সত বামে বশিষ্ঠৰ পৰামৰ্শ লবলৈ অবকাশ উলিয়াব নোৱাৰিলে। অংকটোত উল্লেখ কৰা দৰে শয়কৰ পাত লোৱাৰোপ কৰিব পাৰি যদিও নাট্যকাৰক ঘটনা উপস্থাপনৰ কোনো দোষ দেখা নোৱাৰ। নাট্যকাৰে বৰং সকলো প্ৰকাৰে বাম চৰিত্ৰৰ অন্তৰ্হৃদ পতীৰ ভাৰে খুটাই তোলাত সক্ষম হোৱা বাবে এই অংকটো তেওঁৰ উত্তৰ বাম চৰিত্ৰৰ ভিতৰতে জেঠ হৈ পৰিছে। ভাৰতীয় পাঠক সমাজে হাৱা সীতাৰ সমাবেশ থকা তৃতীয় অংকক জেঠ

বুলি স্বীকৃতি দিলেও সেই অংকত বিকৃত ভাব আক
 ঘটনার সংঘাতত যাম্বল জীবনৰ বিচিত্র রূপ প্রকাশ হোৱা নাই।
 কোমল প্রকৃতিৰ সহানুভূতিশীল রূপৰ মাজত আবেগ বিহবল
 মাহুহৰ চিত্ৰই কাব্যিক দৃশ্যৰ শ্ৰেষ্ঠতা দাঙি ধৰিলেও নাটকে
 প্রশংসা কৰা সংঘাতৰ আঘাতত জুৰুলা চৰিত্ৰৰ অন্তৰ্ভূত স্বাভাৱে
 প্ৰথম অংকটোহে নাটকৰ ভিতৰত বেচি আকৰ্ষণীয়। অভিজ্ঞান
 শকুন্তলা নাটৰ অংকৰ শ্ৰেষ্ঠতা বিচাৰতো সেই একে কথাই
 প্ৰতীয়মান হয়। শকুন্তলা নাটৰ চতুৰ্থ অংকত শকুন্তলাৰ
 বিদায়ত পিতৃ কন্যাৰ আবেগ বিহবল উক্তি আৰু আশ্রম প্ৰকৃতিৰ
 মৌন শোকৰ আবেগ, প্ৰকৃতি আৰু মাহুহৰ মধুৰ সমন্বয়ৰ
 আবেদন থাকিলেও পঞ্চম অংকত পৰম্পৰা গ্ৰহণৰ পাণ বোধত
 ভোগা, শকুন্তলা বিবাহিতা হয় নে নহয় বুলি অন্তৰ্ভূত ভোগা
 দৃশ্যন্তৰ চৰিত্ৰ আৰু আশ্রমলৈ যোৱাৰ মানা ইপিনে বজায়ো
 গ্ৰহণ নকৰিলে এনে এক সংঘাতৰ মাজত শকুন্তলা চৰিত্ৰৰ বিশেষ
 বৰ দাঙি ধৰাত নাটকীয় গুণেৰে পঞ্চম অংকটোৱে শ্ৰেষ্ঠত
 অৰ্জন কৰিছে।

- ভবভূতিৰ উত্তৰ ৰাম চৰিত -

নাট্যশাস্ত্ৰ আৰু সমাজ স্বীকৃত নাট্য পৰম্পৰাত ভবভূতিৰ দান উত্তৰ ৰাম চৰিত । ভবভূতিৰ এই নাটখনৰ বিষয়ে ভলভ এটি আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল ।

নাট বচনাৰ আদৰ্শ :- সংস্কৃত সাহিত্যত ভবভূতিক প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰ হিচাবে সু-প্ৰতিষ্ঠিত কৰা নাট তিনিখনৰ ভিতৰত উত্তৰ ৰাম চৰিত অন্যতম । তেওঁৰ আন এখন নাট মহাবীৰ চৰিত ৰামায়ণৰ কাহিনীক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত হোৱাৰ দৰে উত্তৰ ৰাম চৰিতত নাট্যকাৰে ৰামৰ অভিষেকৰ পৰবৰ্ত্তী কাহিনী সামৰিছে । দুখন নাটকত ৰামায়ণৰ সমগ্ৰ কাহিনী সামৰি সমাজ স্বীকৃত উৎসৰ পৰা নাট বচনাৰ আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে । নাটৰ বিষয়বস্তু নিৰ্বাচনত নাট্যকাৰে তেওঁৰ অগ্ৰজ সকলৰ পৰম্পৰাকে গ্ৰহণ কৰিছে ।

নাট্য শাস্ত্ৰই নাটকীয় তত্ত্বত শৃঙ্খাৰ, বীৰ, কৰুণ আদি বসক প্ৰধান বস হিচাবে নাট বচনাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰিলেও নাট্যকাৰ সকলে শৃঙ্খাৰ বসক প্ৰাধান্য দিহে নাট বচনা কৰা দেখা যায় । উত্তৰ ৰাম চৰিতত কৰুণ বসক প্ৰাধান্য দি নাট্যকাৰ ভবভূতিয়ে বস সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত মৌলিকতাৰ পৰিচয় দিছে । উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ উৎস ৰামায়ণ মহাকাব্য আদিৰ পৰা অন্তলৈ কৰুণ বসান্তৰক । ক্ৰীড়াসক্তা ক্ৰৌঞ্চীৰ মৃত্যুত ক্ৰৌঞ্চৰ কৰুণ বিলাপেৰে আৰম্ভ আৰু অসম্ভৱ দুঃখৰ বাবে সীতাৰ পাতাল প্ৰবেশত তাৰ সমাপ্তি । নাট্যকাৰ ভবভূতিয়ে এই নাটত ৰাম সীতাৰ বেদনা দায়ক অহুভূতিবোৰৰ ওপৰত গভীৰ ভাবে বেধা পাত কৰি সাধা-ৰণ কৰুণ বসক নাটকৰ প্ৰধান বস হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰি নাট্য সাহিত্যত এখন নতুন আঁসন লাভ কৰিছে । উত্তৰ ৰাম চৰি-

স্তব তৃতীয় অস্তব তমসাব উক্তি এই ক্ষেত্রে উল্লেখযোগ্য ।

একো বস : ককণ এব নিমিত্ত ভেঙ্গাৎ

ভিন্নঃ পৃথক পৃথগিবান্ধ্যতে বিবর্তান ।

আবর্ত বুধুদ ভবজয়মানবিকাবান্

অন্তো যথা সলিলমেব হি তৎসমস্তম্ । (উত্তব - ৩-৪৭)

পানীয়ে প্রধান ভূমিকাৰে চাকনৈয়া, তবজমালা, বুববুৰনি, জ্বাৰিব কাৰণ হোৱাৰ দৰে জীৱন আৰু জগতত ককণ বসেই মূল ভূমিকা লৈ নানা বসৰ বিকাশ ঘটায়। মানব অন্তৰৰ অল্পভূতিবোৰ গভীৰ ভাবে উপলব্ধি কৰি সেইবোৰ কাহিনী, চৰিত্ৰৰ মাজেদি প্ৰকাশ কৰিছে নাট্যকাৰ ভবভূতয়ে। মালতী মাধবৰ প্ৰস্তাৱনাত গভীৰ অল্পভূতি সুন্দৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলেই উৎকৃষ্ট সাহিত্য সৃষ্টি হয় বুলি ৰচনাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰিছে। অল্পভূতিৰ ভীতিকাৰ বৰকৈ প্ৰাধান্য দিয়া বাবে ভবভূতিৰ চৰিত্ৰবিলাক ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক হৈ পৰাও দেখা যায়। পঞ্চবটীত বামে লখনে সজ্জা হেৰুৱা বাবে লোকজ্ঞেয় চৰিত্ৰৰ মাহাত্ম্য বিলোপ কৰিছে। পান্ধাত্যৰ সমালোচক সকলে উত্তব বাম চৰিতক জ্ঞেয় নাট বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। তথাপি চৰিত্ৰ বিলাকে আবেগিক আভিযন্তৰ বাবে প্ৰাণ হেৰুৱাইছে বুলি মন্তব্য কৰিছে আৰু ইয়াৰ ফলতেই নাটখন কাৰ্য্যপ্ৰধান হোৱাৰ পৰিবৰ্তে কাব্যময় হৈ পৰা বুলি মন্তব্য কৰিছে।

অলৌকিক অভিপ্ৰাকৃত চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ভবভূতিৰ নাট বিলাকৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। উত্তব বাম চৰিতত এই মন্তব্যৰ সাৰ্থকতা বিচাৰি পোৱা যায়। উত্তব বাম চৰিতৰ বাসন্তী, তমসা, মৃণাল, পৃথিৱী, ভাগ্যবতী, গোদাবৰী আদি চৰিত্ৰবোৰ সৃষ্টিৰ কথা ভাবিলে প্ৰাকৃতিক শক্তিবোৰৰ প্ৰতিভা বিলাকক দেখা দেৱী ৰূপে কল্পনা কৰি তেওঁলোকৰ সত্তাৰ বাবে ভৱ-ভূতি ৰচনা কৰা বৈদিক যুগৰ দাৰ্শনিক ৰূপি সকললৈ মনত পৰে। এই বিলাকৰ সমাবেশেৰে নাটখন বহস্যময় কৰি ভাবতীৰ পাঠক

সমাজৰ 'মন যোগাইছে'।

প্ৰকৃতিত চৈতন্যময় সৰ্বাৰ আবিষ্কাৰ অভিভাবান সাহিত্যকাৰ সকলৰ অন্যতম লক্ষণ। ইংৰাজ কবি ওয়াৰ্ডচ্বাৰ্থৰ কাব্যত প্ৰকৃতিৰ মাতৃমূৰ্ত্তি পোৱা যায়। প্ৰকৃতিত মাতৃমূৰ্ত্তিৰ কল্পনা শ্বেৰ্ট নাট্যকাৰ কালিদাসৰ নাটতো আছে। তেওঁৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটত শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যোৱাৰ সময়ত প্ৰকৃতিয়ে ভেঙিলে গভীৰ সমবেদনা দেখুৱাইছে। ভবভূতিয়ে তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী ৰাশ্ৰীক কালিদাস আদিৰ দৰে সৌন্দৰ্য্যৰ মঙ্গলময়ী মূৰ্ত্তি অঙ্কন কৰিছে। উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ প্ৰকৃতিয়ে বিপদপ্ৰস্তুত নায়ক-নায়িকাক সহায়ৰ হাত আগবঢ়াইছে। মাহুহক অভিজুত কৰিব পৰা সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতিমা কল্পনা কৰাৰ লগতে মাহুহৰ চৈতন্য বিলোপ কৰিব পৰা ভয়াবহ অৰণ্য প্ৰকৃতিৰ চৰিত্ৰ দাঙি ধৰি নিৰ্গৰ এক সামগ্ৰিক দৰ্শন প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। কিন্তু ভবভূতিৰ নাটত মাহুহৰ আঁৰ সাধ্য কৃত্ৰিম ৰাজ উদ্যামক পটভূমি হিচাবে লোৱা হোৱা নাই।

'ভাৱৰ' সূক্ষ্মতাৰ লগতে অৰ্থৰ গভীৰতা পূৰ্ণ বচনাক ভবভূতিয়ে উদাৰতা বুলি কৈছে যদিও মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ বৃন্ত শব্দচয়নত ভবভূতিৰ বচনা ওজস্বিতাপূৰ্ণ, সাধাৰণ পাঠকৰ বাবে উপলব্ধিত কষ্ট কবিলগীয়া। ভাৱৰ সংঘাত সূটাই তোলাৰ বাবে নাট্যকাৰৰ নিপুণতা লক্ষ্য কৰাৰ লগতে অভিধান ব্যাকৰণত তেওঁৰ অদ্ভুত দখল মন কৰিবলগীয়া। উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ "ং ব্ৰাহ্মণমিহং দেবী বাকু বশাবনি ইশ অহুবৰ্ত্ততে" — "কথাযাবে তেওঁ অপূৰ্ণ বচনা শক্তিক উল্লেখ কৰিছে। 'অহুবৰ্ত্তি' কোমল আৰু কঠোৰতাৰ অহুকুলে বৰ্ণনা শক্তিক ইচ্ছাশূন্যায়ী নিয়োজিত কৰাত সিদ্ধহৰ্ত্তাৰ উপবিষ্ট উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ প্ৰত্যাহ্বানত উল্লেখ কৰা আঁৰ পৰিচয়ত নাট্যকাৰে দৰ্শন শাস্ত্ৰ, ব্যাকৰণ, অলকাৰ শাস্ত্ৰ, ছন্দ, ব্যাকৰণ, মহাকাব্য, পুৰাণ আদি শাস্ত্ৰত অগাধ ব্যুৎপত্তিৰ কথা তেওঁৰ বচনাবলীৰ যোগেদ্বিৰে প্ৰমাণ কৰিছে। সংক্ৰান্ত নাট

নারীদর্শন বিদ্যুৎ চৰিত্ৰৰ বোণেদি হাস্যৰস সৃষ্টিৰ পৰম্পৰা আছিল যদিও উত্তৰীয়াৰ নাটবিলাকত হাস্য বস সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত এই চৰিত্ৰ বাদ দিয়া দেখা যায়। পাতল অন্তৰৰ বসোজন ক্লিষ্ট চৰিত্ৰ নাই যদিও উত্তৰ বাম চৰিত্ৰত উন্নীত হুঁচিটোনে আঙুলিয়াই সীতাই “বৎস, এই জনী কোন ?” বুলি লক্ষণক সোধা উক্তি তথা বান্ধীকি শিষ্য দাণ্ডায়ন সোধাতকীৰ কথোপকথন, আশ্রমৰ বালক সকলে আশ্রমৰ দৰ্শনিত উপস্থিত হোৱা অবশেষ যজ্ঞৰ ঘোৰাটোৰ কৰ্ণনা আৰু “হৰিণ মূৰ্ত্তি: পলায়ন:” আদি উক্তিৰ হাস্য-বস সৃষ্টিৰ চেষ্টা প্রকাশ পাইছে।

উত্তৰ বাম চৰিত্ৰত জায়া সীতা:- ‘নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত নাট্যকাৰে মূল বামায়ণত নথকা জায়া সীতাৰ এক কাল্পনিক কাহিনীৰ সমাবেশ ঘটাই নাটকীয় কাহিনীক প্ৰতিষ্ঠাপিত কৰি তুলিছে। মূল বামায়ণত সীতাৰ বনবাসৰ ক্ষুদ্ৰক পিছতেই বাম্ভীকিৰ শিষ্যৰ বোণেদি সীতাই বাম্ভীকি আশ্রমত আশ্রম পায় আৰু তাতেই কুশ-লবক জন্ম দিয়াৰ পিছত বামৰ অবশেষ যজ্ঞৰ সময়ত বাম্ভীকিৰ সহায়ত বামৰ পুনৰ দৰ্শন লাভ কৰে। সীতাৰ পাতাল গমনৰ চিৰ বিচ্ছেদত বামায়ণ মহাকাব্যৰ ককণ কাহিনীৰ আশ্রয় পৰিছে। উত্তৰ বামচৰিত্ৰৰ নাট্যকাৰে ককণ নাট বচনাৰ আকৰ্ষণ হাতত ললেও দৈবযোগত বিচ্ছেদ বেদনা ভোগ কৰা নারক নারিকাব মিলনেৰে সুখাত্মক নাটৰ পৰিকল্পনাৰে লয়। সেই বাবে উত্তৰ বাম চৰিত্ৰৰ কাহিনী নাট্যকাৰে ভাবে ভাবে মিলনাত্মক পৰিপ্ৰতিৰ পিনে আগুৱাই নিব লগাত পৰিছে। তালে তেওঁৰ স্বল্পবাসবদ্ভা নাটত নারক উপরনে সপোনত বামৰ-দম্ভাক শোৱা কহিনীৰ অল্পকণত পকবটীত অৱলম্বিত আৰু কুৰা বামৰ ওচৰলৈ অৱশ্যে সীতাক আনি সীমাধীন বেদনা বোকাৰ আশ্ৰিত অৱস্থা হেৰুৱা বামক সন্ধ্যাৰিত কৰাৰ অভিনয় কাহিনীৰ সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা নাট্যকাৰে বনবাসৰ পিছত সীতাৰ ক্লান্ত

হোৱা বুলি স্ত্রী পুত্ৰৰ বিয়োগত নিষ্ঠুৰ হৈ অনীয় বহুনাভ ভোগা বামৰ আগত পঞ্চবটীৰ বন প্ৰকৃতিৰ মাজত মহিমাময়ী সীতাৰ অস্তিত্বৰ সৈতে পৰিচয় ঘটাই নায়কক আশাবাদী কৰি তুলিছে। নাট্যকাৰে সেইদৰে গঙ্গাৰ সহায়ত পাড়ালত স্বামী পুত্ৰৰ বিচ্ছেদত সাংঘাতিক ধৰণে ভোগা নায়িকা সীতাক পঞ্চবটীলৈ অনাৰ অদৃশ্যা ৰূপত আনি বামৰ অকপট প্ৰেম উক্তি বোৰৰ দ্বাৰা আৰু জটিল অপৰ্যায়ৰ সংঘাতত বনবাস দিয়াৰ কাৰণ জানিবলৈ দি বামৰ অনন্য প্ৰেমৰ দ্বাৰা সীতাৰ প্ৰাণতো ভবিষ্যত বিলম্বৰ পথ বচনা কৰিছে। তলত এনে এক গভীৰ নাটকীয় অৰ্থপূৰ্ণ নাট্যকাৰৰ স্বকল্পিত ছায়া সীতাৰ কাহিনী অংশ সংক্ষিপ্ত ৰূপত দাঙি ধৰা হ'ল।

নাটকৰ তৃতীয় অংকৰ আৰম্ভণিত তমসা আৰু মূৰালাৰ কথা প্ৰসঙ্গত অগস্ত্য আশ্ৰমৰ পৰা পঞ্চবটী দৰ্শনৰ বাবে বাম ভাত উপস্থিত হোৱাৰ কথা প্ৰকাশ পায়। বামে বহুকাল আগতে বনবাসৰ দিনবোৰ সীতাৰ সৈতে কটোৱা স্মৃতিৰ বাবে এই অৰণ্য দৰ্শন বামৰ প্ৰাণ সংশয়জনক হব বুলি অগস্ত্য পত্নী লোপমুদ্ৰাই আশংকা কৰিছে। লোপমুদ্ৰাৰ উক্ত আশংকা ভীৰভাৱে অস্বস্তৰ কৰে দেৱী গঙ্গাই। সেয়ে অন্যৰ অদৃশ্যা ৰূপত তমসাৰ সৈতে তেওঁৰ ওচৰত আশ্ৰয় লৈ থকা সীতাক পঞ্চবটীলৈ প্ৰেৰণ কৰি দেৱী গৰাকীয়ে বামৰ সংজ্ঞা কিবাই অনাৰ কাৰ্য্যকৰী পদ্ধতি লয়। গঙ্গাই সীতাৰ পুত্ৰ কুশ-লবৰ বাব বহুবীয়া জন্ম দিবসত সূৰ্য্য উপাসনাৰ বাবে কুল ভোলাৰ অজুহাতত সীতাক গোদাবৰী তীৰলৈ পঠাইছিল।

গোদাবৰী তীৰত কুল তুলি থাকোঁতে নৈপথ্যৰ এক কৰ্ণ আৰ্দ্ৰনাগত নিজ হাতেৰে বৰ্জন কথা পক্ষ পুত্ৰ ভাৰ প্ৰিয় হস্তিনীৰ সৈতে ক্ৰীড়া কৰি থাকোঁতে কল্য হাতীৰ আক্ৰমণৰ সন্মুখীন হোৱাৰ বাতৰি পায়। সীতাই নিজৰ বৰ্জমানক পাহৰি-

গৈ গজ পুত্ৰৰ পৰিত্ৰাণৰ কাৰণে বামক আহ্বান জনায় আৰু পিছ মুহূৰ্ত্তত বাস্তব পৰিস্থিতিলৈ আহি সংজ্ঞাহীন হয় । কিন্তু ওচৰতে বামৰ গম্ভীৰ স্বৰ শুনি সংজ্ঞা কিবাই পায় যদিও দীৰ্ঘ বেদনাৰ আঘাতত বামৰ শোচনীয় শাৰীৰিক অৱস্থা দেখি পুনৰ সংজ্ঞাহীন হয় । এই সময়ত বামে অদৃশ্য সীতাক প্ৰত্যক্ষ ৰূপত দেখা নাছিল যদিও পঞ্চবটীৰ প্ৰিয় প্ৰকৃতিৰ দৰ্শনত শোকৰ আঘাতত চেতনা হেৰুৱাই পেলায় । তুমসাৰ দিহামতে সীতাই তেওঁৰ কৰম্পৰ্শেৰে বামৰ সংজ্ঞা কিবাই আনে । এই অলৌকিক কৰম্পৰ্শৰ কাৰণ জানিবৰ বাবে বামে অহুসঙ্কান কৰে যদিও তেওঁ একো ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰি সীতা প্ৰেমৰ ফল বুলি অহুভব কৰে । বামৰ মুখেদি ইয়াতে সীতাৰ প্ৰতি গভীৰ প্ৰেমৰ উক্তি উচ্চাৰিত হয় । এই উক্তিবোৰে সীতাৰ মনত অকাৰণ পৰিত্যাগৰ বিষয়ে জানিবলৈ উৎকণ্ঠাৰ সৃষ্টি কৰে ।

জটায়ু শৃঙ্গৰ ওচৰত সীতা তীৰ্থত সীতাৰ পালিত গজপুত্ৰ বন্য হাতীৰ আক্ৰমণত বিপদৰ সন্মুখীন হোৱা বাতৰিৰে বাসন্তী বামৰ ওচৰত উপস্থিত হয় আৰু সীতাৰ প্ৰিয় গজপুত্ৰৰ উদ্ধাৰৰ বাবে অহুৰোধ কৰে । আটাইকেইজন ঘটনা স্থলীলৈ আগুৱাই যায় আৰু গজ-পুত্ৰই বিপদমুক্ত হোৱা দেখি সন্তোষ লাভ কৰে । ইয়াৰ পিছত গজ-পুত্ৰই তাৰ প্ৰিয়ৱা হস্তিনীৰ মন বোগাবলৈ যৌবন কালৰ স্বভাৱ বোৰেৰে বাস্তৱিক আশ্ৰমত শিক্ষাদিৰ বাবে অৰ্পণ কৰা পুত্ৰ কুশ আৰু লবৰ সদৃশ বয়সলৈ সীতাৰ মনত পেলোৱাত ওচৰতে সিহঁতৰ পিতৃ বামক দেখি সংসাৰীৰ ভাৱত বুৰাই পেলায় ।

সীতাৰ সখী বাসন্তীয়ে পঞ্চবটীৰ সীতাৰ প্ৰিয় স্থান বোৰ আৰু তাত থকা প্ৰাণীবোৰক বামৰ সৈতে পৰিচয় কৰি দিবলৈ লয় । সীতাৰ পালিত মন্থৰ পুত্ৰই কদম্ব গছ একোপাত তাৰ প্ৰিয়ৱা মন্থৰীৰ সৈতে বৃত্ত্য কৰি পৰিচিত অতিথি বামক সন্তোষ জনায় ।

কদলীকুঞ্জ বোলা ঠাই এডোখৰত সীতাই ঘাঁহ খুৱাই মন যোগোৱা হৰিণা বিলাক জাকপাতি আছিল। সেয়ে মানুহৰ প্ৰেমত বন্দী হোৱা প্ৰকৃতিৰ প্ৰাণীবোৰ দেখি ৰাম আচৰিত হয়। সীতাৰ সৈতে আত্মীয়তা গঢ়ি উঠা প্ৰকৃতিৰ প্ৰাণীবোৰক দেখি ৰাম আত্ম বিহ্বলতাত তন্দ্রায় হয় আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা গভীৰ প্ৰীতিৰ অম্লভূতি প্ৰকাশ হয়। এনেবোৰ উক্তিৰ বাবেই বাসন্তীয়ে অকাৰণতে সীতাক ত্যাগ কৰাৰ কাৰণ জানিবলৈ ৰামক প্ৰশ্ন কৰে। বাসন্তীৰ দৰে অদৃশ্য ৰূপত থকা সীতায়ো এই কাৰণ জানিবলৈ ব্যগ্ৰ হয়। ইয়াৰ উত্তৰ স্বৰূপে ৰামে বাসন্তীক জানিবলৈ দিলে যে সীতাৰ অপযশ বিলাক প্ৰজা সাধাৰণে চৰ্চ্চা কৰিবলৈ লোৱাত ৰামে উপায়হীন হৈ পৰে, কুলৰ পৰম্পৰা জীয়াই ৰখাৰ বাবে আৰু প্ৰজা সন্তুষ্টিৰ অৰ্থে একেবাৰে নিৰ্দোষ পবিত্ৰ চৰিত্ৰৰ বুলি জানিও বাধ্য হৈ সীতাক ত্যাগ কৰিব লগা হয়। ৰামৰ মতে এই পৰিত্যাগৰ ফলতে ঘোৰ অৰণ্যত সীতাই যুহাৰ কবলত পৰে যাৰ ফলত তেওঁ পত্নী বিচ্ছেদৰ লগতে পুত্ৰহীন অবস্থা ভোগ কৰিব লগা হৈছে, আৰু এই প্ৰসঙ্গতে ৰামে ডাঙৰকৈ কান্দি অন্তৰৰ বেদনাবোৰৰ ভয়াবহ পৰিণতিৰ পৰা উদ্ধাৰ পাইছে। ৰামৰ এই উক্তিবোৰৰ মাজত সীতাই তেওঁৰ প্ৰতি ৰামৰ সন্মীৰিত হৈ থকা অন্তৰৰ গভীৰ ভালপোৱাৰ প্ৰমাণ পায়। অকাৰণ পৰিত্যাগৰ বাবে ৰামৰ ওপৰত ঘনীভূত হোৱা তেওঁৰ অবিশ্বাস আভাৰি যোৱা আৰু বিচ্ছেদৰ বেদনাবোৰ উপশম হোৱা যেন অম্লভব কৰে।

বেদনাৰ অনিৱৰ্ত্তিত অবস্থাৰ পৰা পুনঃ প্ৰকৃতিৰ হোৱাৰ পিছত বাসন্তীয়ে ৰামৰ মনত শাস্তনা দিবলৈ প্ৰথম প্ৰসিদ্ধ পঞ্চবতীৰ লতাগৃহ নামে ঠাইখন দেখুৱায়। দাম্পত্য প্ৰণয়ৰ স্মৃতি বিজড়িত প্ৰসিদ্ধ লতাগৃহই শোক পাতলোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে সীতা প্ৰেমৰ স্মৃতি সজীৱ কৰি পুনঃ সংজ্ঞাহীন কৰি তোলে। এইখাৰো

সীতাই লবালবিকৈ কৰম্পৰ্শেৰে বামৰ সংজ্ঞা কিবাই আনে যদিও বামে সীতাৰ হাতখন জোৰকৈ ধৰি সীতাক পৌৱা বুলি ঘোষণা কৰে । কিন্তু হঠাৎ সীতাৰ হাতখন এবাই হোৱাত পৰলোকলৈ যোৱা সীতাৰ প্ৰাণ পঞ্চবটীত বিলীন হৈ অদৃশ্যকপত ধৰা দিয়া বুলি অনুমান কৰে । ইয়াৰ পিছতেই বাসন্তীয়ে জটায়ুশূললৈ বামক লৈ যায় । সীতাক অপহৰণ কৰি নিয়া বাৰণস নৈতে জটায়ুৱে যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হোৱা স্মৃতি সেই ঠাই ডোখৰে বহন কৰিছিল । সীতাই পূৰ্ব ঘটনাৰ পুনৰাবৃতি হোৱাৰ দৰে অনুভব কৰি আতংকৰ চিঞৰ মাৰে আৰু বামেও ধমুৰ্দ্ধান লৈ বাৰুক একেসেকা দিবলৈ উদ্যত হৈ গৰ্জিবলৈ ধৰে । কিন্তু উভয়ে কঠোৰ বাস্তবলৈ আহি আবেগিক উত্তেজনাৰ অসাবতা উপলব্ধি কৰে । ইয়াৰ পিছত সীতাৰ সোণৰ প্ৰতিমাৰে অৰম্ভমধ্যস্ত সমাপন কৰি সোণৰ সীতাক আচল সীতা বুলি ভাবি জীৱন কটোৱাৰ সংকল্পেৰে বামে পঞ্চবটীৰ অধিষ্ঠাত্ৰী বাসন্তীৰ আৰু প্ৰিয় বন-প্ৰকৃতিৰ পৰা বিদায় লয় । যাবলৈ ওলোৱা বামৰ প্ৰতি অপলক নেত্ৰে চাই গভীৰ আসক্তিৰ প্ৰকাশ কৰাৰ পিছত তমসাৰ উদ্যোগত কুশ লবৰ জন্ম দিনৰ পৰ্ব সমাপনৰ বাবে সীতায়ে গন্ধাতীৰব কালে খোজলৈ প্ৰস্থান কৰে ।

নাটকীয় কাহিনীত মৌলিকতা :- উত্তৰ বাম চৰিত্তত নাট্যকাৰে কাহিনীৰ উৎস বামায়ণে সমৰ্থন নকৰা কেতবোৰ নতুন কাহিনী আৰু চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটাইছে । মূলৰ কাব্যময় ঘটনাক নাটকীয় ৰূপ দানৰ স্বাৰ্থত ঘটনাবোৰৰ অভিনৱ সালসলনি ঘটাইছে । প্ৰথম অংকৰ চিত্ৰদৰ্শন প্ৰসঙ্গ আৰু অষ্টাবত্ৰৰ যোগেদি জয়শ্ৰীৰ আভ্যন্তৰীণ সংবাদ বিবৰক ঘটনা নাটকীয় উদ্দেশ্য পূৰণত সাৰ্থক সৃষ্টি বুলি কৰা লাগিব । তৃতীয় অংকৰ দ্বাৰা সীতাৰ কল্পিত কাহিনী মূলৰ পৰা আতৰি গৈ নাট্যকাৰৰ স্বকীয় কল্পনাৰে বৰণীয় সংযোজন । পান্চাত্য সমালোচক সকলে ইয়াক আলৌকিকতাৰ দ্বাৰা দ্বাৰা ছবিৰে নাট্য

সুসভ নহয় বুলি ভাবিলেও অলৌকিক জগতখনৰ সৈতে সম্যক পৰিচয় থকা ভাৰতীয় সমাজৰ বাবে এনে কাহিনী বিস্ময়কৰ আৰু প্ৰশংসনীয় । উল্লিখিত সংযোজন বোৰৰ বিষয়ে যথাস্থানত বিশদ আলোচনা কৰা বাবে ইয়াত সেইবোৰৰ অবতাৰণা নিস্প-
য়োজন । সেয়ে এই প্ৰসঙ্গত উক্তৰ বাম চৰিতৰ নাট্যকাৰে মৌলিক ঘটনাবে সৃষ্টি কৰা আন কেইটামান ঘটনা চৰিত্ৰৰ সামগ্ৰিক উপলব্ধি কৰোৱাৰ চেষ্টা কৰা হ'ল ।

নাটকৰ দ্বিতীয় অংকত বাগ্মীকিৰ শিষ্যা আত্ৰেয়ী নামৰ চৰিত্ৰটোৱে বেদান্ত শিক্ষাৰ বাবে অগস্ত্য আশ্ৰমলৈ যাবলৈ আহি পঞ্চবটীত বাসন্তীৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰে । তেওঁ বাগ্মীকি আশ্ৰমত কুশ-লব নামে অদ্ভুত বালকৰ আবিৰ্ভাবত আৰু ব্ৰহ্মাৰ আদেশত বাগ্মীকিয়ে বামায়ণ ৰচনা কৰিবলৈ লোৱা বাবে অধ্য-
য়নত বাধা প্ৰাপ্ত হৈ বাগ্মীকি আশ্ৰম ত্যাগ কৰে । বাসন্তীয়ে নিজক সীতাৰ বনবাসৰ প্ৰিয় সখী বুলি পৰিচয় দিয়াত আত্ৰেয়ীয়ে বামে সীতাক বনবাস দিয়াত পৃথিৱীত সীতাৰ অস্তিত্ব নাই বুলি জ্ঞাপন কৰিছে । আত্ৰেয়ীৰ পৰা শ্বাশুজৰ বাৰ বছৰীয়া বজ্জৰ অস্তুত সীতা বিয়োগৰ দুঃখত বামৰ মাতৃসকল, বশিষ্ঠ, শ্বাশুজ আদি বাগ্মীকি আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ বাতৰি পায় । তত্পৰি অযো-
ধ্যাত বামে সীতাৰ অনুপস্থিতিত সীতাৰ সোণৰ প্ৰতিমা এখন সাজি সেই প্ৰতিমাৰ সহায়ত অশ্বমেধ যজ্ঞ আৰম্ভ কৰে আৰু ঘোৰাৰ বন্ধক বাহিনীত লক্ষণ পুত্ৰ চন্দ্ৰকেতুক সেনাপতি হিচাবে নিয়োগ কৰে । বামে শম্বুক বধৰ প্ৰসঙ্গত পঞ্চবটীলৈ অহাৰ কথাও আত্ৰেয়ীয়ে বাসন্তীক জানিবলৈ দিয়ে ।

উক্ত বাসন্তী, আত্ৰেয়ী সংবাদৰ পিছতেই যথোক্ত ধৰণে বামে পঞ্চবটীলৈ আহি অহি-কৰ তপস্যাতে ব্ৰতী শম্বুকক বধ কৰে আৰু দিবা পুৰুবলৈ কপান্তৰ হোৱা শম্বুকক তেওঁৰ পৰিচিত হিংস্ৰ জীৱ-জন্তুৰে ভয় লগা দণ্ডকাৰণ্যৰ লগতে বনোমোহা

সৌন্দৰ্য্যৰে ভৰপূৰ স্থানবোৰ বামক পৰিচয় কৰি দিয়ে। অগস্ত্যক দৰ্শন কৰি শম্বুক দিব্যালোকলৈ যোৱাৰ বাবে বামৰ পৰা বিদায় লয় আৰু পঞ্চবটীত সীতাৰ প্ৰিয় প্ৰকৃতিৰ মাজত সীতাৰ চিন্তাত তন্ময় হোৱা বামক অগস্ত্য আশ্ৰমত লোপ মুদ্ৰাই সাক্ষাতৰ বাবে অপেক্ষা কৰাৰ বাতৰি দি দিব্যালোকলৈ যায়।

শম্বুক বধৰ বাবে বাম দণ্ডকাৰণ্যলৈ যোৱা কথা মূলত নাই যদিও সীতাক বনবাস দিয়াৰ পিছত বামৰ কৰ্ত্তব্যৰ ব্যস্ততা আৰু সেই উদ্দেশ্যে দণ্ডকাৰণ্যত উপস্থিত হোৱা আৰু অৱশ্যত সীতাৰ বিচ্ছেদৰ শোক অনুভব কৰা নাটকীয় ঘটনাৰ অগ্ৰগতিৰ বাবে তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। বাসন্তী আৰু আত্ৰেয়ী সংবাদৰ যোগেদি বাল্মীকি আশ্ৰমত কুশ আৰু লবৰ আবিৰ্ভাব, বামৰ অশ্বমেধ যজ্ঞ আৰু সীতাৰ সোণৰ প্ৰতিমা স্থাপন আগন্তীয়াকৈ দৰ্শকক পৰিচয় কৰি দিয়া ভাগিদাতে অংকৰ ঘটনাৰ পৰিকল্পনা কৰা হৈছে। পৰবৰ্ত্তী তৃতীয় অংকৰ পাতনি স্বৰূপ এই অংকই তৃতীয় অংকত ‘ছায়া সীতা’ৰ সৈতে বামৰ অলৌকিক সন্মিলনৰ বাবে প্ৰস্তুতিৰ কাম সাধন কৰিছে।

মূল বামায়ণত বামৰ পৰবৰ্ত্তী জীৱনৰ অনেক কথাই অঙ্ক-কাৰত বুঝাই পেলাইছে। মূল বামায়ণৰ আখ্যানৰ সৈতে জুকি-য়াই চালে দেখা যায় যে মূলৰ অল্পষ্ট অনেক কথাই নাটকত পৰিস্কাৰ কৰা হৈছে। দৰাচলতে কব লাগিলে বামৰ অভিষেকৰ পিছৰ পৰা সীতাৰ বনবাস, কুশ-লবৰ জন্ম, বামৰ অশ্বমেধ যজ্ঞ, বাম-সীতাৰ পুনৰ্মিলন নামৰ কেইটামান মূল আখ্যানৰ ভেটি-তেই উক্তৰ বাম চৰিত নাট ৰচনা কৰা হৈছে। মূলত থকা সীতাৰ পাতাল প্ৰবেশৰ ঘটনা বাদ দি বাম সীতাৰ মিলনৰ কাহিনী নাটকীয় স্বাৰ্থতে সৃষ্টি কৰিছে। আৰু বামায়ণৰ উক্তৰ কাণ্ডৰ কম কথাবোৰ আলমত নাট ৰচনা কৰিব লগা হোৱাত অনেক অংশই নিজস্ব সৃষ্টিৰে সংযোজন কৰিব লগা হৈছে।

উক্তৰ বাম চৰিতত মূল কাহিনীয়ে সমৰ্থন নকৰা আন এক কাহিনী হ'ল চতুৰ্থ অংকত বাগ্মীকি আশ্ৰমৰ দাঁতিত লবৰ সৈতে চন্দ্ৰ কেতুৰ সংঘৰ্ষ ।

নাটকৰ চতুৰ্থ অংকত দাগুয়ণ আৰু সৌধাতকী নামৰ বাগ্মীকিৰ দুজন শিষ্যই বাগ্মীকি আশ্ৰমত অকঙ্কতী, বশিষ্ঠ, বামৰ মাতৃ সকল আৰু লগতে সীতাৰ পিতৃ জনকো সমাৰোহত হোৱাৰ বিষয়ে দৰ্শকক জানিবলৈ দিয়ে । মান্যবৰ অতিথি সকলৰ আগমনৰ বাবে আশ্ৰমত তেওঁলোকৰ ভোজনৰ বাবে বিশেষ আয়োজন চলাব ইচ্ছিতো শিষ্য দুজনে দিয়ে । আশ্ৰমৰ গছ এজোপাৰ তলত সীতাৰ বাবে শোকত ভ্ৰিয়মান জনকে চিন্তাত বিভোৰ হৈ থকা সময়তে অকঙ্কতীৰ প্ৰেৰণাত বামৰ মাতৃ কৌশল্যা ই তেওঁক দেখা কৰিবলৈ আহে । বামে সীতাক ত্যাগ কৰাৰ পিছত কৌশল্যা আৰু জনকৰ পূৰ্বৰ আত্মীয়তাৰ মাজত বিৰাট ব্যৱধান সৃষ্টি হোৱা নাট্যকাৰে ভালদৰেই প্ৰকাশ কৰিছে । কঙ্কতী আৰু অকঙ্কতীৰ প্ৰেৰণাত দৰ্শনৰ বাবে সাহস গোটাই কৌশল্যা জনকৰ ওচৰত উপস্থিত হয় যদিও জনকৰ ক্ৰোধময় মুৰ্তি দেখি কৌশল্যা সংজ্ঞাহীন হৈ পৰি যায় আৰু বাণীৰ অবস্থা দেখি জনকৰ আচৰণ কিছু কোমল হোৱাত পৰিস্থিতিয়ে স্বাভাৱিক ৰূপ লয় । অতিথি বৰ্গৰ আগমনৰ বাবে অধ্যয়নৰ পৰা অব্যাহতি পোৱা বালক সকলৰ বঙ ধেমালিয়ে শোকপ্ৰকৃত্ত বৃদ্ধ বৃদ্ধা সকলৰ মন আকৰ্ষণ কৰে । লৰা জাকৰ মাজত লবৰ অদ্ভুত শিল্প প্ৰকৃতিয়ে মন যোগোৱাত বৃদ্ধা আই সকলে ডাক কোলাঙ লৈ মৰমৰ ছলতে পৰিচয় লয় । কিন্তু শিল্প লবে বাগ্মীকিৰ শিষ্য বুলি কোৱাৰ বাহিৰে তেওঁলোকৰ কৌতূহল পূৰণ কৰিবলৈ কোনো সন্তোষ জনক উক্তৰ দিব নোৱাৰিলে । ইমানতে আশ্ৰমৰ আন কিছুমান শিল্পৰে এক আচৰিত জন্তৰ আকৃতি প্ৰকৃতি বৰ্ণনাৰে আশ্ৰমৰ দাঁতিত উপস্থিত হোৱাৰ বাত-

বিবে লবক আতবাই নিয়াত অংকটোৰ অন্ত পৰে ।

মূল বাৰায়ণে সন্ধান নিদিয়া অথচ পৰবৰ্ত্তী আঞ্চলিক ভাষাৰ বাৰায়ণ বোৰত আকৰ্ষণীয় ভাবে স্থান পোৱা নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কৰ ঘটনাও নাট্যকাৰৰ মৌলিক উদ্ভাৱন । এই অঙ্কত বায়ৰ অৰ্থমেধ যন্ত্ৰৰ ঘোৰা বাল্মীকিৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱাত কোতুহল বশতঃ লব আৰু আশ্ৰমৰ বালক সকলে ঘোৰাটোক চাবলৈ ধৰে । সেই সময়তে চন্দ্ৰকেতুৰ পৰিচালনাত ঘোৰা বন্ধক বাহিনীৰ সৈন্য সকলে পৃথিৱীৰ অন্য ক্ৰিয়ৱৰ অপমান সূচক ঘোষণা প্ৰচাৰ কৰে । এই ঘোষণাত লব অতীৰ্ষ হয় আৰু ঘোৰাটোক আটক কৰি ক্ৰিয়োচিত বীৰৰ প্ৰদৰ্শন বৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে । আশ্ৰমৰ গছ-গছনিৰ মাজত ঘোৰাটো বন্দী কৰি পেলোৱাৰ পিছত সৈন্য সকলে চাৰিওফালৰ পৰা লবক আবৰি ধৰে । সৈন্যবোৰৰ সৈতে লবৰ সংঘৰ্ষ হয় । এনেতে সূৰ্য্যৰ পৰিচলনাত বধত আৰোহন কৰি লবৰ আক্ৰমণত ভিঙিৰ নোৱাৰি পলাবলৈ ধৰা সৈন্যবোৰৰ সহায়ৰ বাবে চন্দ্ৰকেতু যুদ্ধ ক্ষেত্ৰত উপস্থিত হয় । এজন অকল-শৰীয়া বালকে অদ্ভুত বাৰংবে যুদ্ধ কোশল প্ৰদৰ্শন কৰা দেখি উভয়ে আচৰিত মানে । সূৰ্য্যই লবৰ আকৃতিত বাম-সীতাৰ শৰীৰৰ সাদৃশ্য দেখি আশ্চৰ্য্য বিস্তোৰ হয় ।

সূৰ্য্যৰ দৰে চন্দ্ৰকেতুৱে এই বালক বীৰ জনৰ পাত জোৰ্ত্ত পিড় বাসৰ চৰিত্ৰ আৰু বীৰত্বৰ সাদৃশ্য অনুমান কৰে । চন্দ্ৰকেতুৰ আহ্বানত লবে সৈন্যবোৰক এবি ভেৰ্ত্তৰ ফালে আহিহলৈ ধৰাত সৈন্যবোৰে বাবে বাবে ফোলাইল কৰি বাধা দিয়াত লবে জ্জ্বলক অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি ভেৰ্ত্তলোকক নিশ্চল কৰি ধৰ । আকৃতিৰ দৰে অলৌকিক জ্জ্বলক অস্ত্ৰ ছালনাৰ বাবে লবক বায়ৰ সন্ধান বুলি ঠাৱৰ কৰাত সহায় কৰে । ইয়াৰ পিছত লব আৰু চন্দ্ৰকেতুৰ সাক্ষাৎ প্ৰসঙ্গত লবে ভেৰ্ত্তৰ পিড় পৰিচয় দিবলৈ অসমৰ্থতা প্ৰকাশ কৰে । পৰস্পৰ আত্মপৰিচয় দানত বাল্মীকি বচিত বাৰায়ণৰ নামক

বামৰ প্ৰতি যথোচিত শ্ৰদ্ধা দেখুৱাই যদিও অন্য ক্ষত্ৰিয়ৰ অপমান সূচক বামৰ অলৌকিক বীৰ্যৰ প্ৰশংসা চন্দ্ৰকেতুৰ মুখত বহকৈ শুনি লব অতীৰ্ষ হয় আৰু বীৰোচিত বাক্য যুদ্ধৰ পিছত যুদ্ধাকাঙ্ক্ষী হৈ ওচৰৰ যুদ্ধ ক্ষেত্ৰলৈ গতি কৰাত অংকটোৰ অন্ত পৰে।

নাটকৰ ষষ্ঠ অংকৰ কথাবস্তৱ বিষয়ো মূল বামায়ণ আখ্যানত পোৱা নেযায়। বামায়ণত কুশ-লবে বান্দীকিৰ প্ৰেৰণাত বামায়ণৰ পদ গাই ফুৰোতে বামৰ অশ্বমেধ যজ্ঞত উপস্থিত হৈ বামৰ পুত্ৰ বুলি চিনাকি হয়। এই কথাবস্তৱ আধাৰত উক্তৰ বাম চৰিত্তে ষষ্ঠ অংকৰ অভিনব ঘটনাৰ সমাবেশ ঘটাইছে। এই অংকত বিদ্যাধৰ বিদ্যাধৰীৰ প্ৰবেশেৰে লব আৰু চন্দ্ৰকেতুৰ মাজত হোৱা ভয়ানক যুদ্ধ আৰু অন্ত্ৰ চালনাৰ কৌশল প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। মঞ্চৰ বাহিৰত হোৱা এই যুদ্ধৰ খবৰ লবলৈ বাম বণক্ষেত্ৰত উপস্থিত হয়। ক্ষেত্ৰৰ উপস্থিতিৰ লগে লগে যুদ্ধৰ অবসান হয়। বামৰ আহ্বানত লব তেওঁৰ ওচৰ চাপি আহে আৰু বামায়ণ প্ৰসিদ্ধ বীৰ জনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰে। বামে জ্ঞাতক অন্ত্ৰৰ বাবে নিশ্চল হৈ থকা সৈন্য বিলাকৰ মুক্তিৰ বাবে অন্ত্ৰ সম্বৰণ কৰিবলৈ কোৱাত লবে সেই অন্ত্ৰ সম্বৰণ কৰে। সেই সময়ত বামায়ণ নাট প্ৰেৰণৰ কাম সমাপ্ত কৰি কুশে চলি থকা যুদ্ধত বীৰ্য প্ৰদৰ্শন কৰাৰ বাবে তাত উপস্থিত হয়। বামে ছয়োজনকে যজ্ঞা ভাই, আকৃতিৰ অদ্ভুত সাদৃশ্য, সীতা ত্যাগৰ সৈতে সমান বয়স, বামৰ পৰা অলৌকিক জ্ঞাতক অন্ত্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰ আদিৰ বাবে নিজৰ পুত্ৰ বুলি চিন্তা কৰি তন্ময় হয়। বামে অজ্ঞাত বালক ছজনক বশুকুলৰ বংশধৰ বুলি কল্পনা কৰি সীতাৰ খিচ্ছেদত ভাঙি পৰা যেন হয়। বান্দীকিৰ শিৰ্য্য বুলিয়ে একমাত্ৰ পৰিচয় দিয়া বালকৰ সান্নিধ্যত বামে বাৎসল্যৰ অল্পভূতি পায় আৰু সিহঁতৰ মুখত বাম সীতাৰ প্ৰশংসা বিষয়ক পদ শুনি সীতা বিয়োগ জনিত হৃৎকত আত্মবিস্মৃত হৈ পৰে। এনে

সময়তে আশ্রমব দাঁতিত হোৱা যুদ্ধৰ বাতৰিত আতংকিত হৈ বান্ধক্য জনিত কষ্টকো আওকাণ কৰি জনক, অকল্পতী, বশিষ্ঠ, কৌশল্যা আদি বণকেন্দ্ৰলৈ লৰি আহে কুলৰ বংশধৰ সকলৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ অবসান ঘটাবলৈ । বামে সীতা ত্যাগৰ পিছত প্ৰথম বাৰৰ বাবে জনকক সাক্ষাৎ কৰাৰ দৰে এক ভীষণ পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হয় । কিন্তু বামৰ শোচনীয় শাৰীৰিক অৱস্থা দেখি জনক আদৰ্শবৰ্ণিত সংজ্ঞাহীন হৈ পৰি যোৱাত তেওঁৰ সহায়ৰ বাবে বালক সকলৰ সৈতে তেওঁ আগবাঢ়ি যোৱাত সিমানতে ভংকটোৰ সমাপ্তি ঘটে ।

নাটকৰ পৰিণতি নাট্য শাস্ত্ৰৰ বিধানমতে মিলনাস্থক কৰাৰ স্বাৰ্থতে মূল বামাৱগত পাতাললৈ যোৱা সীতাৰ বিচ্ছেদ কাহিনীৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটাই নাট্যকাৰে বাম সীতাৰ মিলনৰ অভিনয় ঘটনাৰ সংযোজন ঘটাইছে নাটকৰ শেষ সপ্তম অংকত । আগৰ অংক বিশেষত ইঞ্জিত দি অহা মতেই বাল্মীকি ৰচিত বামাৱগ নাটৰ অভিনয়ৰ প্ৰস্তুতি চালে গজাভীৰৱ প্ৰশস্ত প্ৰেক্ষাগৃহত । বাল্মীকি আশ্রমত উপস্থিত হোৱা মান্যবৰ অতিথি সকলৰ অভ্যর্থনাৰ বাবেই এই অভিনয়ৰ আয়োজন কৰা হয় যদিও তালৈ ৰাজ্যৰ সমুদায় প্ৰজা দেৱতা আৰু আদিকো আমন্ত্ৰণ কৰা হয় । দৰ্শক সকলক যথাস্থানত বহুৱাব দাৱিৰ লক্ষণৰ ওপৰত পৰাত তেওঁ যথা নিয়মে সেই কাম সমাধা কৰি বামৰ নিৰ্দেশ মতে অতিথি বিলাকৰ সৈতে লব-কুশকো মঞ্চৰ বিশেষ স্থানত বহুৱায় । ইয়াৰ পিছত বাল্মীকিৰ নিৰ্দেশত নাটখনৰ অভিনয় আৰম্ভ হয় । সীতাৰ বনবাসৰ কথাবস্তবে শেষ হোৱা এই নাটখনৰ শেষ দৃশ্য দৰ্শকৰ শাৰীত বহি থকা বামৰ দৰে আৰু দৰ্শক সমাজৰ বাবে বৰ ককণ হৈ পৰিছিল । কাৰণ এই দৃশ্যতে বনবাসৰ দুঃখত সহায় হীন সীতাই প্ৰেমৰ বেদনা বন্য জন্তুৰ ভয় আৰু পৰিত্যাগৰ বেদনা অসহকৰ হৈ উঠাত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিবলৈ গজাব পানীত জাপ দিছিল আত্ম-

জ্যাব বাবে । কিন্তু শানীত জন দিয়া সন্তান স্ত্রীত্ব সৈতে
পৃথিবী আক গলাই তেওঁক উদ্ধাৰ কৰি মাথুহে সীতাক অবজ্ঞা
কৰিলেও দেৱী সকলে নিফলুৰ সীতাক অৱজ্ঞা কৰে বুলি প্ৰমাণ
কৰিছিল ।

উদ্ধাৰ কৰিণী দেৱী হৃৎবাকীয়ে সীতাক তেওঁৰ হাত পৃথিবী
স্বাক কল্পন আবাধ্যদেৱী গলা বুলি পৃথিবী যি দুটি পুত্ৰ
সন্তানৰ মাতৃ হোৱা বুলি সীতাক সন্তান দিছিল । পৰিত্যাগৰ
লিহিত সীতা মিছেই অন্যধিনী হৈ পৰা সমস্ত পুত্ৰ সকলো
আশ্ৰয়হীন হৈছে বুলি সীতাই কাতৰ উক্তি কৰাত আন দৰ্শকৰ
সৈতে কল্পন স্বৰূপ বেদনাও শিৱিৰ উঠিছিল । দেৱী হৃৎবাকীয়ে
পাতালত পুত্ৰ দুটিৰ বৈৰত সীতাক আশ্ৰয় দিয়াৰ আৰু জন্ম
ত্ৰাণৰ লিহিত পুত্ৰ দুটক দানীকিয় আশ্ৰকত শিৱাদিৰ বাবে
অৰ্পণ কৰাৰ আবাধ্যদেৱী সীতাক শাস্ত কৰে । এই ঘটনাই সীতাক
পৰিত্যাগৰ দ্বাৰা বেদনাগ্ৰহণ আৰু দৰ্শকৰ বাবে বাক্যে অভিভূত
কৰি তোলে । ওচৰতে বহি থকা কৃষ্ণলবক বাস্তৱিক আশ্ৰকত
পৰিত্যক্তহীন হৈ থকাৰ বাবে বৰ্মনৰ পুত্ৰ বুলি নিঃশব্দেই প্ৰমাণ
হয় । সীতাক পৰিত্যাগৰ বাবে মাতৃ পৃথিবীৰ অন্তৰত বেদনা
জন্মে । বাস্তৱ আচৰণত তেওঁ অলপটো হয় যদিও প্ৰজাই পোতা
সীতাৰ অপৰাধ হিলাকৰ কৰে বাবে পৰিত্যাগ কৰিবলৈ বাধ্য
হয় বুলি প্ৰমাণ পৰা । জনমি পৃথিবী শাস্ত হয় আৰু উভয়ে সীতাক
লৈ প্ৰস্থান কৰাত গৰ্ভ মাটিকৰ অস্ত পৰে ।

গৰ্ভ বৰ্জিত সীতা পাতাল পৰমৰ সমস্তে বিচ্ছেদৰ পোকত
বিহ্বল হৈ কাল আশ্রয়ত সন্তানহীন হৈ চলি পৰে । বাস্তৱিক বৰ্জিত
কৰণ মাটিৰ প্ৰত্যেকত বাস্তৱ এৰে প্ৰবাহ হোৱাত পৰম-বিষোৰত
পৰে জনক আৰু সন্তান সন্তান হয় । সেই সমস্তে পৃথিবী আৰু
প্ৰজাই তিষ্ঠা দৰ্শনৰ বাবে তেওঁলোকৰ ওপৰত দৃষ্টি কৰা দানিৰ শেষ
হৈছে বুলি সীতাক 'অবজ্ঞাৰ' 'হত' 'অৰ্পণ' কৰি উক্তি কৰা ।

অকল্যাণীৰ লবানৰ্ণ মতে সীতাই কল্যাণৰ্থে বাসক সজা বুৰাই
কবিতা বাক-সীতাৰ পৰিচয় হয়। অকল্যাণীয়ে পৃথিবী আৰু গলগৈ
পৰিচয়্যাত আশা দিয়া সীতাক বামে প্ৰাণ কৰাৰ বিষয়ে জনবতৰ
অজ্ঞানৰ দ্বাৰা উপস্থিত কৰক, প্ৰজা, অৰি আৰু দেৱতা সকলে
সীতাক পৰিচয়্যাত আৰু চৰিত্ৰৰ মহাশক্তি অতিকৃত হৈ পূৰ্বৰ সোণ
কৰ্মৰ বাবে কমা প্ৰাৰ্থনা কৰে আৰু বাস-সীতাৰ মিলনত অহুৰোণ
কৰায়। অকল্যাণীয়ে সীতাক অৰিচৰিত্ৰী হিচাবে আৰম্ভ কৰা বাক
সমাপন কৰিবলৈ বাসক পৰিচয় আশ্বাস্য আৰু এইদৰে মিলন
হোৱাত বাস কৃতজ্ঞ হয়। এনেতে বাসকীৰ জব-কৃষ্ণৰ সৈতে মিলন
আৰম্ভ পিতৃ-মাতৃৰ সৈতে মিহতক পৰিচয় কৰি দিয়ে। জনক ঋষি-
কৃষ্ণ আৰু সৈতেও মিহতক পৰিচয় হয়। পুত্ৰ আৰু জনতে পিতৃ
অকল্যাণীয়ে ডাঙৰ সমাপন কৰি সীতাৰ আশ্বাস্যই সীতাহীন কৰ
কৰ আৰু ইয়াতেই উত্তৰ বাস চৰিত্ৰ কাটৰ দৰম্বিকা পৰে।

সপ্তম অঙ্কৰ গৰ্ভ নটক :- নাটকীয় কৌশলৰ অতিকৃত
একোটা বৰণে নাট্যকাৰে নাটকৰ সপ্তম অঙ্কত এৰনি গৰ্ভনাটক
কৰাবলৈ হুটাইছে। এই গৰ্ভ নাটৰ মিলনবাক্ত একোটা অঙ্কৰ সীতা
মিলনৰ সৈতে সংশ্লিষ্ট ঘটনা বাক্ত বাসক আদেশত মিহতক বাক্ত
সীতাক এৰি আহাৰ মিহত সীতাই চকু হুঃখময় সংকটৰ সঙ্ক-
ৰ্ণী হৈ প্ৰকাশ কৰাত প্ৰাণ জ্ঞান কৰিব সংকট সৈতে। আৰু
সেই প্ৰসিদ্ধি আৰু সীতাই চক্ৰক পানীত জল দিয়া পুত্ৰ কুল
বাক্ত সৈতে উত্তৰ কৰি আশ্বাস্য কামে লৈ গৈছে।

একোটা অঙ্কত এই ককন কাহিনীৰ মূল মিহত, কিয়নো বাসে
সীতাৰ চৰিত্ৰত সন্দেহ কৰা প্ৰজাই গোৱা অপবন বোম্বৰ বাবে
বাসকীৰ ভাৰসাম্য হেৰুৱাই, সীতাক কৰাল দিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

উত্তৰ বাস চৰিত্ৰ একোটা নাটকীয় সমাপনৰ গৰ্ভ
কৃতক কৰিত আট। নাট্যকাৰে বাসকৰ মূল এক সামাজিক
সমস্যা দাঙি ধৰি চকু সমাপন কৰে চোটা কৰিছে। নাটক

খনত বাম সীতাৰ জীৱনলৈ বিচ্ছেদৰ ছুখ নামি আহিছে সীতাৰ চৰিত্ৰত কলংকিত বুলি অযোধ্যাৰ প্ৰজাসকলে অপযশ গোৱা বাবে প্ৰজাৰ সন্তষ্টিৰ বাবে বামে লোৱা এক আদৰ্শয়ো বাস্তৱত এইদৰে সমস্যা ভোগ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিলে । সেয়ে এই সামাজিক সমস্যা সমাধানৰ উপায় চিন্তা কৰিছে বামায়ণ ৰচনা কৰি বামৰ চৰিত্ৰক লোক আদৰ্শলৈ কপান্তৰিত কৰা বাঙ্গীকিয়ে । বামায়ণ ৰচনা কৰি গভীৰ ভাবে বাম-সীতাৰ চৰিত্ৰ বুজা ব্ৰহ্মৰ্ষি জনকেই সেইবাবে নাট্যকাৰে সমস্যা সমাধানৰ বাবে আগবাঢ়ি অহা দেখুৱাইছে । তেওঁ বামায়ণ নাটক ৰচনা কৰাৰ বিষয়ে চতুৰ্থ অঙ্কেই সন্ধান দিয়া হৈছে আৰু কোৱা হৈছে যে সীতাৰ বন-বাসতেই এই নাটৰ অন্ত পৰিছে । অভিনয়ৰ বাবে ভবত মুনিৰ আশ্ৰমলৈ নাটখন পঠাই দিয়া হৈছে কুশৰ বন্ধুত্ববোধত । পূৰ্ব অঙ্কৰ এই পৰিকল্পনা মতে গৰ্ভ নাটত সীতাই বনবাসৰ পিছত গৰ্ভবেদনা, অৰণ্যৰ ভয়াবহতা আৰু অকাৰণ পৰিত্যাগৰ দুঃখত প্ৰাণ ত্যাগ কৰাৰ বাবে গঙ্গাত আত্মত্যাগ কৰিছে, আৰু সেই অৱস্থাত গঙ্গা পৃথিৱীয়ে সীতাক কন্যা আৰু কুলৰ বোৱাবী বুলি আশ্ৰয় দিছে আৰু পুত্ৰ ছটিবো দায়িত্ব লৈছে । সপ্তম অঙ্কত এনে এক কৰুণ দৃশ্যৰ অবতারণাই দৰ্শক ৰূপে প্ৰেক্ষাগৃহত সন্মোহিত ৰাইজক লগতে বাম আদমিকো সীতাই ভ্ৰমাত্মক ভাবে সমাজে আৰোপ কৰা অপযশৰ বাবে ভুগিছে বুলি আটাইৰে পূৰ্ব সন্দেহৰ অবসান ঘটোৱাৰ দৰে এক জটিল কাম সমাধা কৰা হৈছে । প্ৰজাৰ সমৰ্থনত শেৰলৈ বাম-সীতাৰ দ্বাৰী মিলনৰ বাট মুকলি কৰা হৈছে ।

গৰ্ভ নাটৰ বিষয়বস্তু বামায়ণত অধিকলভাৱে পোৱা নোহায় । কাৰণ সীতাৰ বনবাসৰ সময়ত সীতাক ঘোৰ কলহত এৰি অহাৰ পিছত কিছুমান শিৰাৰ বাতৰি মৰেই বাঙ্গীকিয়ে আশ্ৰমৰ দাঁড়িৰ অৰণ্যতেই পাইছিল আৰু আশ্ৰমলৈ নি কন্যা বোধে প্ৰতিপালন

কবিছিল। সাধারণ সাল সময়ে গৰ্ভ নাটৰ কৰণ কাহিনী নাটকীয় কাহিনীত ভাংগৰ্হা পূৰ্ণভাবে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। নাটকৰ পৰিণতি বায় সীতাৰ মিলনৰ বাবে অপৰাধ পোতা প্ৰজাৰ মনত সীতাৰ চৰিত্ৰ মহিমসী কবি তোলা হৈছে। তেওঁ-লোকে সামাজিক ভাবে এই মিলনত স্বীকৃতি দিছে অকণট সম-ৰ্থনেৰে। সামাজিক ধৰণে উত্তৰ হোৱা সমস্যাবোৰৰ সমাধান সামাজিক উপায় অবলম্বনেৰে কৰিব পাৰি, এনে এক দৰ্শনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছে এই ভাংগৰ্হাপূৰ্ণ গৰ্ভ নাটৰ সমাবেশ যটাই নাট্যকাৰে নাটক খনিত শেষৰ অংকক অপূৰ্ণতা দান কৰিছে।

গৰ্ভ নাটকৰ উপাদেশতা স্বীকাৰ নকৰি উপায় নাই। তথাপি গৰ্ভ নাটকৰ শেষ দৃশ্য দেখুৱাবলৈ লৈ লগতে প্ৰজাৰনাৰ অংশটো সংযোগ কৰি নাট্যকাৰে উপস্থাপনৰ সামান্য ত্ৰুটিও অৰ্জন কৰিছে। কাৰণ কোনো নাটকৰ শেষ দৃশ্যৰ আন্তৰ্জাতিক প্ৰাধান্য থাকিব নোৱাৰে।

— শৰ্মিলক : এটা বিপ্লবী চৰিত্ৰ —

সংস্কৃত নাটকে বাস্তৱ জগতৰ ধূলি মাকতিৰে ভৰা পথ এৰি অলৌকিক জগতৰ কোনো বস্তু স্থানত বিচৰণ কৰিছে। আক সেই ক্ষাৰমণ্ডল সৃষ্টি হৈছে ৰাজতন্ত্ৰৰ যুগৰ বজা বাণী, কোৱল কুৰবী, অমাত্য পুত্ৰ আৰু অমাত্য কন্যা সকলৰ তবল ভাৰধা-
কাক কেন্দ্ৰ কৰি। সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যৰ বিশাল জ্ঞান ভাণ্ডা-
ৰক এনে স্বস্তব্যৰ দ্বাৰা দোৰাবোপ কৰিব পাৰি। এনে দোৰা-
বোপনৰ বাবে যোগ্য গুণ হয়তো সংস্কৃত নাটকৰ নথকাও নহয়।
কিন্তু সাবধান দৃষ্টিৰে সজ্জয় পাঠকে ঘন কৰিলে ইয়াৰ অন্তৰা-
লত বৰ্ত্তি থকা অলেখ বাস্তৱ চৰিত্ৰ উদ্ধাৰ কৰিব পাৰে আৰু
বৰ্ত্তমান সমাজতো সেইবোৰ কিদৰে খাপ খাই পৰিছে তাৰ
প্ৰমাণ দিব পাৰে।

মহা-নাট্যকাৰ শূত্ৰক বিবচিত্ত মুচ্ছকটিকা নাটকৰ এনে এটা
চৰিত্ৰ হল শৰ্মিলক। শৰ্মিলক এজন বিদগ্ধ ব্ৰাহ্মণ চোৰ। নাটকৰ
নায়ক চাকদত্তৰ প্ৰেমসী বসন্ত সেনা। এই বসন্ত সেনাবেই দাসী
মদনিকা। শৰ্মিলক মদনিকাৰ প্ৰেমত আসক্ত। কিন্তু নাটকত
দেখুওৱা মতে শৰ্মিলক অতিশয় দৰিত্ৰ। মদনিকাক দাসত্বৰ
(সেই দিনত সমাজত দাস প্ৰথা আছিল) পৰা মুক্ত কৰিবলৈ বি-
পৰিমাণৰ ধনৰ দৰকাৰ তেওঁৰ সেই ধন নাছিল। শৰ্মিলকে সেয়ে
এটা অনৈতিক পথেৰে কামত আগবাঢ়িলে।

শৰ্মিলক মাজনিশা বণিক চাকদত্তৰ হাটলী পায়; তেতিয়া
চন্দ্ৰ পশ্চিম আকাশত যাব গৈছিল। বিকাৰ বল আৰু শাৰী-
বিক বলৰ দ্বাৰা বাহিবৰ দেৱাজত এটা সিদ্ধি দি তেওঁ ভিতৰত
সোমায়। আকাশৰ কালে চাই চন্দ্ৰ অস্ত যোৱা দেখি বৰ
বড় পায়। বজাৰ গছবীৰোবৰ চকুত ধূলি মৰাত আঁক সিদ্ধি

যি যবৰ ভিতৰত সোমোৱাত তেওঁ অভিশপ্ত পাঠকৃত বুলি নিজেই
 সিক্কক প্ৰশংসা কৰিছে। এজন অৰ্দ্ধাষ্ট চোৰ' হিচাবে নিশা
 দেৱীক সহজাত ভাবেই নিজৰ হাত জ্ঞান কৰিছে। ইয়াৰ পিছত
 তেওঁ যবৰ ভিতৰত সোমাবৰ বাবে সিদ্ধি খনাত লাজি যায়।
 তেওঁ সিদ্ধি খানি থকা সময়ত তেওঁৰ আশ্ৰিত চুৰি বিদ্যাব
 প্ৰতি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ তেওঁ পাহৰা নাই। তেওঁ অমৰ্শল
 কৈ গৈছে, "চুৰিক মাথুহে অভ্যস্ত নীচ কৰ্ম বুলি কয়, কৰ্ত্তক,
 কিয়মো চুৰি (আচলতে) চুৰিয়েই, সি বীৰত্বৰ কাৰ্য্য নহয়।
 তথাপি স্বাধীন বৃত্তিৰ বিষয়ে নিৰ্দ্দোষ ভাল, কাৰণ তেতিয়া
 কাৰো ওচৰত হাতখোৰ কৰিব মানায়ে। তত্পৰি পূৰ্বে জোণা-
 চাৰীৰ পুত্ৰ অৰ্দ্ধাষ্টাই বৃত্তিৰ নিৰ্দ্ধিষ্ট পুত্ৰ প্ৰভৃতিৰ বধ
 সময়ত এই পথ আৱিষ্কাৰ কৰি গৈছে।" সিদ্ধি খনাব বাবে
 উপযুক্ত ঠাই নিৰ্দ্ধাৰনৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ কৈছে যে, পানী পৰি থকা
 কোমল সৈমেকা ঠাইয়ে উপযুক্ত, কাৰণ তাত শল হোৱাৰ
 কোনো ভয় নাই। অৰ্দ্ধিলকৰ মতে যি কোনো বিদ্যাত পাৰ্শ-
 তালি লাভ কৰিবলৈ হলে প্ৰথমে সেই বিবৰক শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন
 কৰা দৰকাৰ। তেওঁ নিজেও চৌৰ্য্য শাস্ত্ৰকাৰ কনক পতিৰ লগত
 পৰিচয় হৈ গৈছে। তেওঁ উপলব্ধি কৰা মতে সিদ্ধি খনাব উপায়
 চাৰিটা। সিদ্ধিও কেবাবিধৰ হয় পাবে। তাৰ ভিতৰত অৰ্দ্ধিলকে
 এনে এটা সিদ্ধি বাসিবৰ ইচ্ছা কৰিছে যাৰ চৰংকাৰিৰ আৰু
 শিষ্টতাৰূপ্য দেখি পিছদিনা বাতিপুত্ৰ নগৰবাসী একেবাৰে আচ-
 ৰিত হয়।

সিদ্ধিটো অৰ্দ্ধিলকে পূৰ্ণকৃতৰ দৰে বাসিবলৈ গৈছে। তেওঁ
 বাতিপুত্ৰ নগৰবাসীক আচৰিত কৰিবলৈ সকলো প্ৰকাৰে চেষ্টা
 কৰিব। চৌৰ্য্যবৃত্তিৰ নিৰ্দ্ধাৰনৰ বাবে বোচনা বা মনমে তেওঁক
 বৰ কাম দিছে। কাৰণ তাক ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা তেওঁক বৰীয়া
 বকলকৰ দৰেই কোণক আৰু অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ পৰিচয়, কৰ্ম নহয়।

সিদ্ধিৰ জোখসোৱা স্তূতাদাল আনিবলৈ পাহৰি যোৱা হেতুকে উপস্থিত সময়ত তেওঁ বিমোহিত পৰে । কিন্তু তেওঁৰ মতে বৰ ব্যস্ত হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই । কিয়নো তেওঁ জাতিত ব্ৰাহ্মণ যেতিয়া গাত লগুণভাল আছেই । ই তেওঁৰ বাবে মূল্য-মান বস্তু । তেওঁ লগুণৰ গুণ বখানি কৈছে, “ইয়াৰে দেৱালৰ সিদ্ধি মাক কৰা যায়, ইয়াৰে দৃঢ়লগ্ন অলঙ্কাৰ খোলা যায় । ইয়াৰ আৰা দৃঢ়লগ্ন কপাট (টানকৈ মাৰি থোৱা দুৱাৰ) খুলিব পাৰি । আক ইয়াৰেই পোক পৰুৱা অথবা সাপে কামোৰা ঠাইত মেৰিয়াই বান্ধিব পাৰি ।”

সেই সিদ্ধিটো খনা শেষ কৰাৰ পিছত কৃত্ৰিম মাহুহৰ আৰা শৰ্মিলকে সেইটো পৰীক্ষা কৰে । অতি সতৰ্কভাৱে তেওঁ জবৰ তিতবত প্ৰবেশ কৰে । তিতবত ছদ্মন মাহুহ ওই আছে । তেওঁ আগেয়ে পলাই যোৱাৰ বাবে দুৱাৰ খুলি বাধে । ঘৰৰ তিতবত দেখে কেইবিধমান বাদ্যযন্ত্ৰৰ বাহিৰে একো নাই । তেওঁ সেইটো দৰিদ্ৰ মাহুহৰ ঘৰ বুলি ওলাই যোৱাটোকে স্থিৰ কৰে । কিন্তু এনেতে ওই থকা মৈত্ৰেয়ই টোপনিতে বৰ্ণালঙ্কাৰ লবলৈ চাকম-জক অগ্নিবোধ জনায় । শৰ্মিলক উভতি আহিল । টোপনিত লালকাল হৈ থকা ব্ৰাহ্মণ মৈত্ৰেয়ৰ হাতৰ পৰা অলঙ্কাৰ জোৰ লবলৈ উদ্যোগ কৰে । ততপৰি নামৰ এটা পত্নী এৰি যি তেওঁ চাকিটো জুয়াৰ ব্যৱস্থা কৰে । চাকি জুয়াই সোটেইখন আঙাৰ হল তেওঁ অৰণ কৰে, “ময়ো কোনো ব্ৰাহ্মণ হুলক অলঙ্কাৰ কৰা নাই ? চতুৰ্বেদ্যৰ আৰু অগ্ৰতিগ্ৰাহকৰ পুত্ৰ নই শৰ্মিলক দ্বাৰে ব্ৰাহ্মণ । সন্দেহি বৈশ্য মন্থনিকাৰ দ্বাৰে এয়া লকাৰ্য কৰিব গুৰিহো ।”

এই চুৰি কাৰ্য্য কৰাৰ পিছত তেওঁ উপলব্ধি কৰিছে যে তেওঁৰ দ্বিভিত্তাই এই বিলাক পৰিহিত আৰু অসামাজিক কাৰ্য্য অতি তেওঁক পুৰুষাৰ্থক আশ্ৰয়িত কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছে ।

সেই কাৰণে এহাতে তেওঁ চুৰি কাৰ্য্যৰ প্ৰতি তেওঁৰ যুগা প্ৰকাশ কৰিছে, আনহাতে বাধ্যত পৰি সেই কাম সম্পাদনা কৰিছে। শৰ্ম্মিলকৰ উক্ত ঘটনাবলীৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট যে তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰাহ্মণ কুলোত্তৰ এজন যুৱক। তেওঁ নিজৰ পুৰুষাৰ্থৰ বাবে বিদ্যা আহৰণ কৰিছে। কিন্তু তেওঁৰ বিদ্যাৰ অল্পপাতে বাস্তৱ উপযুক্ত কাম নাই। সেইবাবে তেওঁ বিবাহটো অৰ্থনৈতিক সংকটত পৰিছে। তেওঁ প্ৰায়শ্চিন্ত কামৰ পৰা মুকলি কৰিব খোজে। বিবাহৰ যোগেদি তেওঁৰ পত্নী হিচাবে পাবলৈও বিচাবে। আৰু সেই কাম কৰিবলৈ তেওঁক লাগে টকা। তেওঁ টকা উপাৰ্জন কৰিবলৈ অসং অনৈতিক আৰু অসামাজিক উপায় অবলম্বন কৰিছে। সন্দেহ নাই যে তেওঁ সেই কামত সন্তোষজনক ফল পাইছে।

নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত শৰ্ম্মিলকক আকৌ দেখা গ'ল। তেওঁ বণিক চাকদত্তৰ ঘৰৰ পৰা চুৰি কৰা হাব ডাল লৈ গৈছে বসন্ত সেনাৰ দাসী মদণিকাক স্কন্ধ কৰিবলৈ। মদণিকাক দেখা কৰি নিশা যি হুঁসাহস কৰি হাবডাল চুৰি কৰিলে সেই ঘটনাটো কলে। হাব ডাল দেখি মদণিকাই এক প্ৰকাৰে চিনি পালে। সেই ডাল তেওঁৰ পৰাকিনী বসন্তসেনাবেই। তেওঁ ভালদৰে জানে এই হাব ডাল বসন্ত সেনাই চাকদত্তৰ ঘৰত জমা হৈছিল। তেওঁ হুঁসাহস কৰি যি পদ্ধতিৰে হাব ডাল আনিছে তাৰ বাবে চাকদত্তৰ নিশ্চয় অন্যাৱ হৈছে। এই কথা চিন্তা কৰি মদণিকা আৰু মোগনে তেওঁলোকৰ কথোপকথন শুনি থকা বসন্ত সেনাৰো শঙ্কিত হ'ল। শৰ্ম্মিলকে জনালে যে মদণিকাক স্কন্ধ কৰিবলৈ চুৰি কাৰ্য্য কৰি হুঁসাহস কৰিব পাৰে কিন্তু তেওঁ সংবিবেকক অলপো কতি হবলৈ দিবা নাই। সেয়ে তেওঁ ক'ব পাৰিছে—“মদণিকা। ভীত বা নিৰীকৃত ব্যক্তিৰ ওপৰত শৰ্ম্মিলকে প্ৰহাৰ নকৰে। পতিকে বহি কাকো হত্যা বা আহত কৰা নাই।” কিন্তু বসন্ত মদণিকাৰ পৰা

হাব ডালৰ যোগেদি বসন্ত সেনা আৰু চাকদন্তৰ প্ৰেম কাহিনী সাঙোৰ খাই থকা বুলি জানিব পাৰি নিজেই অনুভূত হয় আৰু মদণিকাৰ দিহা মতে চাকদন্তই পঠিওৱা দূত হিচাবে হাব ডাল বসন্ত সেনাক গুতাই দিবলৈ যায়। শৰ্ম্মিলকৰ বাবে ইওঁ এক দুঃসাহসৰ কাম।

মদণিকা — শৰ্ম্মিলকৰ সাক্ষাৎ প্ৰসঙ্গৰ পৰা বসন্ত সেনাই জানিলে যে শৰ্ম্মিলক উদ্ভ্ৰান্ত ভাবে মদণিকাৰ প্ৰতি আসক্ত। মদণিকাক অনাসী কৰিবলৈয়ে এনে দুঃসাহস কৰি হাব ডাল অপহৰণ কৰিছে। সেই বাবে বসন্ত সেনাই হাব ডাল গ্ৰহণ কৰাৰ লগতে মদণিকাক মুক্তি দি পত্নী হিচাবে শৰ্ম্মিলকৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। এখন সুসজ্জিত গাড়ীত পত্নী মদণিকাক লৈ শৰ্ম্মিলক আগবাঢ়িল বাজ-পথেৰে। কিন্তু বাটত হঠাৎ শুনিবলৈ পালে যে বজা পালকে তেওঁৰ বন্ধু গোপবালক আৰ্ধ্যকক বন্দী কৰি এটা ভয়ঙ্কৰ বন্দী খালত ভৰাই থৈছে। কাৰণ পণ্ডিত লকলে ভবিষ্যত বাণী কৰিছিল যে এই আৰ্ধ্যকে এদিন বাজ পাটত আৰোহণ কৰিব। এই সময়ত উপস্থিত বুদ্ধিৰ শৰ্ম্মিলকে কৈছে, “বজা পালকে মোৰ প্ৰিয় বন্ধু আৰ্ধ্যকক আবদ্ধ কৰি ৰাখিছে ইকালে মই সজীক হলোঁ।” হায় ! কি কষ্ট ! অথবা জগতত সুহৃদ আৰু ভায়া এই দুইটা বস্তুৱেই মানুহৰ অত্যন্ত প্ৰিয়; কিন্তু বৰ্ত্তমান ক্ষেত্ৰত শত সুন্দৰী ভাৰ্য্যাতকৈও সুহৃদ অত্যন্ত অধিক। (এই বুলি গাড়ীৰ পৰা নামে।) তেওঁ গাড়ীৰ পৰা নামি পত্নী মদণিকাক বেভিল নামে বন্দিকৰ ঘৰলৈ আশ্ৰয়ৰ বাবে পঠাই দিয়ে। সেই প্ৰসঙ্গে তেওঁ মনস্থ কৰে বৎসবাজ উদয়নৰ বিদগ্ধ মন্ত্ৰী যোগদ্ধবাৰণে যি কৌশল প্ৰয়োগ কৰি সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল সেই একেদৰে শৰ্ম্মিলকেও বজা পালকে অসম্ভাৰ ভাবে বন্দী কৰি থোৱা বন্ধুৰ আৰ্ধ্যকক মুক্ত কৰিব আৰু পালকৰ পৰা বাজ শক্তি অপহৰণ কৰি আৰ্ধ্যকক তাত অভিযুক্ত কৰিব।

ঠিক এইদৰে নাটকত এটা বাস্তবনৈতিক বিপ্লব সংঘটিত হৈছে। এই বিপ্লবৰ প্ৰধান হোতা শৰ্ম্মিলক। আৰ্য্যক বজা হোৱাৰ ভয়ত পালকে তেওঁক গোপল্লীৰ পৰা ধৰি আনি কাৰাগাৰত বন্দী কৰি ৰাখিছিল। তাতে তেওঁক বধ কৰি পেলাব পৰা হেতেন সমস্যা সমাধানৰ উপায় আছিল। কিন্তু বধ কৰিবলৈ আয়োজন কৰাৰ লগে লগে আন এটা ঘটনা ঘটিল। বন্দীশালৰ দ্বাৰা ভাঙি কোনোবাই আৰ্য্যকক মুক্ত কৰিলে। আৰ্য্যক শিকলিবদ্ধ অৱস্থাবে পলাল। গোটেই ৰাজ্যত লাগি পৰিল তোলপাৰ। চিপাহী চম্ভবীৰে ভৰি পৰিল গোটেইখন। গুপ্তচৰৰ সূত্ৰত মানুহ বিমোহিত পৰিল। নগৰৰ ভদ্ৰলোক, ভদ্ৰমহিলা সকলৰ আবুৰত ৰখা গাড়ীবোৰ, দোলাবোৰ পৰীক্ষা কৰা হ'ল। সেই সংঘৰ্ষত লিপ্ত হ'ল চিপাহীয়ে চিপাহীৰ সৈতে, সামৰিক বিষয়াই বিষয়াৰ সৈতে, কৰ্ম্মছাৰীয়ে কৰ্ম্মছাৰীৰ সৈতে। কোনোৱে পালকৰ প্ৰতি কোনোৱে আৰ্য্যকৰ প্ৰতি সহানুভূতি দেখুৱালে। ৰাজকৰ্ম্মছাৰীৰ চোকা পহৰাৰ মাজেদিও উজ্জয়িনীৰ ৰাজ বাটেৰে গণিকা বসন্ত সেনাৰ বাবে সজ্জিত পাড়ীত উঠি ভৰিত শিকলিবদ্ধ আৰ্য্যক নগৰৰ বাহিৰ হৈ গল। আৰ্য্যকে সেয়ে বহু শৰ্ম্মিলকৰ সহায় স্বৰূপ কৰিছে,—“প্ৰিয় বহু শৰ্ম্মিলকৰ সহায়ত যেনিবা সেই বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হলে।”।

বিপ্লবৰ সূত্ৰ ব্যাখ্যাকাৰী সকলে বিপ্লবকাৰীৰ লক্ষণ দি কৈছে যে বিপ্লৱ হ'ব পাৰে সৰ্ব্বহাৰা শ্ৰেণীৰ দ্বাৰাহে। সৰ্ব্বহাৰাৰ জাগৃতিৰ দ্বাৰা পঠন মূলক ভাবে কাম কৰি গলেহে ৰাষ্ট্ৰৰ শক্তি আৱৰ কৰিব পাৰি। যি বিপ্লৱৰ গুৰিত আধাপেটীয়া, আধা নাৰ্ছট সকল জড়িত থাকিব সেই বিপ্লৱেই জয় অনিবাৰ্য্য। শৰ্ম্মিলকে তাকেই প্ৰমাণ কৰিছে। পালকৰ ৰাজশক্তি চিন্ন-ভিন্ন হৈ গল। অন্যান্যভাবে আক্ৰোশৰ বশবৰ্ত্তী হৈ কৰা কাম বোৰে তেওঁৰ শাসন বন্ধ কৰিলে কৰি পেলালে। বিপ্লৱৰ আগত বৰক-

ববক হৈ থকা ৰাজশক্তি ভাঙি পৰিল ; ফলত ৰাজপাট পালকৰ
হাতৰ পৰা গুচি গল । তেওঁ নিহত হ'ল সংঘৰ্ষকাৰীৰ
হাতত । আৰ্য্যকক উজ্জয়িনীৰ ৰাজপাটত অভিষিক্ত কৰিলে
শৰ্ম্মিলকে । সেয়ে অনুমান কৰিব পাৰি শৰ্ম্মিলক প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ
স্থানাভিষিক্ত ব্যক্তি । সেই হিচাবে তেওঁ বধ্যভূমিলৈ নিয়া
অন্যায় প্ৰাৰ্ণদণ্ডৰ বলী চাকদন্তক উদ্ধাৰ কৰি বেনা নদীৰ পাৰৰ
কুশাৱতী ৰাজ্যৰ অধিপতিৰ পদত অভিষিক্ত কৰিলে । ৰাজ্যত
অশৃংখলা লগাই সন্ত সকলক উপযুক্ত স্থান দি আৰু শকাব্দৰ দৰে
পাৰলোকক শান্তি বিহি শৰ্ম্মিলকে বিপ্লৱৰ পিছত এখন
শান্তিময় ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল ।

শুদ্ধকৰ নাট 'মৃচ্ছকটিকা'

চাকদত্তৰ সৈতে বসন্তসেনাৰ মিলনলৈ প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰ ভাস বচিত চাকদত্ত নাটৰ পাচটা অংকৰ লগতে নায়ক-নায়িকাৰ বিচ্ছেদৰ অন্তত আচৰিত মিলনলৈ দহটা অংকত সম্পূৰ্ণ মৃচ্ছকটিকা নাট্যকাৰ শূদ্ৰক বচিত এখন অঙ্কত নাটক। প্ৰেম আধাৰিত অধিক গুৰু দি প্ৰায়বিলাক সংস্কৃত নাট বচনা কৰা হলেও প্ৰেম আধাৰিত লগতে ৰাজনৈতিক সংঘাতপূৰ্ণ ঘটনাও প্ৰেম আধাৰিত সৈতে জড়িত কৰি প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত নাট বিলাক বচনা কৰা হৈছে। এনে বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ আদৰ্শ নাটৰ ভিতৰত মৃচ্ছকটিকা অন্যতম। উচ্চ আদৰ্শৰ লগতে মৃচ্ছকটিকা নাটত কেতবোৰ কাহিনী চৰিত্ৰৰ বিশেষত্বও চকুত পৰে। শাস্ত্ৰীয় কাহিনীৰ আধাৰত ৰজা-বাণীৰ বিলাসপূৰ্ণ প্ৰেম আৰু ব্ৰহ্মৰ্ষি সকলৰ অলৌকিক মাহাত্ম্য প্ৰকাশক ঘটনাৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ নাটকীয় কাহিনীৰ পৰিবৰ্তে সমাজত প্ৰচলিত ৰাস্তাৰ কাহিনীৰ আধাৰত সামাজিক বিধৰ নাট স্বৰূপে মৃচ্ছকটিকা মন কৰিবলগীয়া। বৃহৎ কথাৰ দৰে গল্প সাহিত্যৰ ভঁৰালত সন্নিবিষ্ট হুই এটা কাহিনীৰ সৈতে মৃচ্ছকটিকাৰ কাহিনীৰ হুই এটা। সকলো ঘটনাৰ সাদৃশ্যৰ বাহিৰে এই নাটৰ কাহিনীৰ কোনো স্বীকৃত উৎস পোৱা নেযায়। দৰিদ্ৰ ৰদিক এজনক নায়ক আৰু পণিকাক নায়িকা হিচাবে মৰ্যাদা দিয়াটোও এই নাটৰ এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য। উচ্চ জ্ঞানীৰ ৰাজৰ্ষি, ব্ৰহ্মী সকলৰ চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ এক নাটকীয় চিৰচৰিত পৰম্পৰা সংস্কৃত নাটত আছিল যদিও মৃচ্ছকটিকাই সমাজৰ অপেক্ষাকৃত নিম্ন জ্ঞানীৰ চৰিত্ৰবোৰক লৈয়ে উৎকৃষ্ট নাট বচনাৰ আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। নাট্যাশাস্ত্ৰৰ কেতবোৰ কঠোৰ বিধান পৰিহাৰ কৰি প্ৰতিভাবান নাট্যকাৰে নাট বচনাত অধিক স্বাধীনতা দেখুৱাইছে। সংস্কৃত নাটত প্ৰতি নায়ক চৰিত্ৰৰ

কম সমাবেশ হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে এই নাটে শক্তিশালী প্ৰতিনায়ক বা খল চৰিত্ৰ (Villain) প্ৰয়োগ কৰি নাটখনক ষেচি উপভোগ্য কৰি তুলিছে । মূচ্ছকটিকা নাটৰ উক্ত বিশেষত্ব বোৰে নাট্যকাৰৰ মৌলিকতাৰ পৰিচয়হে সাধাৰণ পাঠকৰ চকুৰ আগত দাঙি ধৰে ।

মূচ্ছকটিকা নাটত নাটকীয় কাহিনীৰ অভিনয়ৰ এই কাৰণেই স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে শাস্ত্ৰীয় পৰম্পৰাৰ বাহিৰ হৈ এই নাটে কাহিনী ৰচনাতো নতুনত্ব আনিছে । প্ৰাচীন নাট বিলাকত প্ৰধান কাহিনীৰ উপকাৰক উপকাহিনী আছে যদিও উপকাহিনী বিলাক এটা বিশেষ ক্ষেত্ৰত উজ্জল হলেও মূল কাহিনীৰ দৰে উজ্জল নহয় । মালতী মাধব নাটত মকবন্দ মদয়ন্তিকাৰ প্ৰণয় বিষয়ক উপকাহিনীত মৌলিকতা নথকা নহয় কিন্তু নট্যকাৰৰ মূল কাহিনী মাধব-মালতীৰ প্ৰণয় আখ্যান উজ্জল নোহোৱাত দুয়োটাই অনঙ্গসৰতাত ভুগিছে । কিন্তু মূচ্ছকটিকা নাটৰ ক্ষেত্ৰত এই কথা প্ৰযোজ্য নহয় । এই নাটত ৰসজ্ঞসেনা চাকদত্তৰ প্ৰেম মিলনৰ সংঘাতপূৰ্ণ কাহিনী, সংস্থানকৰ পতন, সংবাহকৰ অভ্যুদয়, শৰ্ম্মিলকৰ বিপ্লৱত আৰ্য্যকৰ ৰাজনৈতিক অভ্যুত্থান, মাটিৰ গাড়াৰ উপকাহিনীৰ সমাবেশ আদি প্ৰসিদ্ধ উপকাহিনী বোৰ বিশেষ ধৰনে উজ্জল হোৱাৰ লগতে মূল আখ্যানৰ লগত সাঙোৰ খাই বহু উপনদীৰ সন্নিবেশত মহা-নদীৰ সৃষ্টি কৰাৰ দৰে বহু উপকাহিনীৰ সমাবেশত এখন মহা নাটকৰ উদ্ভৱ হৈছে । মূচ্ছকটিকা নাটত কাহিনীৰ অভিনয়ৰ বিচাৰ কৰিলে নাট্যকাৰে পুৰান মহাকাব্য আদিৰ উপাখ্যান বোৰতকৈ বাস্তৱ সমাজত কীৰ্ত্তি থকা সংঘাতপূৰ্ণ আৰু লোমহৰ্ষক ঘটনাবোৰ তথা ৰাজনৈতিক অভ্যুত্থানৰ ঐতিহাসিক ঘটনাৰ অনুকৰণত নাটকৰ কাহিনী গঠন কৰা যেন লাগে ।

মূল কাহিনী :— মূচ্ছকটিকা নাটৰ মূল আখ্যান উজ্জয়িনীৰ

প্রসিদ্ধ বশিক চাকদত্ত আৰু সেই নথীৰে প্ৰসিদ্ধ গণিকা বসন্তসেনাৰ সংঘাতপূৰ্ণ প্ৰণয় কাহিনী। এই আখ্যানৰ বিশেষত্ব হ'ল গণিকা সকল সমাজৰ পত্নী স্বৰূপ তেওঁলোকৰ বিবাহ আৰু পত্নী হিচাবে সামাজিক কোনো মান মৰ্যাদা নাই। কিন্তু গণিকা কুলত জন্মিলেও বসন্তসেনাই গণিকা বৃত্তিক অন্তৰৰ পৰা দূৰা কৰে। সেই বাবে তেওঁ দৰিদ্ৰ হলেও কুলপুৰুষ চাকদত্তৰ প্ৰণয় লাভৰ আকাংক্ষা পোষণ কৰে। প্ৰথম অংকত বৃত্তিত বশিক হলে চাকদত্তক এজন দৰিদ্ৰ লোক হিচাবে আৰ্থিক কষ্টত ভোগা দেখিবলৈ পাওঁ। অৰ্থাভাবত জুলা হলেও চাকদত্তই ধৰ্মীয় সজ্জা আচুৰণ সমূহ বাদ দিয়া নাই আৰু অৰ্থৰ প্ৰাচুৰ্যৰ সময়ত গতি উঠা অভ্যাস বিলাকে তেওঁক বিপাকত পেলোৱাও দেখা যায়। মমতা-হীন ভাবে ধন দান কৰা অভ্যাসটোৱে তেওঁৰ সৰ্বনাশ কৰি তেওঁক দৰিদ্ৰত পৰিণত কৰিলে। যিয়েই নহওক সেই সময়তে এদিন সজ্জিয়া মূল্যবান কাপোৰ, অলংকাৰ আদি পৰিধান কৰি গৈ থাকোতে অসং প্ৰবৃত্তিৰ সংস্থানকে বিট আৰু ভুতাব সহযোগত অহুসৰণ কৰে। সংস্থানকৰ হাত এবাবৰ বাবেই বসন্ত সেনাই চাকদত্তৰ ঘৰৰ খোলা দুৱাৰেদি তেওঁৰ ঘৰত অজ্ঞাতসাৰে প্ৰবেশ কৰে। যথেষ্ট সময় অপেক্ষা কৰাৰ পিছত চাকদত্তৰ সৈতে তেওঁৰ সাক্ষাৎ হয় আৰু শেষত বসন্ত সেনাই কেতবোৰ অসং প্ৰবৃত্তিৰ লোকে অহুসৰণ কৰা বুলি কৈ বিপদৰ আশংকা কৰি তেওঁৰ মূল্যবান অলংকাৰ চাকদত্তক বাখিবলৈ দি চাকদত্তৰ সহায়ত নিৰাপদে ঘৰলৈ যায়।

চাকদত্তৰ প্ৰতি বসন্তসেনাৰ এই আসক্তি প্ৰথম অঙ্কত বৰ্ণনা কৰা বতে অহুৰাগৰ পৈনত অৱস্থাহে। বাজপুৰুষ সংস্থানকে ইয়াৰ আগতে বসন্ত সেনাৰ ওচৰত প্ৰেম নিবেদন কৰি কোনো সহায়ি পোৱা নাছিল। কামদেবৰ উদ্যানত বসন্তসেনাই সংস্থানকৰ প্ৰেম উপেক্ষা কৰি চাকদত্তৰ প্ৰতি অহুৰাগ প্ৰকাশ কৰোতে তেওঁ এক বিপদৰ সন্মুখীন

হয় আৰু চাকদত্তৰ সহায়ত উদ্ধাৰ পায়। সংস্থানকৰ ধন-দৌলত আৰু
ৰাজ ক্ষমতাৰ প্ৰাচুৰ্য্য থকাতো তেওঁৰ ভালপোৱা উপেক্ষা কৰি
ধনহীন চাকদত্তৰ প্ৰতি আসক্ত হোৱা কথাই সংস্থানকক ক্লেশ কৰে।
ইয়াৰ ফলত সংস্থানকে সন্ধিয়া পৰিজন বিলাকৰ সহায়ত
জঙ্গলত চিকাৰীয়ে হৰিণা চিকাৰ কৰাদি বসন্তসেনাক বলপূৰ্বক
নিৰ বিচাৰিছিল। কিন্তু চাকদত্তৰ ঘৰত আশ্ৰয় লোৱা বাবে সংস্থা-
নক বাৰ্থ হয় আৰু চাকদত্তই আশ্ৰিতা বসন্তসেনাক তেওঁৰ ওচৰত
সমৰ্পণ নকৰিলে চাকদত্তৰ সৈতে তেওঁৰ জীৱন জোৰা শত্ৰুতা হ'ব
বুলি ভ্ৰান্তগণ মৈত্ৰয়ৰ জৰিয়তে সতৰ্কবাণী শুনায়। অৱশ্যে এই ঘটনা
চাকদত্তৰ ঘৰৰ বাহিৰত ৰাজপথতেই ঘটে। একাৰত বসন্তসেনা বুলি
চাকদত্তৰ ঘৰৰ খোলা দুৱাৰেদি ওলাই অহা মদনিকাক অশালীন
ব্যৱহাৰ কৰাটো তেওঁৰ পক্ষে বসন্তসেনাৰ প্ৰতি অকৃতভাৱে আসক্ত
হোৱাৰ ফল।

দ্বিতীয় অংকত বিপদগ্ৰস্ত সংবাহকে জুৱাৰ গৰাকী মাথুৰ আৰু
দ্ব্যতকৰৰ পৰা অমানুষিক অত্যাচাৰ ভোগ কৰে আৰু আত্ম ৰক্ষাৰ
বাবে বসন্তসেনাৰ ঘৰত সোমায়। দহটা সোণৰ মোহৰৰ পৰা ঋণ-
মুক্ত হোৱাৰ বাবে বসন্তসেনাৰ আৰ্থিক সাহায্য বিচাৰে। আত্ম
পৰিচয় দিয়াৰ সময়তে সংবাহকে পৃষ্ঠপোষক চাকদত্তৰ প্ৰসঙ্গ উপা-
স্থাপিত কৰে। সংবাহকে চাকদত্তৰ সভ্যবাদীভাৱ উচ্চ প্ৰশংসা কৰি
বসন্ত সেনাক মোহিত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। প্ৰেমিক চাকদত্তৰ গুণৰ
প্ৰশংসাকাৰী বুলিয়ে সংবাহকে বসন্ত সেনাৰ ঘৰত আদৰ অভ্যা-
ৰ্থনা লাভ কৰে। বসন্তসেনাই হাতৰ বলৰ পাত দি সংবাহকক
বিপদৰ পৰা মুক্ত কৰে। ইয়াৰ পিছত সংবাহক সৰু আচৰণৰ
উপায় স্বৰূপ ভিক্ষুৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰে আৰু বসন্তসেনাৰ পৰা
বিদায় লয়। সংবাহকে চাকদত্তৰ সৰু চৰিত্ৰৰ প্ৰতি বসন্তসেনাৰ
আকৰ্ষণ বৰ্ণোদ্ধাৰ জগতে এই অংকৰ শেষৰ কালে বসন্তসেনাৰ
দাস কৰ্মপূৰ্বেক হুঁসাহসিক ভাবে বলীয়া হাতীৰ আক্ৰমণৰ পৰা

বৌদ্ধ ভিক্ষুকে প্রাণ বক্ষা করি উপহার হিচাবে চাকদত্তব
চোলাটো লাভ করে। কর্ণপূর্বক এই চোলাটো বসন্ত
সেনাক দি তেওঁৰ উৎকর্ষাৰ সৃষ্টি কৰিছে। তৃতীয় অংকত
শৰ্ম্মিলকে বসন্তসেনাৰ দাসী মদণিকাক প্রণয়ত আসক্ত হৈ কুলীন
চৰিত্ৰৰ বিপৰীতে এক দুঃসাহসিক কাৰ্য্যত আত্মনিয়োগ কৰে।
তেওঁ নিশা এক আচৰিত সিদ্ধি দি বসন্তসেনাই প্রণয়ৰ
উদ্দেশ্যত চাকদত্তৰ ঘৰত বাধি থোৱা অলংকাৰ অপহৰণ কৰি
আনে। বসন্তসেনাৰ দাসী মদণিকাক দাসঘৰ পৰা মুক্ত কৰি
বিবাহৰ সংকল্প লৈয়ে তেওঁ এনে অকাৰ্য্য অত্মতীত কৰিবলৈ
লয়। এই প্রসঙ্গতে বসন্তসেনাই মদণিকাক মুক্ত কৰি শৰ্ম্মিলকৰ
হাতত তুলি দি নিঃস্বার্থভাবে উপকাৰ সাধন কৰে। মদণিকা
শৰ্ম্মিলক আতৰি যোৱাৰ ক্ষন্তেক পিছতে চোৰে অপহৰণ কৰি
নিয়া অলংকাৰৰ বিনিময়ত চাকদত্তই পঠিওৱা বন্ধাবলী মৈত্ৰেয়ৰ
যোগেদি বসন্তসেনাই লাভ কৰে। নাটকৰ চতুৰ্থ অংকত
মদণিকা শৰ্ম্মিলকৰ মিলনৰ সূচনা দিয়াৰ লগতে নিজৰ অলংকাৰ
পোৱাৰ পিছতো মৈত্ৰেয়ৰ যোগেদি চুৰি হোৱা অলংকাৰৰ বিনি-
ময়ত চাকদত্তৰ পৰা অন্য অলংকাৰ লাভ কৰাত সজিয়া বসন্ত-
সেনাই অলংকাৰ বিবৰক ঘটনা বিবৃতিৰ বাবে চাকদত্তৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ
প্ৰৰোগ লাভ কৰে। সেয়ে নাটকৰ পঞ্চম অংকত বসন্তসেনাই আকা-
শত মেঘৰ আভ্যন্তৰৰ মাজতো চাকদত্তৰ ঘৰত উপস্থিত হোৱা পাওঁ।
বসন্তসেনাই নিশাটো ভীষণ বৰ্ষণৰ বাবেই চাকদত্তৰ ঘৰত কটাৰ
লগীয়া হয় আৰু নান্নক নান্নিফাই অভিপ্ৰেত মিলন লাভ কৰে।

এটা বাজনেতিক ঘটনা সহায়ত নাট্যকাৰে বৃদ্ধকটিকাৰ
নান্নক নান্নিকাৰ বিচ্ছেদ ঘটাই দেখুৱাইছে নাটকৰ ষষ্ঠ অংকত।
বসন্তসেনা চাকদত্তৰ ঘৰত নিশা কটাৱাৰ পিছত বসন্তসেনা
শোৱাৰ পৰা নৌ উঠোভেই চাকদত্তই পুশকবস্ত্ৰক উদ্যানলৈ
আহ্বান জনাই ওলাই যায়। পিছত বসন্তসেনা চাকদত্তৰ

গাড়ীত সেই উদ্যানলৈ যাত্ৰা কৰাৰ কথা আছিল যদিও হুৰ্ভাগ্যক্ৰমে সংস্থানকৰ বাবে স্থাবৰকে চলাই নিয়া গাড়ীত উঠি বসন্তসেনা যাত্ৰা কৰে গাড়ীচালক স্থাবৰকৰ অজ্ঞাতে । আনহাতে বসন্তসেনাক নিবলৈ প্ৰস্তুত কৰা চাকদত্তৰ গাড়ীত পলাতক আৰ্থ্যক উঠি আত্মগোপন কৰি যায় । বসন্তসেনাৰ বাবে মৈত্ৰেয়ৰ সৈতে অধীৰভাবে অপেক্ষা কৰি থকা চাকদত্তৰ সৈতে উদ্যানত আৰ্থ্যকৰ সাক্ষাৎ হয় । আৰু আৰ্থ্যকে আত্মপৰিচয় দিয়াৰ পিছত চাকদত্তৰ দিহামতে সেই গাড়ীতে আৰ্থ্যকে পলায়ন কৰে । বসন্তসেনা ঘৰলৈ যোৱা বাবে ৰাজ উদ্যানলৈ নগল বুলি ভাষি মৈত্ৰেয়ৰ সৈতে চাকদত্ত উভতে ।

অষ্টম অংকত ষষ্ঠ প্ৰকৃতিৰ লোক সংস্থানকে তেওঁক উদ্যানৰ পৰা কঢ়িয়াই নিবলৈ অহা গাড়াখনত আকান্মক ভাবে বসন্তসেনাক লগ পায় । বসন্তসেনাই আগতে সংস্থানকৰ প্ৰেম কেবাবাৰো প্ৰত্যাখ্যান কাৰি তেওঁক অসন্তুষ্ট কাৰিছিল । আনকি চতুৰ্থ অংকত দহ হেজাৰ টকা মূল্যৰ অলংকাৰৰ সৈতে তেওঁক প্ৰাসাদলৈ নিবৰ বাবে পঠিওৱা গাড়াও অবজ্ঞা কৰি ঘূৰাই পঠাইছিল । সেয়ে সংস্থানকে এওঁয়া পূৰ্বৰ অপমানৰ কথা পাথৰি বসন্তসেনাক পুনৰ নিজৰ কবিলৈ চেষ্টা নকৰাকৈ নেথাকিল । কিন্তু বসন্তসেনা চাকদত্তৰ প্ৰণয়ত অচল অটল বুলি জানিব পাৰে কৌশলেৰে বিট আৰু চেটক আতবাই পঠিয়ায় আৰু বসন্তসেনাক নিৰ্দয়ভাবে টেটুও চোপ হত্যা কৰে । বসন্তসেনাক হত্যা কৰি মৰা বুলি নিশ্চিত হোৱাৰ পিছত সংস্থানকে চেটক লগত লৈ প্ৰাসাদলৈ যাত্ৰা কৰে । বিটে সংস্থানকক হত্যাকাৰী বুলি জনাব পিছত তেওঁৰ সঙ্গ ত্যাগ কৰে । পিছে বসন্তসেনা মৰা বুলি সংস্থানক নিশ্চিত হৈ গলেও বসন্তসেনা নমৰিল । সেই উদ্যানৰ ওচৰতে বাস কৰা ভিক্ষুক সংবাহকৰ ৰক্তত বসন্তসেনা অতি সোনকালেই স্তম্ভ হৈ বোদ্ধ ভিক্ষুণীৰ মঠত সম্পূৰ্ণ আৰোগ্যৰ বাবে আশ্ৰয় লয় ।

নাটকৰ নবম অংকত বসন্ত সেনাৰ হত্যাৰ একমাত্ৰ সাক্ষী

স্বাবলম্বিক নিজ প্রাসাদত বন্দী কৰি থৈ ন্যায়ালয়ত সংস্থানকে
অলংকাৰৰ লোভত কোনোবাই তেওঁৰ উদ্যানত বসন্তসেনাক
হত্যা কৰা বুলি গোচৰ দিয়ে । বিচাৰৰ আৰম্ভণিতে
বসন্তসেনাৰ মাকক সাক্ষাতৰ বাবে অনাত তেওঁ বসন্তসেনাক
চাকদন্তৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ খবৰ দিয়ে । এই বিচাৰৰ ক্ৰম মতেই
ন্যায়ালয়ত চাকদন্তৰ উপস্থিতিৰ প্ৰয়োজন হোৱাত তেওঁক অনা
হয় আৰু তেওঁ বসন্তসেনাক তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা নিজ ঘৰলৈ
যোৱা খবৰ দিয়ে । চাকদন্তই অলংকাৰৰ লোভত বসন্তসেনাক
টেটুত চেপি মৰা কথাটো প্ৰমাণ নহলহেতেন যদিহে বসন্ত-
সেনাই চাকদন্তৰ পুত্ৰ বোহসেনক মাটিৰ গাড়ীখনৰ পৰিৱৰ্ত্তে
সোণৰ গাড়ী সাজিবলৈ দি অহা অলংকাৰৰ টোপোলাটো চাক-
দন্তই ঘৰলৈ যোৱা বুলি বসন্তসেনাক ওভতাই দিয়াৰ বাবে
মৈত্ৰেয়ক দি নপঠালেহেতেন । কাৰণ চাকদন্ত ন্যায়ালয়লৈ অহা
খবৰ পালে মৈত্ৰেয় বসন্তসেনাৰ ঘৰলৈ নগৈ খবৰ লবলৈ পোনে
পোনে ন্যায় কক্ষলৈ আহে । আৰু সংস্থানকে চাকদন্তক হত্যা-
কাৰী বুলি অভিযোগ কৰাত খঙত অগ্নিশৰ্মা হৈ সংস্থানকৰ
সৈতে তেওঁৰ জোটা পোতা লাগে আৰু অলংকাৰৰ টোপোলাটো
কাৰলতিৰ পৰা আদালত কক্ষত সৰি পৰে । ইয়াৰ দ্বাৰাই
অলংকাৰৰ লোভত চাকদন্তই বসন্তসেনাক হত্যা কৰা বুলি
ন্যায় বিচাৰক সকলৰ চকুত সত্য প্ৰমাণ হয় আৰু উক্ত অপৰা-
ধত চাকদন্তৰ প্ৰাণদণ্ডৰ বাবে বাজ্ঞ আদেশ হয় ।

দশম অংকত চাকদন্তক হত্যাকাৰী হিচাবে দাতক চণ্ডাল
সকলে মহাশ্মশানলৈ অপৰাধ ঘোষণাবে লৈ যায় আৰু সজ
পুৰুষ চাকদন্তৰ ভাগ্য বিপৰ্য্যয়ত উজ্জ্বলিতৰ সমাবেশ নাগৰিক
সকলক শোকত অভিভূত কৰে । পুত্ৰ বোহসেনৰ সৈতে চাকদন্তৰ
সাক্ষাৎ আৰু বিদায়ৰ প্ৰসঙ্গটো বৰ কৰুণ হৈ পৰে । প্ৰতিশোধ
পৰাৱণ সংস্থানকে চাকদন্তক দাতক সকলে বধ কৰা দৃশ্য চাবলৈ

ওলাই আছে । সেই সময়ত বন্দী কৰি ধোৱা হুঁববকে চাকদন্তক বচাবলৈ চেষ্টা কৰি বিফল হয় আৰু সংস্থানকৰ হাতত পুনৰ বন্দী হয় । বসন্তসেনাৰ হত্যাৰ অপৰাধত চাকদন্তক বধ কৰা হ'ব বুলি ঘাতক সকলে শেষ বাৰৰ বাবে জ্বাৰি কৰা ঘোষণাই ভিক্ৰম সংবাহকৰ সৈতে ঘৰলৈ আহি থকা বসন্তসেনাক আতংকিত কৰি তোলে আৰু জন সমাগম ভেদ কৰি বধ্যভূমিত উপস্থিত হোৱাৰ চেষ্টা কৰে । ঘাতকে বলী দিয়া দাখন হাতৰ পৰা সৰি পৰাত বিবুদ্ধিত পৰা বাবে পুনৰ সাজু হোৱালৈ কিছু সময় লয় । যিয়েই নহওক বসন্তসেনা সশৰীৰে উপস্থিত হোৱাত চাকদন্ত ঘাতক সকলৰ চকুত নিৰ্দোষ প্ৰমাণ হল । শৰ্ম্মিলকে সেই সময়ত উপস্থিত হৈ অত্যাচাৰী ৰজা পালকক উদ্বেদ কৰি আৰ্য্যকে উজ্জয়িনীৰ ৰাজপাট অধিকাৰ কৰা বুলি ঘোষণা কৰে । শঠ প্ৰকৃতিৰ সংস্থানকক শৰ্ম্মিলকে চাকদন্তই বিধান কৰা মতে শাস্তি বিহিবৰ কাৰণে বন্দী কৰি আনিছিল । চাকদন্তই এই প্ৰতিদ্বন্দ্বীজনক অহিংস আদৰ্শৰে চৰিত্ৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰা উপায় লৈ যুক্তি দিয়ে । শৰ্ম্মিলকে বসন্তসেনাক চাকদন্তৰ হাতত তুলি দি কুল বোৰাবাৰ পদলৈ উন্নীত কৰে আৰু তেওঁকো কুশাবতী ৰাজ্যখনৰ শাসনকৰ্ত্তা পদত আৰ্য্যকৰ আদেশেৰে অভিষিক্ত কৰে । তাৰ পিছত চাকদন্তৰ পত্নী ধৃত আৰু পুত্ৰ বোহসেনৰ সৈতেও চাকদন্তৰ মিলনেৰে সুখান্তক নাটখনিৰ যবনিকা পৰে ।

উপকাহিনী — দশম অংকৰ সুদীৰ্ঘ নাটখনিৰ দীঘলীয়া মূল কাহিনীৰ অন্তৰালত সন্নিবিষ্ট কৰা উপকাহিনী বিলাক সাধাৰণ ভাবে নাটকৰ উপকাহিনী বোৰত পোৱা সাময়িক প্ৰভাব তথা ক্ষুদ্ৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে সৃষ্টি কৰাৰ দৰে নহয় । ঘটনাক্ৰমে মূল কাহিনীৰ সৌন্দৰ্য্য অলপো হ্ৰাস নকৰাকৈ সেই বোৰৰ আঁত দেখলৈ যিয়পি থকাটোৱে বৃহৎকটিকা নাটৰ উপকাহিনী বোৰৰ

মূল বৈশিষ্ট্য ।

উপকাহিনীত সংবাহক :— নাটকৰ দ্বিতীয় অংকত সংবাহক চৰিত্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি এক উপ কাহিনী বচনা হৈছে । সংবাহকে জুৱাত আসক্ত হৈ সৰ্ব্বস্বান্ত হয় আৰু আন এদিন দহটা সোণৰ মোহৰ জুৱাৰ পন চিটাৰে জুৱাৰ গৰাকী মাথুৰক আৰু ছাত্ৰকৰক দিব লগীয়া হয় ।

সংবাহকে ঋণৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ কোনো উপায় নেদেখি পলায়ন কৰে আৰু ওচৰৰে যন্দিৰ এটাত প্ৰতিমাৰ দৰে আশ্ৰয়-গোপন কৰি থাকে যদিও অতি সোনকালে মাথুৰ আৰু ছাত্ৰকৰৰ ছল কৌশলত বন্দী হয় । সংবাহকক জ্বৰোজনে ঋণৰ মুক্তা দিবলৈ জোৰ দিয়ে । নিজক বিক্ৰী কৰি সংবাহকে ঋণ মুক্ত হবলৈ চেষ্টা কৰি বাৰ্ষ হৈ গল, কাৰণ কোনো সদাশয় ব্যক্তিয়ে তেওঁক ক্ৰয় কৰি নিবলৈ আগবাঢ়ি নাছিল । এই দোষতে সংবাহকে মাথুৰ আৰু ছাত্ৰকৰৰ পৰা অমানুষিক অশ্ল্যাচাৰ ভোগ কৰে । ঋণৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ কোনো উপায় সংবাহকৰ নাছিল । আন এজন জুৱাৰী দৰ্দ্ৰৰূপে তেওঁ ভোগ কৰা অশ্ল্যাচাৰ দেখি তেওঁৰ ওপৰত সহানুভূতিশীল হয় আৰু তেওঁ মাথুৰৰ সৈতে কাজিয়াত লিপ্ত হৈ সংবাহকক তেওঁলোকৰ গ্ৰাসৰ পৰা পলাই যোৱাত সহায় কৰে । সংবাহকে নাকত পোৱা জখমটোৰ সৈতে জুৱাৰ গৰাকী সকলৰ পৰা উদ্ধাৰ পাবলৈ বসন্তসেনাৰ খোলা জুৱাবেদি ভিতৰত সোমায় । বসন্তসেনা সেই সময়ত তেওঁৰ দাসী মদণিকাৰ সৈতে নিজ হাতে অঁকা ছবি এখন চোৱাত ব্যস্ত আছিল । সংবাহকে সন্তুষ্ট ভাবে প্ৰবেশ কৰাত অতিনাকি লোক জনৰ পৰিচয় লয় । সংবাহকে আশ্ৰয় পৰিচয়ত পাটলিপুত্ৰত জন্মা লোক বুলি কয় আৰু পৰ্য্যটকৰ মুখত উজ্জয়িনীৰ বৰূপ কথা শুনি তেওঁ উজ্জয়িনীলৈ আহে । উজ্জয়িনীত তেওঁ দৰাশীল সজ বণিক চাকৰন্তৰ আশ্ৰয়ত থাকি পাত্ৰমৰ্দ্দন বিদ্যা শিকি উঠে । চাকৰন্তৰ

সৈতে বহুদিন কটায় যদিও বণিক জনৰ দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে আধিক সংকট দেখা দিয়াত নিজ বৃত্তিৰে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰি বলৈ ধৰে। তেওঁ শেবত জুৱাত আসক্ত হৈ সৰ্ব্বষ হেৰুৱায়। সেইদিনা মাথুৰ আৰু ছাত্ৰকৰৰ হাতত দুৰ্দশা ভোগ কৰিব লগা হোৱাত চাকদন্তৰ দয়াশীলতালৈ মনন্ত পেলায়। কাৰণ চাকদন্তৰ আৰ্থিক সংকট নামি নহাহেতেন নিশ্চয় সংবাহকে এনে কষ্ট ভোগ কৰিব নেলাগিলহেতেন। চাকদন্তৰ অশেষ গুণৰ প্ৰশংসা সংবাহকৰ মুখত শুনি বসন্তসেনা অল্প-কম্পাত অভিভূত হ'ল। সংবাহকক বিশিষ্ট আলহীৰ দৰে আদৰ সাদৰ কৰাৰ উপৰিও নিজৰ হাতৰ বলয় ঋণৰ বিনিময়ত বসন্তসেনাই ছৱাৰৰ বহিৰত অপেক্ষা কৰি থকা মাথুৰলৈ পঠায়। সংবাহকে এইদৰে ঋণমুক্ত হৈ মায়া মমতা আৰু নানা আসক্তিয়ে যজ্ঞশায়ন জগতৰ পৰা মুক্তি বিচাৰে। এই ক্ষেত্ৰত সজ চৰিত্ৰৰ আচৰণৰ বাবে উপাদেয় বৌদ্ধ ধৰ্মই তেওঁক আকৰ্ষণ কৰাত বসন্তসেনাৰ ওচৰত ভিক্ষুকৰ ধৰ্ম আচৰণ কৰি জীৱন কটোৱাৰ আদৰ্শ লোৱাৰ ঐতিজ্ঞা কৰি বসন্তসেনাৰ পৰা বিদায় লয়।

দ্বিতীয় অংকৰ শেবত এই সংবাহক ভিক্ষুকৰ প্ৰসঙ্গ পুনঃ অবতারণা কৰা হৈছে। বসন্তসেনাৰ দাস কৰ্ণপূৰকে বলীয়া হাতীৰ প্ৰাসৰ পৰা এই ভিক্ষুকৰ প্ৰাণ বচাই দৃশ্য চাবলৈ সমাবেত হোৱা চাকদন্তৰ পৰা গাৰ চোলাটো হুঃসাহসিক কাৰ্য্যৰ পূৰ্ণকাৰ হিচাবে লাভ কৰি বসন্তসেনাক দান কৰিছিল।

সংবাহকৰ কাহিনী ইমানতে অন্ত পৰা নাই। নাটকৰ অষ্টম অংকত সংবাহকৰ প্ৰসঙ্গ পুনৰ অবতারণা কৰা হৈছে। ভিক্ষুক হিচাবে গৈকুৱা বলৰ পিদ্ধি আৰু মুণ্ডন কৰি পুণ্ডকবঙৰ বাজ উদ্যানৰ ওচৰৰ কোনো মঠত পবিত্ৰ জীৱন কটাইছিল। তেওঁ কাপোৰ কানি পৰিষ্কাৰ কৰা আৰু গা-পা ধোৱাত উদ্যানৰ পুখুৰীটো

ব্যৱহাৰ কৰিছিল। চাকদত্তই উদ্যানৰ পৰা ঘৰলৈ ধোজ লওঁতে এই ভিক্ষুকজনক নাতিদূৰত দেখা পাইছিল। ভিক্ষুক সকলৰ প্ৰতি অস-
হিষ্ণুতাৰ ভাৱ লোৱা ৰাজ-পুৰুষ সংস্থানকে ভিক্ষুকে তেওঁৰ উদ্যানত
লেতেবা কাপোৰ কানি ধুৱলৈ অহা বুনি শাৰীৰিক ভাবে অত্যাচাৰ
কৰে। শেষত বিটৰ পৰামৰ্শমতে এৰি দিয়ে। এই ভিক্ষু সংস্ৰাহকেই
পিছত সংস্থানক আতৰি যোৱা বুলি জানিব পাৰি উদ্যানৰ পুখুীত
আপোনমনে গা-পা, কাপোৰ কানি ধুই গেকুৱা কাপোৰখন
শুকাবলৈ শুকান পাতৰ দম এটাত মেলি দি ওচৰতে বহি বুদ্ধৰ
মন্ত্ৰ জপ কৰি আছিল। কিন্তু আচৰিত এয়ে যে সেই পাতৰ
দমটোতে সংস্থানকে তেওঁৰ প্ৰণয় উপেক্ষা কাৰিণী বসন্তসেনাৰ
মৃত দেহটো লুকাই থৈ গৈছিল। ভিক্ষুকে মুমূৰ্ষ অৱস্থাৰ পৰা
ক্ৰমান্বয়ে সজীৱ হৈ পৰা বসন্তসেনা পাতৰ দমটোৰ পৰা ওলাই
পৰা দেখিছিল। অম্পষ্ট বাতেৰে পানীৰ বাবে নিবেদন কৰা
জানি তৎক্ষণাৎ তিওৱা কাপোৰৰ পানীৰে বসন্তসেনাক ভিক্ষুকে
স্মৰ্ত্ত কৰি তোলে।

ভিক্ষুকজনে তেওঁৰ উদ্ধাৰ কাৰিণী বসন্তসেনাই গণিকা কুলত
জন্মাতিবোতাৰ দৰে আচৰণ নকৰা বাবে এই হৃদয়শোভন কৰিছে
বুলি জানি অন্তৰত আঘাট পাইছিল আৰু বসন্তসেনাক তেওঁৰ ঘৰত
ওচৰত থকা ভিক্ষুনী ভনীৰ ঘৰলৈ গুহাৰ বাবে লৈ গৈছিল।

নাটকৰ দশম অংকত উজ্জয়িনীৰ নাগৰিক সকলে বিব-দি বাট
নোপোৱা সমাবেশ সৃষ্টি কৰিছে। এই জনসমাবেশৰ কাৰণ উজ্জ-
য়িনীৰ প্ৰসিদ্ধ বশিক চাকদত্তক বসন্তসেনা হত্যাৰ অপৰাধত প্ৰাণ
দত্তৰ বাবে ৰাজস্বাদেশ ঘোষণাৰে বধ্যভূমিলৈ নিয়া হৈছে। এই
সময়তে ভিক্ষুকৰ সৈতে স্মৰ্ত্ততা লাভ কৰা বসন্তসেনা ঘৰলৈ আহি
আছিল আৰু ৰাজঘোষণাৰ পৰা বসন্তসেনাৰ বাবে চাকদত্ত দৰণৰ সন্-
ধান হোৱা জানিব পাৰি জনসমাগম ভেদ কৰি বসন্তসেনা বধ্যভূমিত
উপস্থিত হৈছিল। বসন্তসেনাৰ আবিৰ্ভাবত চাকদত্তৰ প্ৰাণ বক্ষা

পৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ গুৰু মিলন হৈছিল। আৰ্য্যকৰ অভ্যুত্থানৰ ঘটনা এই সময়তে অনুষ্ঠিত হোৱাত বিপ্লবৰ নায়ক শৰ্ম্মিসকৈ ৰাজ আদেশেৰে নায়ক-নায়িকাৰ মৰ্যাদা উন্নীত কৰাৰ দৰে মানব সেৱাৰ পুৰস্কাৰ স্বৰূপে এই সংবাহকক ৰাজ্যৰ আটাইবোৰ বোদ্ধ মঠৰ অধিকাৰ পদত অভিষিক্ত কৰিছিল।

ৰাজনৈতিক উপকাহিনীৰ নায়ক আৰ্য্যক :— মূচ্ছকটিকা নাটত মূল কাহিনীৰ সমান্তৰাল ভাবে এটা ৰাজনৈতিক অভ্যুত্থানৰ ঘটনাৰ দ্বাৰা উপকাহিনী সৃষ্টি কৰা হৈছে। এই উপকাহিনীৰ নায়ক আৰ্য্যক আৰু তেওঁৰ সোহাত স্বৰূপ শৰ্ম্মিবলক। ঘটনাটো তৃতীয় অংকৰ পৰা দৃশ্যমান গতি লোৱা দেখা যায় যদিও ইয়াৰ আৰম্ভণি দ্বিতীয় অংকত। আন এজন জুৱাৰী দৰ্দুৰকৰ মতে সিদ্ধ সকলে আৰ্য্যকক ভবিষ্যতে ৰজা হব বুলি ঘোষণা দিয়াৰ ফল-স্বৰূপে মানুহে এই আৰ্য্যকক চোৱাৰ বাবে কৌতুহল প্ৰকাশ কৰি তেওঁৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ধৰে। দৰ্দুৰকে আন মানুহৰ সৈতে গোপ ৰালকক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ বাবেই সোনকালে আতৰি পৰিছিল।

নাটকৰ তৃতীয় অংকত শৰ্ম্মিবলকে বসন্তসেনাই পঠোৱা গাড়ীত উঠি মদণিকাৰ সৈতে আহি থাকোতে এক ৰাজ ঘোষণাত আৰ্য্যকক ৰজা পালকে গোপপল্লীৰ পৰা ধৰি আনি ৰাজ বন্দীশালত ৰখা কথা জানিব পাৰি সজীক হোৱাৰ সময়ত বহু আৰ্য্যক বিপ্লৱ হোৱা বাবে মদণিকাক আত্মীয়ৰ ঘৰলৈ পঠাই দি উদ্ধাৰৰ বাবে আত্ম নিয়োগ কৰে। তেওঁ আৰ্য্যকৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল নাগৰিক, অসন্তুষ্ট প্ৰজানায়ক, ৰাজকৰ্ম্মহাৰী সকলক পালকৰ বিৰুদ্ধে উত্তেজিত কৰি বিদ্ৰোহ সংঘটিত কৰাৰ মানসেৰে গমন কৰিছিল।

নাটকৰ চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম অংকত আৰ্য্যকৰ কোনো প্ৰসঙ্গ অব-তাৰণা কৰা হোৱা নাই। কিন্তু নাটকৰ বৰ্ত্ত অংকত বসন্তসেনাৰ বাবে সজাই পৰাই উলিওৱা গাড়ীখন পুৰুষকৰণক উদ্যানলৈ যোৱাৰ সময়ত

ছায়া সূৰ্ত্তিঃ লগে আৰ্য্যক দৰ্শকৰ দৃষ্টি পৰিলে আহে । সেই সময়ত আৰ্য্যকে বন্দীশালৰ পৰা খৰ্জিলকৰ সহায়ত মুৰলি হৈ তেওঁক ধৰিবলৈ কৰ্মতৎপৰ হৈ পৰা নগৰবকী সেনা বিলাকৰ চকুত ধূলি মাৰি পলোৱাব মানেসেৰে ভৰিত ওলমি থকা লিকলিকে সন্তুষ্ট হৈ দৰ্শকৰ সহায়তুতি আকৰ্ষণ কৰিছিল । তেওঁ বসন্ত-সেনাক পুপকবণ্ডক উদ্যানলৈ কঢ়িয়াই নিবলৈ ওলোৱা গাড়ীখনত আশ্ৰয়গোপন কৰিছিল । গাড়ীখনৰ চালক বৰ্দ্ধানে তেওঁলৈ নোচোৱাকৈয়ে বসন্তসেনা গাড়ীত উঠা বুলি গাড়ীখন চলাই গৈ আছিল । নগৰ বকী চন্দনক আৰু বীৰকে গাড়ীখন পৰীক্ষা কৰিবলৈ লৈ নিব্রতভাবে গৈ থকা আৰ্য্যকক আকিত কৰিছিল যদিও তেওঁৰ কলিয়া চন্দনকে বীৰকৰ সৈতে থও মুছত প্ৰহৰ হৈ তেওঁক থৰা পৰাৰ পৰা বচালে আৰু আশ্ৰয়কাৰ বাবে অস্ত্ৰত দিলে । গাড়ীখন উজ্জয়িনীৰ প্ৰসিদ্ধ কুলীন ন্যায়বান লোক চাকদত্তৰ আছিল বুলিয়ে আৰ্য্যকে গোপনে পলোৱাব সুবিধা পালে । শিহৃত উদ্যানত আৰ্য্যকে বহিঃ হলেও কুলপুত্ৰ চাকদত্তৰ সৈতে চিনাকি হৈ পলোৱাব বাবে আত্মীয়তা আৰু অপ্ৰেৰ সহায় পায় । নাটকৰ দশম অংকত সেইবাবে খৰ্জিলকে চাকদত্তক বন্দী দিবলৈ নিয়া বধ্যভূমিত উপস্থিত হৈ আৰ্য্যকে পালকক উদ্ভ্ৰম কৰি উজ্জয়িনীৰ ৰাজপাট অধিকাৰ কৰা বুলি ঘোষণা কৰি নাৱক নান্দিগা তথা সংবাহক আদি আগৰ ৰাজ-শাসকত উপাধিত সকলক ৰাজ আহেশ্বৰে পদমৰ্যাদা দানেৰে উন্নীত কৰিবলৈ লয় ।

ব্যক্তিগতিক উপকাহিনীৰ নাৱক আৰ্য্যকৰ বিকল্পে নাটকৰ বক্তব্যবিধি তৎপৰত ব্যক্তি থব হ'ল । আৰ্য্যকৰ অকৃত্ৰম বিকল্প কাহিনীয়ে ৰাজক নান্দিগাৰ প্ৰেৰণ পৰিপূৰিত সুখ্য ভূমিকা লোৱা নাই যদিও নাটকত সম্পৰিৱৰ্ত্ত হৈ পৰিছে । নাটকত এই কাহিনীৰ সন্ধানত ৰাজক নান্দিগাৰ প্ৰেৰণ ৰাজক-নান্দিগাৰ বিলাক উপাধীৰ সন্ধান

হাত পৰ্য্যবসিত হোৱাত নাটকৰ সৌন্দৰ্য্য ভালেখিনি কমি গল-
হেতেন ।

মুহূৰ্ত্তটিকাৰ এই আৱৰ্ণীয় কাহিনীৰ উৎস সম্পৰ্কে সমালোচক
সকলে চিন্তা কৰি কোনো কোনোৱে পুৰাণত গোপ ৰাণক
শ্ৰীকৃষ্ণই অত্যাচাৰী কংসক উচ্ছেদ কৰা কাহিনীৰ সাদৃশ্যত সৃষ্টি কৰা
বুলি কব খোজে । পুৰাণ বিলাকত শ্ৰীকৃষ্ণ গোৱালৰ ঘৰত জন্মলাভ
কৰি অত্যাচাৰী ৰজা কংসৰ হাতৰ পৰা ৰাজপাট উদ্ধাৰ কৰা কাহিনী
আছে । এই ঘটনাৰ অনুকৰণত আৰ্য্যকৰ ঘটনা পৰিকল্পনা কৰা বুলি
ভাবিব পাৰি যদিও পুৰাণ কাহিনীৰ অলৌকিকতাৰ পৰিবৰ্ত্তে আৰ্য্যকৰ
ৰাজ্যপ্ৰাপ্তিত ঐতিহাসিক ঘটনাৰ সাদৃশ্য মন কৰিবলীয়া । পুৰাণত
ঐতিহাসিক ঘটনা বিলাক কে ধৰ্ম্মীয় জগতৰ অলৌকিকতাৰ প্ৰলেপ
সানি ঐতিহাসিক তথ্য অম্পষ্ট কৰি পেলায়। হৈছে । আৰ্য্যকৰ
অভ্যুদয়ত অলৌকিকতা লেশ মাত্ৰও নাই । পালকৰ অত্যাচাৰী
শাসনৰ কবলত সংস্থানকৰ দৰে মুৰ্খ লোক বিলাকে সাধাৰণ প্ৰজাৰ
জীৱন বিপন্ন কৰি তুলিছে । জুয়াৰী, মদপী আৰু নানান অপৰাজিত
গা কৰি উঠিবলৈ দিয়াত জনসাধাৰণৰ জীৱন অতীৰ্ণ হৈ উঠিছে ।
এচাম মানুহে অত্যাচাৰী শাসনৰ অন্ত পেলাই সুশাসন প্ৰবৰ্ত্তন
কৰাৰ কাৰণে অন্য এটা শিবিৰত গোট খাই মানবীৰ শক্তিয়ে ৰাজ
নৈতিক পৰিবৰ্ত্তন কামনা কৰিছে । শক্তিৰূপে প্ৰথম অবস্থাত
বিপথগামীৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ স্বার্থ সিদ্ধিৰ বাবে কাম কৰা যেন দেখুৱা-
লেও আৰ্য্যকৰ ৰাজপাটত স্থিতিপ্ৰাপ্তি কৰিবলৈ সেয়া ব্যাপক গোপন
ৰাজবিদ্ৰোহৰ আখৰাহে ।

আৰ্য্যকৰ কাহিনীৰ আন নাটকীয় তাৎপৰ্য্য হ'ল প্ৰথম অবস্থাত
বসন্তসেনা চাকদত্তৰ প্ৰণয় কাহিনী আগবঢ়াব ক্ষেত্ৰত এই ঘটনাই
বিশেষ সহায় কৰা নাই যদিও নাটকৰ শেষৰ কালে আৰ্য্যকৰ পলা-
য়ন আদিৰ বাবে বসন্তসেনা চাকদত্তৰ সহোদৰ সন্দ্বীৰ হৈছে ।
আৰ্য্যকৰ প্ৰতি সহায়কুন্তি দেখুৱা বাবেই হয়তো বিৰ্বাসনৰ খোজ

চাকদত্তক প্রাণদণ্ড আদেশ দিয়া হৈছে । আক বিজোহী শিবিরব বুলিয়ে বসন্তসেনারো হত্যার সমুখীন হৈছে । সেয়ে শেষত আৰ্য্যকৰ অভ্যাসে বিজোহী শিবিরব লোক সকলৰ লগতে নায়ক-নায়িকাৰো অভ্যাসৰ পথ পৰিস্কাৰ কৰিছে ।

উপকাহিনীত মাটিৰ গাড়ী :— মাটিৰ গাড়ী (মৃচ্ছকটিকা) মৃচ্ছকটিকা নাটৰ এটা ক্ষুদ্র পৰিসৰৰ উপকাহিনী । আরম্ভত ক্ষুদ্র হলেও নাটকৰ নামটোৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পর্ক আছে । এই উপকাহিনীৰ গুৰি বিচাৰিব লাগিলে পাঠক সকলে নিশ্চয় নাটকৰ বর্ত্ত অংকলৈ যাব লাগিব । বসন্তসেনাই এমিন নিশা চাকদত্তৰ ঘৰত কটোৱাৰ পিছদিনা বাতিপুৱা পুষ্পকবণ্ড উন্মাদলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বাবে সাজু হৈছে । এনে সময়তে বদনিকাই চাকদত্তৰ চালুকীয়া পুত্ৰ বোহসেনক তেওঁৰ কোঠালৈ লৈ আহে ।

বসন্তসেনাই বোহসেনক কান্দি থকা অবস্থাত দেখা পাইছিল । বসন্তসেনাই কান্দি থকাৰ কাৰণ জানিব বিচাৰিছিল এক সাধাৰণ কৌতূহল স্বৰূপে । তাৰ উত্তৰত বদনিকাই জনাইছিল যে ওচৰৰ ধনী ব্রাহ্মণৰ সমনীয়াজনৰ সোণৰ গাড়ী এখনেৰে খেদি থকা বোহসেনে সমনীয়াই তাৰ হাতৰ পৰা গাড়ীখন লৈ যোৱা বাবে কান্দিবলৈ ধৰে । তাক সন্তোষ দিয়াৰ কাৰণে বদনিকাই এখন মাটিৰ গাড়ী সাজি দিছিল । সোণৰ গাড়ীৰ সলনি কৰি দিয়া ওহলা মাটিৰ গাড়ীয়ে বোহসেনক সন্তোষ দিব পৰা নাছিল । সেয়ে সোণৰ গাড়ীখন লাপে বুলি হাৰবাও কাঢ়িয়েই আহিল ।

বোহসেনৰ আকাংখিত সোণৰ গাড়ীখন পোৱাৰ কোনো আশা নাছিল । কাৰণ তাৰ পিতাক বৰিক চাকদত্ত শোচনীয় আৰ্থিক অবস্থাত অভাবনীৰ দৃষ্টা তোপ কৰিছে । উপস্থিত সমস্ত অবোধ বালকক তাৰ মাটিৰ গাড়ীখনৰ প্রতি বিবাহ আকৰ্ষোৱা আৰ্হত সন্তোষ জন্মাবলৈ বসন্তসেনাৰ আন্তৰিক অভিলাষ জন্মে বৰিক সোৱা কাৰ্য্যতঃ হৈ উঠা নাছিল । কিন্তু বোহ-

সেনার পৰ্বতী আচরণে সেইটো কবিরূপে বসন্তসেনাক দ্বাৰা
কথালে। বসন্তসেনাই বোহসেনক কোলাত তুলি লৈছিল বসন্ত
ভাৰেবে। অচিনাকি বসন্তসেনার বিষয়ে জানিলে বোহসেন ব্যস্ত
হৈছিল আৰু বদনিকাই তেওঁক আন এগৰাকী মাক বুলি পৰিচয়
কৰি দিলে। নিম্নোক্তে সি সন্তুষ্ট থকা নাছিল। অসুখত
ইমানবোৰ অসংকাৰ পৰিধান কৰা বসন্তসেনা তাৰ মাক হ'ব
নোৱাৰে। কাৰণ সি তাৰ মাকক ইমানবোৰ অসংকাৰ পিন্ধা
দেখাই নাছিল। অসংকাৰ পিন্ধিবলৈ নোপোৱা মাকলৈ লক্ষ্য
কৰিয়ে সি এই প্ৰশ্ন অবতাবণা কৰিছিল। যিয়েই নহওঁক তাৰ
কথাই বসন্তসেনাক অভিভূত কৰি চকু সেমেকাই তোলে। তেওঁ
আটাইবোৰ অসংকাৰ সোলাকাই নিজক তাৰ মাক বুলিয়ে
প্ৰতীয়া কৰে। অসংকাৰৰ টোপোলাটো তাৰ হাতত তুলি সি
বসন্তসেনাই আকাংক্ষা প্ৰাপ্তিৰ আনন্দেৰে সি কোঠা এৰালৈ অপ-
লক নেমে চাইছিল।

মাটিৰ গাড়ী উপ-কাহিনীৰ প্ৰবিশৰ নাটকত ইমানতে বসন্ত
হোৱা যেন দেখা গলেও নাটকৰ পৰ্বতী ঘটনাত ইয়াৰ প্ৰভাৱ
স্বল্প-প্ৰসাৰী। নাটকৰ নবম অংকত সংস্থানকে তেওঁৰ বাজ উল্যানত
অসংকাৰ বোৰৰ লোভত কোনোবাই টেটুত চেপ বসন্তসেনাক
হত্যা কৰিলে বুলি ন্যায়ালয়ত গোচৰ তোলে। বসন্তসেনাৰ
পাত সাধাৰণতে পৰিধান কৰা অসংকাৰবোৰ নথকা বাবেহে
সংস্থানকে এইদৰে গোচৰ এটা তৰি তাৰ পিছত দ্বিতীয় চাক্ষয়িক
জাৰ সৈতে জড়িত কবিলে সুবিধা পায়। আনহাতে উল্যানৰ
পৰা পুৰি আহি চাক্ষয়িকই মাটিৰ গাড়ী আতৰাই সোণৰ গাড়ী
লবলৈ, দিয়া অসংকাৰৰ টোপোলাটো বসন্তসেনা বৰলৈ
বুলি জাৰি প্ৰত্যাহাই কৰিলে, টোপোলাক দিছিল। কিন্তু সেইদৰে
হোৱা চাক্ষয়িক ন্যায়ালয়ত উপস্থিত হোৱা তৰি তাৰে অৰ্থ-
প্ৰেৰণে ন্যায়ালয়ত আহে আৰু অসংকাৰৰ সৈতে

বাজ উদ্যানত বসন্তসেনাক হস্ত্যাব অভিযোগ অৰ্পণ কৰাত মৈত্ৰেয় অসত্যবাদী সংস্থানকৰ ওপৰত খঙত অতীত হয় আৰু হুয়োৰো জোটা-পোটা লগাত অলংকাৰৰ টোপোলাটো সৰি পৰে। এই অলংকাৰবোৰৰ বাবে শেষত ন্যায় বিচাৰক সকলৰ চকুত চাকদন্ত হস্ত্যাব অপৰাধত অপৰাধী প্ৰমাণ হয় যাৰ ফলত চাকদন্তৰ প্ৰাণ-দণ্ড হয়। নাট্যকাৰে মাটিৰ গাড়ী খনৰ এই নাটকীয় তাৎপৰ্য্যৰ বাবেই নাটকৰ নাম মাটিৰ গাড়ী (মৃচ্ছকটিকা) দিয়া যেন বোধ হয়।

মূল কাহিনীৰ নায়ক চাকদন্ত :— বাজতন্ত্ৰৰ যুগত বজা-বাণী সকলৰ তুলুঙা প্ৰণয়ৰ ভাববোৰক প্ৰাধান্য দি আৰু মূনি সকলৰ অলৌকিক মাহাত্ম্য প্ৰকাশতে সীমাবদ্ধ নাথাকি মৃচ্ছকটিকা নাটে বাস্তৱ সমাজৰ জীৱন্ত কাহিনীক প্ৰাধান্য দিয়াৰ দৰে নাটকৰ নায়ক নিৰ্বাচনতো মৌলিকতাৰ পৰিচয় দিছে। নাটকৰ নায়ক চাকদন্ত এজন সংস্কৃতিবান আৰু চৰিত্ৰবান বণিক। তেওঁৰ দৰিদ্ৰতাৰ বাবে দৰ্শকৰ মনত সহানুভূতিৰ উদ্বেগ হয়। এই সহানুভূতিৰ কাৰণ হিচাবে প্ৰথম অংকতেই নাট্যকাৰে এসময়ত অৰ্থৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰ মাজত কটোৱা চাকদন্তক আৰ্থিক কষ্টৰ সমুখীন হোৱা দেখুৱাইছে। চাকদন্তৰ এই দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণ হিচাবে ধনৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰ সময়ত গঢ়ি উঠা অভ্যাস বিলাককেই আঙুলিয়াব পাৰি। যিয়েই নহওক দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে জীৱনলৈ নাযি অহা দৰিদ্ৰতাই চাকদন্তক জুকলা কৰিছে। তেওঁৰ চিৰসঙ্গী ভোজন তৎপৰ মৈত্ৰেয়ক কথাটোৱে বৰকৈ বিপাঙত পেলাইছে। কাৰণ বণিকৰ সদ্ভক্তিৰ দিনত চাৰিওকাষে বেঢ়ি থকা বাতিবোৰৰ মাজত চিত্ৰ-কৰে ধ্যানস্থ হৈ ছবি অকাৰ দৰে ভোজন সমাপ্ত কৰি বজাবৰ বাজটোৰ দৰে উদ্যানৰ ছায়াত বহি খাদ্য হজম কৰিছিল। এতিয়া তেওঁ স্বেচ্ছায় বাবে আনৰ নিমন্ত্ৰণলৈ অপেক্ষা কৰিব লগা হৈছে। এই অংকতে সকলো অনৰ্থৰ মূল দৰিদ্ৰতা বুলি স্বীকাৰ কৰি চাকদন্তই কৈছে যে অন্যৰ অপৰাধ বিলাকো দৰিদ্ৰ

জনৰ ওপৰত স্থাপিত হয়। চাকদন্তৰ এই উক্তি নাটৰ শেষলৈ সত্য প্ৰমাণ হৈছে। সংস্থানকে তেওঁৰ এই দোষৰ বাবেই বসন্ত সেনাক নিজে হত্যা কৰি অলংকাৰবোৰৰ লোভত চাকদন্তই হত্যা কৰিলে বুলি তেওঁক অপৰাধী সাজিছে। দৰিদ্ৰতাক ষষ্ঠ মহাপাতক বুলি জ্ঞান কৰা চাকদন্তই আগৰ দৰে বন্ধু বান্ধবৰ মুখ দেখিবলৈ নোপোৱা বাবে মৈত্ৰেয়ৰ ওচৰত ছুংখ কৰিছে। আৰ্থিক সংকটত ভুগিলেও চাকদন্তই বৈদিক কৰ্মৰ এখানিমানো ঘাটি হবলৈ নিদিয়াটো মন কৰিবলগীয়া। অবশ্যে সেইবোৰ আচৰণত তেওঁ কেতবোৰ বাধাৰ সম্মুখীন হোৱা স্বাভাৱিক।

ধীৰ প্ৰশাস্ত স্বভাৱৰ এই নায়কজনে আৰ্থিক সংকটত কাতৰতাৰ ভাবে দেখুৱালেও তেওঁ সজ চৰিত্ৰৰ স্বাৰা উজ্জয়িনীৰ অলংকাৰ। সেয়ে উজ্জয়িনীৰ গণিকা প্ৰধান ঐশ্বৰ্য্যশালিনী অতুলনীয় সৌন্দৰ্য্যৰ গৰ-কিনী বসন্তসেনাই তেওঁৰ অনুৰাগিনী হয়। কামদেবৰ উদ্যানত বসন্তসেনাই চাকদন্তৰ প্ৰতি এনে আসক্তি প্ৰকাশ কৰে। সেই আসক্তিৰ বাবেই বসন্তসেনাই সাক্ষ্য। ভয় খোৱাৰ ফলত তেওঁৰ মূল্যবান অলংকাৰ চাকদন্তৰ ওচৰত বাখি থয়। হয়ৰি স্বাৰা প্ৰমাণ হয় বসন্তসেনাই চাকদন্ত দাঁতৰ হলেও শব্দৰ স্তম্ভৰ কান্তি আৰু চন্দ্ৰৰ দৰে নিৰ্মল চাঁপৰ হোৱা বাবে দৃঢ় ভাবে অনুবক্তা। দান আদি ধনৰ সজ ব্যৱহাৰ নজনা মুখ লোকৰ খাব নোৱাৰা পুখুৰীত পানী বহুত থাকে বুলি বসন্তসেনাই ধনৰ প্ৰতি স্ত্ৰী জাতিৰ স্বাভাৱিক আকাংক্ষা আচৰিত ভাবে ত্যাগ কৰিছে।

দৰিদ্ৰলোকৰ দানশীলতা, পৰোপকাৰ আদিৰ প্ৰশ্ন ঘূৰ্ত্তে যদিও এই নাটৰ নায়ক চাকদন্তই পূৰ্বৰ সমৃদ্ধিৰ সময়ত আচৰণ কৰাৰ দৰে দান আৰু পৰোপকাৰ দেখুৱাই সাজে সাজে বিপাতত পৰাও দেখা যায়। কৰ্মপূৰ্বক হাৰীৰ আক্ৰমণৰ পৰা ভিলুতৰ প্ৰাণ বচোৱা বাবে গাঁৱ চোলাটো দান কৰিছে। সঁহাৰকে চাকদন্তৰ আশ্ৰয়ত কটোৱা লোক হিচাবে ভূৰ্গত লোক সকলক অকলশ ভাবে অৰ্থ দান

কবাব ফলত চাকদত্তৰ দুৰ্ভাগ্য নানি অহা বুলি কৰা উক্তিৰ পৰাই তেওঁৰ দুৰ্ববস্থাৰ কাৰণ পাঠকে অনুমান কৰিব পাৰে। সংবাহকে দহটা সোণৰ ঘোহৰ ঋণ পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰি অমানুষিক অভ্যাচার সন্মুখীন হৈ চাকদত্তৰ আৰ্থিক দুৰ্ববস্থালৈ মনত পেলাই অনুতাপ কৰিছে।

যুদ্ধকটিকাৰ নামক চাকদত্তই সঙ্গীত কলাৰ দৰে শূন্যৰ কলাৰ পৃষ্ঠ পোষকতা আৰু সেইবোৰৰ প্ৰতি উচ্চ প্ৰশংসা উপ-যুক্ত ভাবেই দেখুৱাইছে। তেওঁ মৈত্ৰেয়ৰ সৈতে আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈ গায়ক বেতিলাৰ সঙ্গীতৰ উচ্চ প্ৰশংসা কৰিছে। সঙ্গীত-জুষ্ঠানৰ পৰা মাজনিশা ঘৰলৈ আহি মৈত্ৰেয়ৰ সৈতে শুই থকা অবস্থাতে শব্দলৈকে সিদ্ধি দি বসন্তসেনাই বাখৰলৈ দিয়া অলংকাৰ অপহৰণ কৰি নিয়ে। চাকদত্তই প্ৰথমতে চোৰজনে দেৱালত কটা পূৰ্ণকৃষ্ণৰ দৰে কটা সিঁহটোত শিল্প চাক্ষুৰ্য দেখি চোৰকো প্ৰশংসা কৰিছে। তেওঁৰ দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণে চোৰটোৱে সুদাহাতে যাব লগা বাবে অনুশোচনা কৰিছে। বাখৰলৈ দিয়া অলংকাৰ নিয়া বুলি জানি তেওঁৰ দৰে দৰিদ্ৰতাৰ কবলত পৰা লোকৰ ঘৰৰ পৰা অলংকাৰ অপহৰণ ঘটনা সমাজত বিবাসযোগ্য নহ'ব বুলিয়ে তেওঁ চুৰি হোৱা কথা গোপন কৰিবলৈ দিয়ে। তেওঁৰ পত্নীয়ে খেছাই বস্ত্ৰহাৰ দিয়াত আনচ্ছাবে গ্ৰহণ কৰি হেৰোৱা অলংকাৰৰ বিনিময়ত সেই ডালকে বসন্তসেনাক দিবলৈ মৈত্ৰেয়ক পঠাইছিল।

চাকদত্তৰ শূণ্যল বতাবৰ পাতীৰ্থাই সৰু চৰিত্ৰৰ ভাব-মুৰ্ত্তিয়ে সমাজত স্ফুট প্ৰভাৱ পেলাইছে। তেওঁৰ সৰু চৰিত্ৰৰ প্ৰভাৱৰ বাবেই আত্মগোপনকাৰী আৰ্থিক কট্টিয়াই নিয়া পাতীখন সেনা বিবৰা চন্দনক আৰু বীৰকে পৰীক্ষা নকৰাকৈ বাৰলৈ দিব খুজিছিল। ইয়াৰ কাৰণ আছিল চাকদত্ত কোনো অভিনয়শিল্পক কান্ধা অকিত নাছিল। চৰিত্ৰ নাশ হ'ব পৰা কোনো কান্ধা দিও নথকা

ব্যক্তিগতই সাধারণ লোকের মাজত তেওঁক প্রখ্যাত কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ গাড়ীত আত্মগোপন কৰি ঘোঁৰা আৰ্থ্যকে চাকদত্তৰ জনপ্ৰিয়-তাৰ বাবেই ধৰা নপৰাকৈ সাৰি যাব পাৰিছিল। আৰ্থ্যকে এই-জন প্ৰিয় লোক জনক চাবলৈ কৌতূহল বোধ কৰে আৰু চাকদত্তক সাক্ষাৎ কৰে। আৰু অলপ সময় ভাৱ বিনিময়ৰ পিছত জুয়োজনৰ স্বাভাবিক আত্মীয়তা গঢ়ি উঠে। এনে বন্ধুৰ উপকাৰ কৰিবলৈ বুলিয়ে প্ৰহৰী বিলাকে সন্দেহ নকৰা তেওঁৰ গাড়ীখন আত্মৰক্ষাৰ কামত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দিয়ে।

নাটকত চাকদত্তৰ দোষ দেখা একমাত্ৰ ব্যক্তিজন হ'ল সংস্থানক। তেওঁ চাকদত্তৰ ধনহীন অবস্থাৰ কথাহে নিন্দা কৰিবলৈ গৈ দোহাৰিছে। চাকদত্তৰ সৈতে সংস্থানকৰ শত্ৰুতা কেবল বসন্তসেনাৰ বাবেই। ধন আৰু ৰাজ ক্ষমতাৰ মোহত অন্ধ মূৰ্খ সংস্থানকে গুণৰ বজত বসন্তসেনাৰ প্ৰণয় লাভ কৰিব নোৱাৰি বলেৰে অন্তৰ লাভ কৰিব গৈ চাকদত্তৰ শত্ৰুতা আচৰণ কৰিছে। তেওঁ বসন্তসেনা চাকদত্তৰ প্ৰতি একান্ত ভাবে অমুৰক্ত। জানি খঙত বসন্তসেনাক নিৰ্দ্দয় ভাবে টেটুত চেপি বধ কৰিলে আৰু দৰিদ্ৰ চাকদত্তই অলংকাৰবোৰৰ লোভত বসন্তসেনাক হত্যা কৰা বুলি ন্যায়ালয়ত গোচৰ ভোলে।

গণিক চাকদত্তৰ পত্নী পুত্ৰৰ সৈতে দৰিদ্ৰতা ভোগকৰা সময়তে গণিকা কুলৰ কন্যা বসন্তসেনাৰ প্ৰণয় লাভত চাকদত্তক কোনোমতে দোষাৰোপ কৰিব নোৱাৰি। গণিকা কন্যাই গণিকা বৃত্তিৰ প্ৰতি যুগাত এই বৃত্তিত শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা সহজ উপায়ে ধন ঘটাৰ বাহিৰে মান মৰ্যাদাৰ কোনো প্ৰদৰ্শন উঠিব নোৱাৰে বুলিয়ে সেই বৃত্তি ত্যাগ কৰি উচ্চবংশৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব বিচাৰিছিল। মূৰ্খ জঘন্য লোককেই গণিকা সকল সেৱা কৰিব লগা হৈছিল সেই বাবে বসন্তসেনাই জাত্যন্তৰ হোৱাৰ বাবে অলংকাৰ ন্যাস কৰি চাকদত্তৰ সৈতে

সম্পর্ক স্থাপন কবিছিল। উজ্জয়িনীৰ নাৰী সকলক সৌন্দৰ্য আৰু গুণত চেৰ পেলাব পৰা বসন্তসেনাই বাজ লক্ষ্মীৰ দৰে এণয়েবে ভৰা অন্তৰলৈ তেওঁৰ ওচৰ চাপিছিল। চাকদত্তই এই সৰু এণয় আকাংক্ষা উপেক্ষা কৰা নাই। গণিকা কন্যাৰ প্ৰতি আসক্তিত আন কেতবোৰ সংস্কৃত নাটৰ নায়কৰ দৰে অস্থিৰ চাকল্যও প্ৰকাশ কৰা নাই। আকাংক্ষা প্ৰকাশত মৌনতা আৰু আত্মসংযম চাকদত্ত চৰিত্ৰৰ আন প্ৰশংসনীয় গুণ।

চাকদত্তৰ নায় চৰিত্ৰৰ সন্তোষাৰিতা, গাভীৰ্য্য, উদাৰতা আদি গুণে তেওঁক সংস্কৃত নাট্যাশাস্ত্ৰই উচ্চ প্ৰশংসা কৰা ধীৰ প্ৰশান্ত চৰিত্ৰলৈ উন্নীত কৰিছে। তুলনা মূলক ভাবে চাবলৈ গলে কালিদাস ভবভূতি প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰেও নায়ক সকলৰ চৰিত্ৰৰ গাভীৰ্য্য বশত ইমানখিনি সংযম বন্ধা কৰিব পৰা নাই। বহুক্ষেত্ৰত নায়ক সকল আবেগত বিহ্বল হোৱা দেখুৱাইছে। চৰিত্ৰতাত ভোগা নায়ক চাকদত্ত দাবিত্তৰ হুঃখত কিঞ্চিৎ কাতৰতা দেখুৱাব বাহিৰে অন্য দোষ দেখা নাযায়। চাকদত্তই আনকি মিছা অপৰাধত প্ৰাণদণ্ড আৰু ঘাতক সকলে বধ্যভূমিলৈ নিয়াটো ধ্বংস কৰাৰ বাবে হুঃখ কৰিলেও মৃত্যুৰ ভয়ত বিহ্বল হোৱা দেখুৱা নাই। বৈদিক সংস্কৃতিৰ প্ৰতি অগাধ শ্ৰদ্ধা আৰু শূৰ্য দৰ্শনৰ প্ৰভাৱে এই চৰিত্ৰত মন কৰিবলগীয়া। প্ৰথম অংকত মৈত্ৰেয়ৰ অনিচ্ছা সৰ্বোপদেষ্টাৰ দৰে তালৈ উচৰ্গা কৰা নৈবদ্য বধাদ্বানত দি আহিবলৈ বাধ্য কৰিছে। নিজে ধ্যানমগ্ন হৈ সমাধিত অতীত্ৰিয় আনন্দ লাভ কৰিছে। ইয়াৰ কলতেই তেওঁৰ চৰিত্ৰই ধীৰ-স্থিৰ বন্দহীন-তাৰ স্বৰূপ লাভ কৰিছে বুলি ভাবিব পাৰি।

চাকদত্তৰ চৰিত্ৰৰ সত্যতা আৰু পৰিত্ৰতাই নাটৰ শেষকালে কুট চক্ৰান্তকাৰী থল চৰিত্ৰ সংস্থানকৰ হাতত বিপৰ্য্যয়ৰ সন্মুখীন হোৱা বেন দেখা গলেও শেষত চূড়ান্তভাবে জয়লাভ কৰিছে। তেওঁৰ অচৰিত ধৰণে হোৱা প্ৰাণদণ্ডত উজ্জয়িনীৰ নাগৰিক সকল

সমাহত । চাকদন্তই মৃত্যুৰ বাবে ভয় কৰা নাই । তেওঁৰ অন্তৰ
বিদীৰ্ণ কৰিছে এই কথাই যে তেওঁৰ শোকাবহ পৰিণতিৰ ঘটনাই
যুগ-যুগান্তৰলৈ সজ বংশত কালিমা সানিব । সেয়ে মৃত্যুৰ আগমুহূৰ্ত্তত
কিছু বিহ্বলতা প্ৰকাশ কৰাটো স্বাভাৱিক । ঘাতক সপলে বলি
দিয়া কাঠত কোৱা মাত্ৰেই নিকংবিগ্ন ভাবেই মূৰ আগবঢ়াই
দিছে । কিন্তু ঘাতকে দৃঢ় মুঠিৰে ধৰা বলি দিয়া দা খন পৰি
যোৱাত মানুহজন যে নিৰপৰাধী সেই কথা বুজি পায় । ইয়াৰ
পৰবৰ্ত্তী ঘটনাই সত্যবাদীৰ হাতত অসত্যবাদীৰ পৰাজয় নিশ্চিত
কৰিলে । বসন্তসেনা সপৰীবে আবিৰ্ভাৱ হোৱাত তেওঁলোক
মিলিত হ'ল । চাকদন্তই শৰ্ম্মিলকৰ যোগেদি ৰাজ আদেশত ৰাজ্য
ৰণ্ডৰ শাসনকৰ্ত্তা পদত অধিষ্ঠিত হ'ল । চাকদন্ত চৰিত্ৰৰ শেষ
অগ্নি পৰীক্ষা হল, শৰ্ম্মিলকে চাকদন্তৰ বিধানমতে শাস্তি বিহিৰুৰ
কাৰণে বন্দী কৰি অনা চিৰশত্ৰু সংস্থানক । চাকদন্তই উপস্থিত
সকলোকে আচৰিত কৰি তুলিলে এই লোকজনৰ অহিংসাবে অন্তৰ
জয় কাৰবলৈ নিজে ৰাজ খুলি মুক্তি দিয়া কাৰ্য্যই । চাকদন্তই
খল প্ৰকৃতিৰ সংস্থানকৰ অন্তৰ পৰিবৰ্ত্তন কৰি নিজৰ চৰিত্ৰৰ ভাব-
মুক্তি অধিক উজল কৰিছে ।

— কাবিদাসৰ শকুন্তলা —

কালিদাস নিঃসন্দেহে শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ । এই কথা আজি জগতৰ সকলো লোকেই একেমুখে স্বীকাৰ কৰিছে । শ্ৰেষ্ঠত্বৰ দাবী কৰিব পৰা গুণ তেওঁৰ নাটত নথকা নহয় । অপূৰ্ণ বৰ্ণনা শক্তি, সূক্ষ্মতা, বহুলাংশ প্ৰাচুৰ্য, উদাৰ দৃষ্টি ভঙ্গী, কবি সুলভ কোমলতা, পদ লালিত্য আদি গুণবোৰে তেওঁৰ শিল্পকৰ্মক মানুহৰ মনত অবিম্বৰণীয় কবি তুলিছে ।

মহাভাৰতত শকুন্তলা আখ্যান আছে । নাট্যকাৰে মহাভাৰতৰ সেই শকুন্তলা আখ্যানক আধাৰ হিচাবে লৈ অভিজ্ঞান শকুন্তলাৰ নাট্যৰূপ দিছিল । মূলৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি যথেষ্ট পৰিমাণে চলিলেও কাব্যময় আখ্যানক নাট্যৰূপ দিবলৈ যাওঁতে অনেক মৌলিক ঘটনা সংযোজন কৰিছে ।

মহাভাৰতত আখ্যানৰ নান্ধিকা শকুন্তলাই অচিনাকি অতিথি দ্ৰুপদৰ আগত নিজৰ জন্ম কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে । তেওঁ নিজকে মহাৰি কৰৰ পালতা কন্যা বুলি নিজৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে । দ্ৰুপদৰ আহ্বানত তেওঁ গৰুৰ্ভমতে বিবাহ পাশত আবদ্ধ হয় । মহৰি কৰৰ কলমূল সংগ্ৰহৰ দৰে কল্বেকীয়া অল্পপৰিমাণেই লবাল-খিকে এই কাৰ্য্য সমাধা কৰাত বাস্তবতাবে মহাভাৰতৰ আখ্যান চোৱা অসম্ভব যেন বোধ হৈছে । সেই কাৰণে কালিদাসে মহৰি কৰক পশ্চিমৰ স্নগুৰ প্ৰভাস তীৰ্থলৈ পঠাই দ্ৰুপদ শকুন্তলাৰ প্ৰণয় আখ্যানক বেচি বিশ্বাস বোধ্য কৰি তুলিছে । শকুন্তলাৰ সখীকৰ অননুগ্ৰহা প্ৰিয়বদাই নাটকত আলহী দ্ৰুপদৰ আগত মুনিকন্যা শকুন্তলাৰ জন্ম কৃতান্ত দাঙি ধৰিছে ।

মহাভাৰতৰ বন পৰ্বৰ মূল আখ্যানটো পঢ়িলে ভাব হয় মহাকাব্যই ওকত দিছে শকুন্তলাৰ বৰ্ণিত চৰিত্ৰ সত্যিকৈ ওপৰত ।

সেইবাবে তাত শকুন্তলা স্বকীয় নারী-চৰিত্ৰৰ দ্বাৰা বিভূষিত হৈছে আৰু এগৰাকী মহিমাময়ী নারী স্বৰূপে মহাকাব্যত আসন লাভ কৰিছে। সেয়ে মহাকাব্যৰ শকুন্তলাক আমি দেখিবলৈ পাওঁ এহাতে শকুন্তলাই বিদৰ্বে নারী সুলভ কাম বাসনাৰ দুৰ্দমনীয়তাৰ বাবে অচিনাকি বজা হৃদয়ন্তক স্বামী হিচাবে স্বেচ্ছাই নিৰ্বাচন কৰিলে কোনো গুৰুজনৰ আশ্রয় নোলোৱাকৈ সেইদৰে নিজৰ জীৱন বিপন্ন হোৱাত নিজক উদ্ধাৰ কৰাৰ দায়িত্বও এক প্ৰকাৰে নিজেই ললে। তেওঁ আশ্ৰমত জন্ম দিয়া সন্তানটোৰ সৈতে বজা হৃদয়ন্তৰ বাজ চৰালে যৈ পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ দাবী জনালে আৰু হৃদয়ন্তই যোঁওয়া বিবাহ কৰিওঁ নকৰা বুলি মিছা মাতিবলৈ কুণ্ঠিত নহ'ল, শকুন্তলাৰ দৰে সামান্য মূনিকন্যাৰ প্ৰেম ব্যক্তক্ৰিয়ৰ বলেৰে মোহাবি পেলালে তেতিয়া শকুন্তলা স্বাভাবিকতে ককালতে কোৰ পোৱা ফেটীসাপৰ দৰে মূৰ তুলি উঠিল আৰু বজাৰ ওচৰত অন্যায়ৰ বাবে বিদ্ৰোহ কৰিলে।

কালদাসৰ নাটত শকুন্তলাৰ নারী চৰিত্ৰৰ ভূমিকা অত্যন্ত দুৰ্বল। বাসায়গৰ নায়িকা সীতাৰ দৰেই নাট্যকাৰে শকুন্তলাক এটা নিজীৱ চৰিত্ৰলৈ ৰূপ দিয়া যেন লাগে। মহাকাব্যৰ যি শকুন্তলাই নিজৰ দাবী কাৰো সহায় নোলোৱাকৈ নিজেই উপস্থাপন কৰিছিল নাটকৰ নায়িকা শকুন্তলাই সেই কাম কৰিবলৈ অপাৰ্গ হ'ল। তেওঁৰ দাবী উপস্থাপন কৰিলে শাবকবৰ আৰু শাবকভক্ত আৰু সন্ন্যাসিনী গোতমীক পঠোৱা হ'ল। এইবোৰ লাৰ্ণ চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰি নাট্যকাৰে ঘটনাটোক বেচি মাজিত ৰূপ দান কৰিছে। কিন্তু শকুন্তলাৰ ওপৰত লাজ আৰু ভয়ৰ এখন আৱৰণ জাপি দিয়া হৈছে। সেইবাবে নাটকৰ শকুন্তলা শিকলি-বদ্ধ। তেওঁ বিলাকৰ মাজত বহু মাথোন। তেওঁৰ জীৱনী স্মৃতি যেন নাই। মহাকাব্যতৰ শকুন্তলাই নিজৰ দাবী নিজেই উপস্থাপন কৰি হৃদয়ন্তৰ সৈতে থাকবলৈ প্ৰস্তুত হৈছিল। কিন্তু নাটকত সেই

যুদ্ধখন দেখুৱা হৈছে শাৰঙ্গবৰ আৰু শাৰদ্যতৰ দ্বাৰাহে ।

মহাভাৰতে দ্রৌপদীৰ দৰে মহীয়সী নাৰীৰ জন্ম দিছে । নাৰী শক্তিয়ে সমাজ পৰিবৰ্তনত যোৱা যুদ্ধৰ দৰে মানবীয়া কাৰ্য্যকলাপৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ ক্ৰিয়া কৰে তাকো দেখুৱাইছে । সামাজিক, পাৰি-
বাৰিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক সকলোতে সমান অধিকাৰ দি
নাৰীৰ উজ্জ্বল চৰিত্ৰ অংকন কৰিছে । সেইবাবে মহাকাব্যত শকুন্তলাৰ
নাৰী চৰিত্ৰ মহত্বপূৰ্ণ আৰু উজ্জল ।

নাট্যকাৰে সমাজ আৰু জাতি গঠনত নাৰীৰ কোনো ভূমিকা
নাই বুলি ভাবি নাৰীৰ প্ৰাধান্য ধৰ্ম কৰিছে । নাৰীৰ প্ৰেম
বাসনা, সহায় জ্ঞান আৰু কৰ্মশক্তিৰ মূল্য নাই বুলি ভাবিছে ।
নাৰী হ'ল বিলাসৰ প্ৰধান উপকৰণ বাৰ সহায়েৰে পুৰুষে নিজৰ
কাম চলাই ধাব পাৰে । সামাজিক ভাবে সম্ভাৱন জন্ম দিয়াৰ
দৰে নাৰী চৰিত্ৰৰ এক শব্দ সংস্কাৰ মহা পৰিব কাব্য নাটত বিৰিতি
উঠিছে ।

সেইবাবে নাট্যকাৰৰ হাতত শকুন্তলাৰ পত্নীৰূপ নাৰী অশ্লীল
হুৰ্মতৰ ভাবে উপস্থাপন হৈছে । হুৰ্মতৰ তীব্ৰৰূপত তেওঁ লাকিত্য
আৰু ক্ৰন্দনবততা । ৰাজধানীলৈ আহোতে বাটত আঙুঠি হেৰুৱাব
দৰে সামান্য দোষতে কাতৰ হৈ আত্ম প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰত অপৰাধ
হোৱা দেখুৱা হৈছে আৰু এই ঘটনাৰ মূলত হুৰ্মতৰ চিন্তাত তদ্ব্যয়
হৈ আত্মৰ অতিথি হুৰ্মতাসৰ অৱমাননা আৰু অভিলাপ বৰ্ণন
বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে । পুৰুষ আৰু নাৰী উভয়কে সমজ্ঞান
কৰা মহাকাব্যই হুৰ্মত চৰিত্ৰৰ স্বলন তেওঁৰ কপট আচৰণৰ
মাজেদি কোনো লুকটাক নকৰাকৈ উদ্ভাৱন দেখুৱাইছে । কিন্তু
নাট্যকাৰে বজা হুৰ্মতই আশ্ৰয়ত কৰি অহা হুৰ্মত ৰাজধানীৰ সংস্ক-
তিত হুৰ্মত চৰিত্ৰৰ স্বলন হ'ব বুলি ভাবি সেই দোষৰ পৰা হুৰ্ম-
তক মুক্ত কৰাৰ বাবেই অভিলাপৰ ফলত মানসিক বিন্দুতিৰ বাবেহে
জেনে আচৰণ কৰা বুলি দেখুৱাইছে । ইয়াৰ দ্বাৰা নাট্যকাৰে

শকুন্তলাৰ অনন্যা প্ৰেমৰ অবমাননা কৰি পক্ষপাতিৰ দোষ অৰ্জন কৰিছে । এইবোৰ কাৰণতে নাটকত শকুন্তলা দুৰ্জলভাবে অস্তিত্ব হোৱাত চৰিত্ৰটোৱে প্ৰাণ হেৰুৱাইছে । দৃশ্যস্তুৰ ত্ৰিবন্ধাবত তিষ্ঠিব নোৱাৰি তেওঁ ৰাজ সভা এৰি পিছ হুহকি যাব লগা হৈছে । এই ঘটনাৰ পিছত নাট্যকাৰে শকুন্তলাক মেনকাই মাৰীচ আশ্ৰমলৈ লৈ যোৱা দেখুৱাইছে । সেই আশ্ৰমতে সৰ্বদমনৰ জন্মৰ পিছতহে আকস্মিক ভাবে মিলন দেখুৱাইছে ।

মহাভাৰতৰ উপাখ্যানৰ কাহিনীত শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰ প্ৰধান । তাত শকুন্তলাৰ নাৰী চৰিত্ৰৰ বিষয়ে কোৱাই আখ্যান বক্তাৰ মূল লক্ষ্য । দৃশ্যস্তু চৰিত্ৰ প্ৰেম আখ্যানৰ প্ৰসঙ্গ ক্ৰমেহে স্থান পাইছে । নাটকত অভিজ্ঞানকুপী আঙুঠিটো দৃশ্যস্তুৰ । দৃশ্যস্তুই এই আঙুঠিটো আশ্ৰমত শকুন্তলাক এৰি অহাৰ সময়ত দি আহিছিল । এই আঙুঠিটো হেৰোৱাৰ বাবেই শকুন্তলাৰ বিপৰ্য্যয় হৈছিল । আঙুঠিটো প্ৰাপ্তৰ যোগেদিয়ে দৃশ্যস্তুই শকুন্তলাক এসময়ত বিবাহিতা পত্নী বুলি স্বৰ্ণ কৰি নাটকত প্ৰধান চৰিত্ৰ হৈ পৰিছে ।

মহাভাৰতে দেখুৱাইছে সত্য আৰু ধৰ্মৰ যুক্তি দিও শকুন্তলাই যেতিয়া ৰাজশক্তিৰ বলত গৰ্বিত পুৰুষ দৃশ্যস্তুক তেওঁৰ দাবী মনাৰ নোৱাৰিলে তেতিয়া তেওঁ ক্ৰোধ সংবক্তা নয়না হ'ল । তেওঁ ক্ৰোধত কপিবলৈ ধৰিলে । তপস্যাৰ বলত তেওঁ বলীয়ান আছিল । তেওঁৰ অন্তৰত ব্ৰহ্মশক্তিৰ এনে এক উদ্ভাপ অলি উঠিল যাৰ ফলত তেওঁ এই কথা গন্ধৰ্ব কৰি কবলৈ পিছ হোৱকা নাছিল যে তেওঁ মহা তপস্বী বিশ্বামিত্ৰৰ কন্যা । বৰ্গৰ জ্যেষ্ঠা অপেশ্বৰী দেব কন্যা মেনকা তেওঁৰ মাক আৰু তেওঁৰ পালিতা পিতৃ ব্ৰহ্মাৰি কৰ । বজাই বাদ তেওঁৰ গন্ধৰ্ব বিবাহ মতে গ্ৰহণ কৰা পত্নীক ত্যাগ কৰিব পাৰে, অথবা সভাপালনৰ পৰা অলিত হয় তেতিয়া হলে তেওঁ পুনৰ আশ্ৰমলৈ হুৰি যাব আৰু তপস্যাৰ বলত নিক-পুত্ৰ সৰ্বদমনৰ সহায়ত হিমালয় অঞ্চলত এক নতুন সাম্ৰাজ্য স্থাপন

কবিৰ । এই তেজস্বী ভাষণৰ পিছত সম্ৰাট হৃষীকেশই নিজৰ ভুল কণ্ড বুজি পালে । বাঘাত পৰি তেওঁ সভা পালন কৰিব লগা হ'ল । নিৰ্জন আশ্রমত কৰি অহা নিজৰ হৃদয় চাকিবলৈ আৰু শকুন্তলাক কোনো পথো এবাৰলৈ তেওঁৰ বি চেষ্টা সি ব্যৰ্থ হৈ গ'ল । আকাশ বাণীৰ কণত তেওঁৰ বিৰেকেই তেওঁক কণ্ঠব্য সোৱৰাই দিলে । তেওঁ শকুন্তলাক পত্নী হিচাবে গ্ৰহণ কৰিলে আৰু সৰ্বদমনকো পুত্ৰ হিচাবে আকোৱালি ললে ।

সমাজ আৰু জাতি গঠনৰ বাবে হুঁমুসক বোধ কৰিব পৰা আদৰ্শ নাবী চৰিত্ৰ প্ৰাচীন আখ্যানৰ পৰা বুটলি আনি মহাকাব্যই তাৰ বিৰাট ইতিহাস বচনা কৰি যুগে যুগে ভাৰতীয় নাৰীক সভ্যতাবে আত্ম প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ দেখুৱাইছে । ৰাজতন্ত্ৰ যুগৰ বিলাসৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰ মাজত আত্মচেতনা বিলোপ হোৱা অন্তঃ পুৰবাসী মহিলা সকলৰ জীৱন অশ্লুকৰণ কৰি নাবী চৰিত্ৰ অংকন কৰা বাবে আৰু ৰাজসুখত বুৰ গৈ নাট্য কাব্য বচনা কৰা হেতুকে নাট্যকাৰে অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতাৰে সাহসী নাবী চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিলে । কিন্তু নাট্যকাৰে শকুন্তলাৰ নাবী চৰিত্ৰৰ আন কেইটামান দিশ বৰ উজলকৈ অংকন কৰিছে । আৰু লগতে বৰণীয় কল্পনা, কলাৰ নৈপুণ্য আৰু চমকপ্ৰদ ঘটনাৰ সমাবেশেৰে প্ৰভুত নাটকীয় সাকল্য অৰ্জন কৰিছে । শকুন্তলা নাটৰ প্ৰধান বিষয় প্ৰেম আখ্যানৰ বিশ্বজনীনতা এই প্ৰসঙ্গত ঘনকৰিব লগীয়া ।

অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটৰ মানবীয় আবেদনবোৰ সাৰ্ভাভিক গুণেৰে বিভূষিত হৈ বিশ্বৰ পাঠক সমাজক আকৃষ্ট কৰাৰ লগতে সমালোচক সকলক বিশ্বসাহিত্যত এনে ওখ ভাৰ চলাধ কৰাৰ অনুৰাগ বঢ়াইছে । সমালোচক বসীন্দৰনাথে খেজুপীয়েৰ বচিত্তিৰিবাণ্ডা নাটৰ সৈতে শকুন্তলা নাটৰ আংশিক মিল উল্লেখ কৰিছে । খেজুপীয়েৰৰিবাণ্ডা নাটত ভাৱক একনিওৰ হুবতিসজ্জিব বাবে অক্লান্ত বৰা প্ৰেমবোহী নিৰ্জন বীণ ঐক্যত নিৰ্ধাৰনৰ

দিন কটোৱাব কাহিনী আছে। কেতবোৰ বিশেষ শাস্ত্ৰ অধ্যয়নত জ্ঞানী এই ৰজাজনে নিৰ্বাসিত সুদীৰ্ঘজীৱনত অলৌকিক শক্তিয়ে নিজৰ দ্বীপৰ বাসিন্দা সকলক বশীভূত কৰি এৰিয়েল প্ৰমুখ্যে প্ৰেতসদৃশ প্ৰাণীবোৰৰ দ্বাৰা অঙ্কিত কাৰ্য্য সমাধা কৰি নিজদেশলৈ আহিবলৈ সক্ষম হয়। মিৰাণ্ডা নাটত প্ৰেম্পেবোৰ একমাত্ৰ কন্যা মিৰাণ্ডাৰ ৰাজকোৱৰ ফাৰ্দিনান্দৰ সৈতে হোৱা প্ৰণয় আখ্যান বিষয়ক এটা উপকাহিনীও আছে। নিজৰ দ্বীপৰ অলৌকিক কিছুমান প্ৰাণীৰ মাজত পিতৃ প্ৰেম্পেবোৰ দ্বাৰা পালিত আৰু কোনো দিনেই মানুহৰ মুখ নেদেখা কিশোৰী কন্যা মিৰাণ্ডাই ধুমুহাৰ কবলত জাহাজ ডুবি কোনোমতে প্ৰাণলৈ দ্বীপত উঠা ৰাজকোৱৰ ফাৰ্দিনান্দৰ সৈতে প্ৰথম দৰ্শনতেই প্ৰেমত পৰে। উল্লিখিত নাটৰ বিষয়বস্তুৰ সৈতে অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটৰ প্ৰকৃত পাৰ্থক্য আছে যদিও কেইটামান সৰু ঘটনাৰ সাদৃশ্যও নথকা নহয়। নিজৰ দ্বীপৰ প্ৰকৃতিৰ মাজত পিতৃ প্ৰেম্পেবোৰ যত্নত পালিত মিৰাণ্ডাৰ দৰে শকুন্তলাও পিতৃ কৰৰ দ্বাৰা পালিত। অধ্যয়নকে জীৱনৰ পৰম সম্পদ আৰু জ্ঞানৰ বহস্য ভেদ কৰা প্ৰেম্পেবোৰ সৈতে মহৰি কৰৰ তপস্যাবে দিয়া জীৱন লাভৰ আদৰ্শৰ মিল আছে। নিজৰ কিশোৰী কন্যাৰ বিবাহ সুপাত্ৰত দিয়াৰ বাবে প্ৰেম্পেবোৰ তৎপৰ হৈয়ে এৰিয়েলৰ সহায়ত সাগৰত অৰল ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰি ৰাজকুমাৰ ফাৰ্দিনান্দক লগৰীয়া বিলাকৰ পৰা আত-বাই আনিছে। শকুন্তলা নাটতো পিতৃ কৰই শকুন্তলাক যোগ্য পাত্ৰত বিবাহ দিয়াৰ বাবে চেষ্টা চলাই থকাৰ কথা শকুন্তলাৰ সখীদ্বয়ে চুৰাস্তৰ আগত স্বীকাৰ কৰিছে। মিৰাণ্ডা প্ৰেম্পেবোৰ আত্মাৰ দৰে প্ৰিয় কাৰণেই মিৰাণ্ডাৰ প্ৰতি ফাৰ্দিনান্দৰ প্ৰেমৰ সত্যতাৰ পৰীক্ষা কৰিছিল। শকুন্তলা নাটত শকুন্তলা কৰৰ প্ৰাণত পুতলাৰ দৰে বুলি তেওঁক পানী সিচাৰ কামত গোটোৱা বুলি সখীদ্বয়ে তেওঁৰ সৈতে বেমালি কৰিছে বেন আত্ম-

মৰ ফুলবিলাক কন্থৰ বেচি প্ৰিয় । শকুন্তলা নাটত মনৰ বহুস্য ভেদ কৰিব পৰা কন্থই শকুন্তলাৰ দূৰ অদৃষ্ট উপশমৰ বাবেহে তীৰ্থ গমন কৰিছে । প্ৰাকৃতিক শক্তিৰ শাসন আৰু পীড়ন সেই নাটত যি ভাবে বৰ্ণনা কৰা হৈছে তাৰ সলনি প্ৰকৃতিৰ সৈতে প্ৰাণৰ সম্পৰ্কহে শকুন্তলা নাটত অবিদ্যৰণীয় হৈছে । মিৰাণ্ডাই অচিনাকি কোঁৱৰ ফাৰ্দিনাণ্ডৰ মনৰ গতি হুবহুতকৈ প্ৰথম দৰ্শনতে প্ৰেমত পৰাৰ দৰে শকুন্তলায়ে অচিনাকি ৰজা হৃদয়ন্তৰ প্ৰেমত পৰিছে । এনে কেতবোৰ ঘটনাৰ সৈতে আংশিক সাদৃশ্যৰ বাহিৰে মূল নাটক ছয়োখনৰ কাহিনী আৰু চৰিত্ৰৰ কোনো মিল নাই ।

অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটৰ চতুৰ্থ অংকত প্ৰাচীন শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰত দহ হেজাৰ পৰ্য্যন্ত ছাত্ৰৰ শিক্ষাৰ দায়িত্ব লোৱা মহৰ্ষি কন্থৰ চৰিত্ৰৰ মানবীয় দিশ পৰিস্কাৰকৈ দেখুৱা হৈছে । এই অবিজনে ফলমূল আহৰণ কৰিবলৈ বাওঁতে নিজৰ বনত পৰিত্যক্ত কেচুৱা শকুন্তলাক আশ্ৰমলৈ আনি নিজে বৈবাগ্যশীল হৈয়ো প্ৰাণৰ উদ্ধাপেৰে শকুন্তলাক ডাঙৰ দীঘল কৰিছিল । পালিতা কন্যা শকুন্তলা মূনিৰ আশ্ৰায় দৰে প্ৰিয় আছিল বাবেই পিতৃ হিচাবে তেওঁ শকুন্তলাক যোগ্য পাত্ৰত বিবাহ দিয়াৰ বাবে যত্নপৰ হৈছিল আৰু শকুন্তলাৰ বিবাহ সম্পৰ্কীয় তুৰ্ভাগ্যৰ কথা আগতীয়াকৈ জানিয়ে তীৰ্থ যাত্ৰা কৰি তাৰ উপশমৰ ব্যৱস্থা লৈছিল । তীৰ্থৰ পৰা ঘূৰি অহাৰ পিছত অলৌকিক মহাহিম্মাৰে তেওঁৰ অল্পপদ্ধিভিত্ত শকুন্তলা হৃদয়ন্তৰ প্ৰণয়ত আসক্তা আৰু অন্তঃসহা বুলি জানিব পাৰিছিল আৰু সহজভাবেই হৃদয়ন্ত শকুন্তলাৰ গৰ্ভকৰ বিবাহ অনুমোদন কৰিছিল । সংসাবী আছিল যদিও কন্থই সংসাবী পিতৃৰ দৰে কৰ্তব্য অৰহেলা নকৰি সোনকালেই শকুন্তলাক ৰাজধানীলৈ পঠিয়াই দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিলে । বিবাহৰ পিছত কন্যাক পিতৃ গৃহত ৰখা অসুচিত এই সমাজৰ নিয়ম পালনৰ বাবে কন্থই তৎপৰ হোৱা দেখুৱালেও নাট্যকাৰে

তেওঁৰ দুফাকি উজ্জ্বল মাজেদি কন্যা বিদায়ত সংসারী পিতৃৰ অন্ত-
ৰৰ গভীৰ বেদনা প্ৰকাশ কৰিছে। পতি গৃহত বিবাহিতা স্ত্ৰীৰ
আচৰণ বিষয়ক কথৰ উপদেশ সৰ্বকালৰ কাৰণে সত্য প্ৰমাণিত
হৈছে। আন দিশত অংকটোৰ ঘটনাবোৰত বৈবাগ্যশীল কন্যৰ
পিতৃ হৃদয়ৰ স্বৰূপ, কন্যাৰ প্ৰতি পিতৃৰ দায়িত্ব কৰ্ত্তব্য পালন,
বিদায়ৰ সময়ত বাককল্প কৰা শোকৰ ভাব গভীৰ ৰূপত উৎঘাটন
কৰি দেখুৱাইছে।

ভাৰতীয় পাঠক সমাজৰ চতুৰ্থ অংকৰ প্ৰতি বিশেষ আকৰ্ষণ
হল সেই অংকত প্ৰকাশ হোৱা শকুন্তলাৰ মাতৃ হৃদয়ৰ স্বৰূপ
আৰু প্ৰকৃতিৰ সৈতে মানুহৰ এক মধুৰ সমন্বয়। কন্ব চৰিত্ৰৰ যোগেদি
নাট্যকাৰে সংসাৰালোকৰ পিতৃ হৃদয়ৰ স্বৰূপ উৎঘাটন কৰি দেখুৱাব
দৰে আশ্ৰম কন্যা শকুন্তলাৰ মাতৃহৃদয়ৰ স্বৰূপ প্ৰকাশেৰে অংকটো
পাঠকৰ বাবে অবিস্মৰণীয় হৈ পৰিছে। অংকটোত শকুন্তলাৰ
স্বাস্থ্যৰ দাৰ্দ্ৰ্য্যও বৰ উজ্জল। আশ্ৰম প্ৰকৃতিৰ মাজত শকুন্তলাৰ
নিবিড় সম্পৰ্ক নিম্নান হৈছে। তেওঁৰ নিসৰ্গ প্ৰীতি আৰু নিসৰ্গৰ
প্ৰতি প্ৰকাশ পোৱা সৌহাৰ্দ্যৰ দ্বাৰা নাট্যকাৰে শকুন্তলা চৰিত্ৰৰ
সেই দিশটো বৰণায়কৈ অংকন কৰিছে। শকুন্তলাই আশ্ৰমৰ
গছবিলাকক ডাইব দৰে আৰু লতাবিলাকক স্তন্য দৰে জ্ঞান
কৰিছিল। সেই মৰমৰ বাবে জৰুমকাই থকা ফুলপাত এটাও
নিজৰ আঘাতৰ বাবে ছিঙিব নোৱাৰিছিল। তেওঁ পানী দিয়া
গছত নতুনকৈ ফুটিপাত বা কলি পেলালে আনন্দত আত্মহাৰা
হৈছিল। বাকৰী বনজ্যোৎস্নাই তেওঁক হাত বাউল দি মাতে,
পালিত যুগ পুত্ৰই তেওঁক স্বামী গৃহলৈ যোৱাৰ বাটত বাধা
দিছিল। আশ্ৰমৰ বনদেখতা সকলে যাত্ৰাৰ সময়ত শকুন্তলাক
ৰাজবাণীৰ পৰিধান বোণ্য কাপোৰ আ-জলংকাৰ দান কৰিছিল।
শকুন্তলাৰ বিচ্ছেদে আশ্ৰমৰ সাদৰী প্ৰকৃতিক কথৰ দৰে কলুষা-
ইছিল। শকুন্তলাৰ পতি গৃহলৈ যাত্ৰাৰ সময়ত প্ৰকৃতি আৰু

মানুষের আত্মার যি নিবিড় সম্পর্ক দাঙি ধরা হৈছে সি বিশ্ব সাহিত্যে বিবল ।

নাটকের পঞ্চম অংক নিঃসন্দেহে তুষ্যন্তর চিন্তাত আত্মবি-
ভোর হৈ আশ্রম অতিথি তুষ্যাসাক অবমাননা আক তেওঁর
দ্বারা বর্ষণ করা অভিশাপের ফল । এই অংকত নাট্যকাব্যে
আশ্রমবাসী মানুষের সবল অনাড়ম্বর জীবন, সত্যবাদিতা, অকৃত্রিম
শ্রম আক উদারতার পরিবর্তে নগরত বাস করা লোকের
কপট আচরণ বিলাসপূর্ণ জীবন আক কৃত্রিম মনোভাবের সংঘাত
পরিষ্কারকৈ দাঙি ধরিছে । সেয়ে মঞ্চের আর কাপোর উন্মোচন
হোয়ার লগে লগে হৃৎস্পন্দিকার সংগীত মুহূর্তনাই বজা তুষ্যন্তর
কপট প্রণয়র এখন ছাঁচ দাঙি ধরে । এই সংগীত শুনার পিছত
নাট্যকাব্যে কৌশলেবে অভিশাপের ক্রিয়াত আত্মবিস্মৃত তুষ্যন্তর
অস্থির হৃদয়র ছবি দাঙি ধরিছে । রাজকার্যর অন্তত কতক জিব-
ণির পিছতেই শকুন্তলার পদ্মার দাবীবে রাজচরার অগ্নি গৃহত
সামান্য প্রসঙ্গ আবস্ত হয় । আশ্রমের কোমল প্রকৃতির পরিবেশত
কাষত কলহলৈ ফুলর গুৰিত পানী দিয়া কিশোরী সখার সৈতে
খেমালি কবি থকা যি অবস্থাত শকুন্তলাক বজাই দেখি মুগ্ধ হৈছিল
সেই কপ শকুন্তলার নাই । তেওঁ রাণীর যোগ্য বসন আতরণ
অবগুঠনেবে মুখ আবৃত কবি অবি শিষ্য শাবকবর শাবকত আক
সন্ন্যাসিনী গৌতমীর সৈতে বজার ওচরত উপস্থিত হৈছিল । অভি-
শাপের ক্রিয়ার উপরিও রাজ-সজ্জার অপাস্তবর প্রক্রিয়াকে বজাই
শকুন্তলাক চিনিব নোহাবার কাষণ বুলি বহুতে ভাবে । আশ্রমের
মুনি সকলর পূর্ণকূটীৰত বাকলি বসন পিন্ধা, মুগ্ধ ভাবে বিচরণ ধরা,
হবিণ হবিণী জাকর লগত উমলি ফুৰা, কাষত কলহ লৈ ফুলর
গুৰিত পানী দিয়া, তত অধ্যয়নেবে তপস্যা করা মুনি সকলর আশ্র-
মত পালিতা শকুন্তলার সৈতে রাজধানীত উপস্থিত হোয়া শকুন্তলার
আকাশ পাতাল ঐশ্বর্য হৈছিল । সেইদবে শকুন্তলাক অস্তবপূর্ব

বাণী সকলৰ সৈতে তুলনা কৰি বনজতাই উদ্যান লতাক সৌন্দৰ্য্যত
চেষ্টা পেলোৱা বুলি আশ্ৰমৰ পৰিবেশত দেখা দিয়া প্ৰেমিক ছ্যা-
স্তৰো অশেষ পৰিৱৰ্ত্তন দেখা গ'ল। ৰাজধানীত কৃত্ৰিম পৰিবেশত
উশাহ বন্ধ হৈ যোৱা ৰাজকাৰ্য্যৰ হেচাত ছ্যাস্তৰ মানসিক অন্তৰ্বন্দৰ
ছবিখন স্পষ্ট হৈ পৰিছে। অভিশাপৰ ফলত উদ্ভব হোৱা আত্মবি-
শ্বৃতিৰ কথাখিনি বাদ দিলে ছ্যাস্তৰ আশ্ৰমত ঘটী প্ৰণয় ঘটনা ৰাজ-
ধানীৰ অন্তেষপুৰৰ সংস্কৃতিত কোনোমতে খাপ নৈখায়। সেয়ে তেওঁ
কপটতাৰ আশ্ৰয় লৈ শিষ্য সকলে বাবুদাৰ মনত কৰি দিয়া সৰ্বো
আশ্ৰমৰ ঘটনা তথা শকুন্তলাক বিবাহ কৰোৱা বুলি স্মৰণ কৰিব
পৰা নাই। বৰং পক্ষী হিচাবে তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱা শকু-
ন্তলাক পৰৱৰ্তী বুলি ধাৰণা কৰি পৰৱৰ্তী গ্ৰহণৰ পাপবোধত জুকলা
হৈ পৰিছে। কৰ আশ্ৰমৰ পৰা প্ৰেৰিত মুনিসকলক সন্মানাবে অভ্য-
র্থনা কৰিছে যদিও প্ৰেম ঐতিহ্য দৰে আত্মাৰ সৈতে জড়িত ঘটনা
কল্পকীয়া বিস্ময় যোগ্য অহুতাত বুলি ভাবিব নোৱাৰি। শকুন্তলাই
লাজ কাজ এৰি প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ দিয়া সৰ্বো বজাই কৰ শিষ্য সকলৰ
সৈতে তেওঁৰ প্ৰতি যি আচৰণ দেখুৱাইছে তাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ অন্ত-
ৰত স্থান পোৱা সাংস্কৃতিক বিবোধৰ অন্তৰ্বন্দ বুলিহে ধাৰণা হয়।
ছ্যাস্তৰ দৰে পুৰুষাৰ্থৰ জ্যেষ্ঠ বজাজনে আশ্ৰম কন্যাৰ প্ৰেমৰ তবল
ভাবাবেগত উঠি যোৱাৰ দৰে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ অঙ্গন এবাৰৰ বাবেই
খেন ছ্যাস্তৰ এনে কপট আচৰণ; এই কথা নাটকত মূৰ দাঙি
উঠিছে। আক বোধহয় এই কাৰণে ৰাজৰি ছ্যাস্তই কৰ শিষ্য শাৰদ-
ৰৰ শাৰদতৰ পৰা অশেষ ভিৰন্ধাৰ আক পঞ্জনা ভোগ কৰিব লগা হল।

নাটৰ পঞ্চম অংকত সচা প্ৰেমৰ সবলতা আৰু সত্যবাদিতাৰ
সৈতে কপট প্ৰেম আৰু ঠগ প্ৰবন্ধনাকে ৰাজনীতি জ্ঞান কৰা
মানুহৰ ভিন্ন আকৰ্ষণৰ ভীৰ সংঘাত স্পষ্ট কৰি তুলিছে। কৰৰ
শিষ্য শাৰদৰৰ আৰু শাৰদতে ভীৰ ভাবাবেই ৰাজ চৰিত্ৰক
সমালোচনা কৰিছে। কোনো শুকজনৰ আশ্ৰয় নোলোৱাকৈ

শ্বেচ্ছাহাবী ভাবে প্রণয়ত আশঙ্ক হোৱা বাবেই বজাই তেওঁক পৰিণয় নকৰা বুলি কবলৈ সুবিধা পাইছে। তেওঁলোকে এই কাৰণতে তেওঁলোকৰ ভনী শ্বেচ্ছাহাবী হোৱা বাবে শকুন্তলাকো তিবন্ধাৰ কৰিছে। মুঠতে শকুন্তলাৰ প্ৰিয় পৰিজন বৰ্গই বাবে বাবে স্বৰণ কৰি নিঃসন্দেহে শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰাৰ অনুৰোধ কৰা সৰ্ব্বোপায় শকুন্তলাক গন্ধৰ্ব্ব মতে বিবাহ কৰা কথা বজাই মনলৈ আনিব নোৱাৰিলে। চিনাক্ত কৰণৰ বাবে শকুন্তলাই আঙুঠি দেখুৱাব খুজিও দেখুৱাব নোৱাৰি বিমোহিত পৰে। বজাই তিবোন্ধাৰ উপস্থিত বুদ্ধি, স্বাৰ্থ পূৰণৰ কৌশল, পুৰুষক ছলনা কৰাৰ অভিপ্ৰায় আদিৰ কথা উল্লেখ কৰি শকুন্তলাক বৰকৈ ব্যথিত কৰিলে। বজাৰ দ্বাৰা অপদত্ত হৈ শকুন্তলা কোনকালে ধাৰ উপায় স্থিৰ কৰিব নোৱাৰা হ'ল। কম শিষ্য সকলে স্বাধীন মনোবৃত্তিৰে কামত আগবঢ়া বাবে শকুন্তলাক বজাত গতাই কৰ্তব্য সমাপন কৰি গুচি গল। বজায়ো তিবন্ধাবেৰে অপমান কৰি পত্নী হিচাবে তেওঁক স্থান নিদিলে। শকুন্তলা চৰিত্ৰৰ এনে দোহুল্যমান অবস্থাৰ সৃষ্টি কৰি নাট্যকাৰে পক্ষম অংকত অঙ্কুত নাটকীয় সাফল্য অৰ্জন কৰিছে।

জাৰ্মান দাৰ্শনিক মহাকবি গথেই (Goethe) কালিদাসৰ শকুন্তলা নাটত বসন্তৰ ফুল আৰু গ্ৰীষ্মৰ পৰিণত ফল, বৰ্ষ আৰু শৌৰ্যৰ অপূৰ্ণ সময় হোৱা বুলি এক প্ৰসিদ্ধ উক্তি কৰিছে। নাটত প্ৰকাশ হোৱা মানবীয় প্ৰেমৰ সামগ্ৰিক স্বৰূপটোৰ বাবে। কালিদাসে তেওঁৰ মেধাশূন্যত বৰ কাব্যৰ ঠেক পৰিসীমাৰ মাজত কৰ্তব্যৰ অবহেলাত অভিশপ্ত বন্ধন অধীনতে মানবীয় প্ৰেমৰ উন্নাদনাত বন্ধই চেতনা হেৰুৱাই অচেতন মেধক দূত হিচাবে নিয়োগ কৰি মানবীয় প্ৰেমৰ ইন্দ্ৰিয় কাভৰতা পৰিত্ৰা-বকৈ দেখুৱাইছে। মানবীয় প্ৰেমৰ অসামাজিক দিশটো তাত কুবেৰৰ অভিশাপৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা দেখুৱাইছে। তেওঁৰ

আন এখন মহাকাব্য কুমাৰ সম্ভবত প্ৰেমৰ অন্য এক স্বৰূপ উৎসাহটন হোৱা চকুত পৰে। সেই মহাকাব্যত নায়িকা উমাই জাতিস্বৰ হোৱাৰ গুণত মহাদেবক স্বামী হিচাবে পোৱাৰ বাবে আৰু আত্ম প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে প্ৰথমে ৰূপ লাভন্যৰে বৈবাগ্যালীল মহাদেবক কোনোমতে বিচলিত কৰিব নোৱাৰি অৰণ্যত কঠোৰ তপস্যাৰ আশ্ৰয় লয়। কুমাৰ সম্ভবৰ নায়িকা উমাৰ তপস্যাই মহাদেবক বৈবাগ্যালীল ধৰ্ম পৰিহাৰ কৰি সংসাৰ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছে আৰু বীৰ যোদ্ধাৰ নেতৃত্বৰে ভাঙকাৰ অত্যাচাৰৰ পৰা দেব সমাজক উদ্ধাৰকাৰী পুত্ৰ কাৰ্ত্তিকেশ্বৰক লাভ কৰা আকাংক্ষা পূৰণ কৰা দেখুৱাইছে।

মেঘদূতৰ মানবীয় প্ৰেমৰ উদ্ভাসনা আৰু কুমাৰ সম্ভবত সমাজ জীৱন নিৰাময় কৰিব পৰা সজপুত্ৰ লাভৰ বাবে নব নাৰীৰ তপস্যা লব পৰিত্ৰ প্ৰেমৰ সম্বন্ধত অভিজ্ঞান শকুন্তলাত মানবীয় প্ৰেমৰ এক সামগ্ৰিক স্বৰূপ প্ৰকাশ পাইছে। কুমাৰ সম্ভবত উমাৰ তপস্যাই ঠগ প্ৰবন্ধনা হীন জীৱনৰ সকলো ঘাট প্ৰতিঘাটতে সমান, বংশ পৰম্পৰা ৰক্ষা তথা সমাজৰ হিতৰ বাবে সুপুত্ৰ লাভৰ অৰ্থে আত্মাৰ মিলনৰ দৰে উচ্চ-স্তৰৰ পৰিত্ৰ প্ৰেমৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। এই অৰ্থতে মানবীয় প্ৰেমক বোধগম্য স্বৰ্গীয় প্ৰেম আখ্যা দিয়া হয়। মানবীয় প্ৰেমৰ এই গভীৰতাৰ স্বাৰ্থতে ইন্দ্ৰজিহ্বাহাৰ স্বৰূপে নিঃশেষ হৈ যোৱা যৌন ক্ৰোধৰ নাস্তৰ মাত্ৰ প্ৰযুক্তিৰ তাড়নাক সমাজৰ স্বাৰ্থ নিৰক্ষিত কৰি পৰিত্ৰ মিলনৰ আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে নায়ক নায়িকা তপস্যাৰ সমুখীন হোৱাৰ আৱশ্যক হয়।

নাট্যকাৰ কালিদাসে তেওঁৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটত নায়ক নায়িকাৰ মূৰ্খ কষ্ট ভোগৰ দৰে তপস্যাৰ নানা স্তৰৰ যাত্ৰাবি ইন্দ্ৰিৰ কাতৰতা মোৰ আতৰাই আত্মাৰ মিলনৰ দৰে পৰিত্ৰ প্ৰেমক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে বন্ধৰ মনপো ক্ৰটি কৰা নাই। কিন্তু এই

কথা নিঃসন্দেহে কব পাৰি যে তেওঁৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটত নায়ক
 দ্ৰুপদ আৰু নায়িকা শকুন্তলাৰ প্ৰেম ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য স্তৰতে আৰম্ভ
 হৈছে। বসন্তকালত নতুনকৈ ফুলা ফুলৰ দৰে শকুন্তলাৰ উপচি পৰা
 যৌৱন আৰু আনহাতে মধু লোভী ভ্ৰমৰৰ দৰে অশ্বেষপুৰুষত একা-
 ধিক বয়সী থকা সৰেও বজা দ্ৰুপদ প্ৰথম দৰ্শনতে শকুন্তলাৰ
 কপ লাভন্যত মুগ্ধ। প্ৰথম আভিষেক নায়ক-নায়িকাৰ কেন্দ্ৰত সমান
 কপতেই আত্ম প্ৰকাশ কৰিছে। বজাই শকুন্তলাৰ কপ লাভন্য
 প্ৰশংসা কৰি শিবিৰত বহু মাধব্যক আচৰিত কৰি তুলিছে। আত্ম-
 মৰ যন্ত অহুষ্ঠানৰ নিৰ্বিকল্প সমাপ্তিৰ কাহিনাত বজাই অৰি সকলৰ
 অহুৰোধ ক্ৰমে কিছুদিনৰ বাবে আত্মমত বৈ বোৱাটো শকুন্তলাৰ
 প্ৰতি তেওঁৰ তীব্ৰ আসক্তিৰ ফল। মূলত নথকা সৰেও প্ৰথম
 আখ্যান সামাজিক স্তৰত আগুৱাই নিয়াৰ বাৰ্থতেই শকুন্তলাৰ পিতৃ
 কৰক শকুন্তলাৰ দূৰদৃষ্ট অপসাৰণৰ উদ্যোগত সূদূৰ প্ৰত্যাহাৰী
 প্ৰেৰণ কৰা হৈছে। মালিনী নদীৰ তীৰস্থানী লতাভূজত কাম বেদনাত
 শকুন্তলা শৰবিদ্ধা পক্ষিনীৰ দৰে ব্যথিত। সখীঘৰে পদ্ম, পদ্ম
 যুগল আদৰে শৰ্যাশাক্তিনী শকুন্তলাৰ আৰোপ্যৰ চেষ্টা কৰি ধূলি
 মাৰ্কাভবে ভৰা ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য স্তৰৰ প্ৰেমৰ স্বকপটকে প্ৰমাণ কৰিছে।
 শকুন্তলা কাম বেদনাও উপপীড়িতা আৰু অন্য পক্ষত দ্ৰুপদ এই
 বেদনাত জৰ্জৰিত। ইয়াৰ পৰিপন্থিত্য হৈছে শকুন্তলাৰ সৈতে
 বজাৰ পক্ষৰ মতে বিবাহৰ যোগেদি মিলন। মানবীৰ প্ৰেমৰ
 আকাংক্ষাত এনে ইন্দ্ৰিয় কাউৰুতা তেনেই স্বাভাৱিক। বাস্তৱত
 যুগত বজা সকলৰ বিশেষ সুবিধাৰ বাবে পক্ষৰ বিবাহৰ প্ৰচলন
 আছিল। তীব্ৰভাবে অহুতৰ হোৱা প্ৰেম আকাংখাই এই বিবা-
 হৰ যোগেদি মিলনৰ পথ দেখুৱাইছে।

বজা সমাপ্তিৰ পিছত কৰ্ণব্যৰ আহ্বানত বজা বাজখানীলৈ
 উভতি বোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাক বিবাহিতা স্ত্ৰী হিচাবে লৈ
 বোৱাটোৱে স্বাভাৱিক আছিল। কিন্তু সেৱা হৈছিল।

কিয়নো আশ্রমত পালিতা তাপসকন্যা বিবাহৰ সংস্কৃতি বাজধানীৰ সংস্কৃতিৰ সৈতে কোনোমতে খাপ নাখায় । সেয়ে হুয্যন্তৰ শকুন্তলা প্ৰেম সচা প্ৰেম নাছিল । ইন্দ্ৰিয় কাতৰতাৰ কালিমাবে সি বন্ধু-বিত আছিল । বজাব অশ্বেষপুৰৰ বাণী হংস পদিকাৰ সংগীত মুচ্ছনাই বজাব কালিমা ভবা প্ৰেমেবেই এখন ছবি দাঙি ধৰিছে । মাধব্যক বাজধানীলৈ পঠোৱাৰ সময়ত উপহাসৰ ছলেৰে আশ্রম কন্যা কোনো দিনেই পত্নীৰ মৰ্যাদালৈ উঠিব নোৱাৰে বুলি হুয্যন্তই তেওঁৰ সাংস্কৃতিক বৈষম্যৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে । ইফালে মুনি কন্যা সচা প্ৰেমৰ পূজাবিণী হলেও ধৰ্মাশ্রমত প্ৰেম বিবাহ এক অনুমোদন কৰিব নোৱাৰা বিধৰ ঘটনা আছিল । তাতে আকৌ একান্ত ভাবে আত্ম বিলোপ হৈ থকা সময়তে হুৰ্ক্ষসাই অবমাননাৰ বলি হৈ দাক্ষিণ অভিশাপ বৰ্ণন কৰিলে । ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাস্ত প্ৰেম নানা দোষেৰে জড়িত আৰু ই নানা ভাবেৰে সামাজিক বিশৃঙ্খলাৰ সৃষ্টি কৰে বাবে নাট্যকাৰে স্ব-কল্পিত অভিশাপ প্ৰাক্ৰিয়াৰে তাক নিয়মিত কৰিবলৈ লোৱাটো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ ঘটনা । বিশ্ববৰ্ণ চিৰকলীয়া হোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে ক্ষন্তেকীয়া কৰিবৰ বাবে আঙুঠিৰ দৰে অভিজ্ঞানৰ সমাবেশ ঘটাইছে । অভিশাপৰ ক্ৰম অনুসৰি হুয্যন্তৰ আত্মবিশ্বাস্তিৰ বাবে শকুন্তলা বজাব ওচৰত প্ৰত্যাখ্যান বিমুখ হোৱাৰ উপায়ও লাঞ্চিত হব লগা হ'ল । অভিশাপৰ প্ৰাক্ৰিয়াই হুয্যন্তক আশ্রমত কৰি অহা হুৰ্ক্ষ ঢাকিবৰ বাবে অন্য উপায় লেৱাৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা কৰিলে । নিয়তিৰ চক্ৰান্তৰ দৰে বজাই শকুন্তলাৰ হুৰ্ক্ষলতাৰ সন্যোগ গ্ৰহণ কৰিছে । বামায়ণত অধ্যাত্মকত পেলাই থৈ বোৱা অলংকাৰে সীতাৰ সন্তেদ পোৱাত বামৰ সহায়ক হোৱাৰ দৰে অভিজ্ঞানৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা শকুন্তলা বজাব স্মৃতিত ক্ৰমে স্পষ্ট হৈ পৰিছে । দৰ্শনত স্মৃতিৰ সহায়ক জড় বস্তুই তাৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা আন কিছুৰ সন্তেদ দিয়া তত্বকেই অভিজ্ঞানকণী আঙুঠিৰে স্বৰূপ কৈ ব্যক্ত কৰা হৈছে । মুনি নাকতিৰে ভবা

কালিমা পূর্ণ মানব প্রেমকে অভিশাপ প্রক্রিয়াবে সংঘত কবি মানসিক ক্লেশ কষ্ট, অপমান সংঘাত আদিবে জুইত পূরি সোণ নিকা কবার দবে আত্মার পবিত্র প্রেমলৈ কপাস্তব কবা হৈছে । বিশাল সাম্রাজ্য এখনব নেতৃত্ব, পরিচালনার দায়িত্ব বহন করিব পৰা যোগ্য উত্তরাধিকারী লাভ উদ্দেশ্যে নায়ক নায়িকার সংসারিক প্রৌড়ির লক্ষ্য হিচাবে প্রেম আত্মীয়ত নিয়োগ কবা হৈছে । নাটব ষষ্ঠ অঙ্কত পুত্র লাভৰ আশাত বার্থ নায়ক কৃষান্তব এক বেদনার মূর্তি রূপে হৈ উঠিছে ; সংঘাত, মানসিক কষ্টৰ তপস্যাৰে নায়ক নায়িকাৰ ইন্দ্রিয় গ্রাহ্য প্রেমৰ স্তব অতিক্রম কৰি তেওঁলোকক আত্মার পবিত্র মিলন লাভ কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলা হৈছে । সমাজৰ হিতৰ বাবে পুত্র আকাঙ্ক্ষী কৃষান্ত আৰু দৈবৰ বিড়ম্বনা বুলি বসুমতীৰ দৰে সহনশীলা শকুন্তলাৰ শাস্ত দৈবনৰ পথত তেওঁলোকৰ পুত্র ‘সৰ্বদমন’ জন্ম সংযোগকাৰী সেতু হৈ পৰিছে । জার্মান বসিকে শকুন্তলা নাটৰ এই বিশ্বজনীন প্রেমৰ স্বৰূপটোকে প্রাশংসা কৰিছে ।

— গাণ্ডবৰ অজ্ঞাত বাসৰ কাহিনী —

কৌৰৱ সকলৰ সৈতে পাশা খেলত হাৰি যুধিষ্ঠিৰে ৰাজ্য হেৰুৱায়। বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লগাত পৰে। পঞ্চ পাণ্ডবে দ্রৌপদী আৰু তেওঁলোকৰ জ্ঞানিকুতূষ, বহুত ব্ৰাহ্মণ আৰু ঋষি সকলৰ সৈতে বনলৈ যাত্ৰা কৰে। অৰণ্যৰ মাজত অৰ্জুন সখা শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱৰ প্ৰধান সহায় আছিল। সুখে-দুখে উপস্থিৰ দৰে পাণ্ডৱ সকলে বনবাসৰ বাৰটি বছৰ কটালে। তেওঁ বছৰত ভাৰ দিয়াৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ অজ্ঞাত বাসৰ সময় উপস্থিত হ'ল। যদি এই সময়খিনিৰ ভিতৰত কোনোবাই পঞ্চপাণ্ডৱ বুলি চিনি পায় তেনেহলে তেওঁলোকে আকৌ বাৰ বছৰ বনবাস খাটিব লাগিব। এনেকুৱা সঙ্কট কাল উপস্থিত হোৱা জানি ধৃশ্বৰাজ যুধিষ্ঠিৰে বনৰ এক নিজন কক্ষত দ্রৌপদী আৰু ভায়েক সকলৰ সৈতে আলোচনা কৰিব ধৰিলে। মংস্যৰাজ বিৰাটৰ ঘৰত অজ্ঞাত বাসৰ বছৰটো কটাব বুলি স্থৰ কৰিলে। ৰজাৰ এতিয়া প্ৰধান চিন্তা হ'ল মংস্য ৰজাৰ কি কৰ্ম কাৰ তেওঁলোকে বাস কৰিব। অৰ্জুনে সুধাওৰ ৰজাৰ ফালে চাই কলে “দাদা! আমাৰ কাৰণে কোনো চিন্তা নাই; আমাৰ বিৰাটৰ যি কোনো কাম কৰি তেওঁৰ সেৱক হৈ থাকিব পাৰিম। কিন্তু আপুনি নিজে ৰাজ-ৰাজেশ্বৰ হৈ কিদৰে বিৰাটৰ সেৱা কৰিব?” অৰ্জুনৰ কথা শুনি যুধিষ্ঠিৰে কলে— “হে বাৰ ধনঞ্জয়, মোৰ কাৰণে কোনো চিন্তা কৰিব নালাগে। শুনিছোঁ বিৰাট হেনো পাশাখেলত বৰ পাৰ্গত। গতিকে মই ধৰ্ম-ৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰিয়সখা হিছা ‘কঙ্ক’ বুলি পৰিচয় দি, ৰজাৰ লগত পাশা খেলি তেওঁৰ প্ৰিয় পাত্ৰ হুৱাই লওঁ।”

যুধিষ্ঠিৰে ভীষ্মৰ ফালে চাই সুধিলে, — “হে মহাৰাজ ভীষ্ম, কোৱাচোন তুমি বিৰাটৰ কি কৰ্ম কৰিবা?” তেতিয়া বৃকোদৰে

উত্তর দিলে— “মই বিবাটৰ ওচৰত সু-পকাৰ বেষণেৰে উপস্থিত হম আৰু তাত মোৰ নাম হব ‘বল্লভ’ । মই পাৰোমানে ধৰি-লুৰি আনিম । আৰু বিবাটৰ মল্লসকলৰ লগত বীৰহেৰে যুদ্ধ কৰি বজাৰ সন্তোষিত কৰিম । ” ভোমৰ কথা শেষ হোৱাৰ লগে লগে যুধিষ্ঠিৰে অৰ্জুনৰ ফালে চাই বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে । অৰ্জুন সাক্ষাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ সদৃশ । কৌটি চক্ৰৰ দৰে তেওঁৰ শৰীৰ কান্তিময় । তাতো হাতত সৰ্য্য সচিহ্নৰ চিন । তেওঁজনো অৰ্জুন বুলি কোনে চিনি নাপান ? বজাৰ এনে বিলাপ শুনি অৰ্জুনে ককলৈ ধৰিলে, “হে বজা, মোৰ কাৰণে কিঞ্চিৎমানো চিন্তা কৰা উচিত নহয় । মই শৰীৰৰ চিকুসমূহ লুপ্ত কৰি নপুংসকৰ বেশ ধাৰণ কৰিম । আৰু ত্ৰিণোতাৰ আভৰণেৰে সম্পূৰ্ণ ছদ্ম বেশ লম । বিবাট বজাৰ ঘৰত মই নৃত্য গীত আদিৰ শিক্ষক ৰূপে ওলামগৈ । তাত মোৰ নাম হব ‘বৃহন্নলা’ । ” বজাৰ নমস্কাৰ কৰি নকুলে কলে “ মই বিবাট বজাৰ ঘোৰাৰ চিকিৎসক হম । মই বজাৰ আগত কৰ খে ভাল বেয়া ঘোৰা আৰু ঘোৰাৰ যিমান চিকিৎসা আছে মই সকলো জানো । তাত মই ‘ঐন্দ্ৰিক’ নামেৰে পৰিচিত হম । ” তাৰ পাছত সহদেৱে কলে— “ মই বিবাট বজাৰ গোৱাল হম । বজাই সুধিলে মই গৰুৰ মঙ্গল চৰিত আদি আৰু উত্তম গো-পালনৰ নিয়ম জানো । বুলি কম । তাত মোৰ নাম হব ‘ভদ্রিপাল’ । ”

ভায়েক সকলৰ কথা শুনি যুধিষ্ঠিৰে আনন্দ পালে; কিন্তু দ্রৌপদীৰ কাৰণে তেওঁৰ মহাচিন্তা হল । যাৰ শৰীৰ চন্দ্রৰ দৰে পবিত্ৰ, যাৰ আগে পাহে সহস্ৰ সেন্ধিকিনী চলে সেই দ্রৌপদীয়ে কিদৰে বিবাট বজাৰ মহিষী স্নেহকাৰ সেন্ধিকিনী হব ? বজাৰ এনে অশ্লিষ্ট মনলৈ লক্ষ্য কৰি দ্রৌপদীয়ে কলে— “হে বাজন, মোৰ কাৰণে আৰু শোক নকৰিব । মই বিবাট মহিষীৰ ওচৰলৈ গৈ ‘সৈবজ্ঞী’ ৰূপে থাকিম । বাৰ্ণীৰ আগত কৰ যে মই পূৰ্বত দ্রৌপদীৰ সেন্ধিকিনী আছিলোঁ । দ্রৌপদীয়ে মৰনেৰে মোক ভালকৈ

প্রতিপাল কৰিলে । ফুলৰ মালা গাঠা, চন্দন পিহা, আৰু চুলি ফনিওৱা আদি কাম জনে বুলি কৈ বাণীব সৈতে বাস কৰিম । ” এইদৰে আটাই কেইজনৰ সৈতে আলোচনা কৰা হ'ল ত সুধিঠিৰে ধোম্য পুৰোহিত, দ্রৌপদীৰ সৈৱকিনীবোৰ, আৰু লগত থকা সুপকাৰ আদিক পঞ্চাললৈ পঠাই দিলে । আঠইশ হেজাৰ ব্ৰাহ্মণক নমস্কাৰ কাৰ বজা হুঁহোপনৰ সময়লৈ পঠালে । ইন্দ্রসেনকে আদিকৰি সেনাপতিবোৰক কুৰুখন বথত সেনাসহ ছাৰাকালৈ পঠোৱা হ'ল । ইয়াৰ পিছত পঞ্চ ভাই আৰু দ্রৌপদীয়ে যমুনাৰ তীৰলৈ গতি কৰিলে ।

পাণ্ডৱসকল গৈ মৎস্যৰাজ্য পালে । আৰু নগৰত এদিন জিৰণি ললে । অৰ্জুনৰ বুদ্ধিমতে তেওঁলোকৰ ধনুশৰবোৰ বান্ধি তাক গো-চৰ্মেৰে ঢাকি এখন শ্মশানৰ সমীপ বৃক্ষ এজোপাত মৰাশৰ দৰে বৰষুণত নিতিতাকৈ আঁৰি থলে । ওচৰত থকা গৰখী-য়াবোৰৰ আগত পাণ্ডৱে নিজ দেশৰ বাতি মতে মাকৰ মৰাশ' আঁৰি থোৱা বুলি কলে । মৰাশ' বুলি ভাবি কোনোৱে তালৈ নোহোৱা হ'ল । পিছদিনা বাতি পুৱা সুধিঠিৰে কপালত দীৰ্ঘ-ফোট, শুক্লধাত আৰু গাত উত্তৰী এখন পেলাই বিৰাটৰ ৰাজসভা আভ্যুত্থে গতি কৰিলে । দূৰৰ পৰা বজাই অনুমান কৰিলে যে এজন বিদ্ৰে তেওঁৰ ৰাজসভালৈ আহিব লাগিছে । কিন্তু তেওঁক চিহ্ন যেন নেনোখ, বথ, ধ্বজ, ৰাজী আৰু ধনুৰ্দ্ধান নোহোৱা দেখে সাক্ষাৎভেম ৰজাৰ লক্ষণহে তেওঁৰ গাত পৰিলক্ষিত হয় । বিৰাট ৰজাই এইদৰে চিন্তা কৰি থাকোঁতে বিদ্ৰে ৰাজসভা পালে । ‘কল্যাণ হওক’ বুলি ব্ৰাহ্মণে আশীৰ্বাদ দিলে । আসন এখন আগবঢ়াই দি কৰ পৰা আহিছে, সকাম কি, ইত্যাদি ৰজাই সুধিলে । বিদ্ৰেই কলে, “মই ৰজা সুধিঠিৰৰ সভাসদ আছিলোঁ । মোৰ নাম কৰু আৰু মই পাশা খেলত বিশেষ পাৰ্গত । মহাৰাজ ! অনুগ্রহ কৰি মোক অলপ আশ্ৰয় দিয়ক ।” বিৰাটে কলে, — “যোৱা আজি বৰ সৌভাগ্য ! বহুদিনৰ পৰা বিচাৰি এজন সমৰক পাশাখেলেুৱৈ

পোৱা নাই। হে কঙ্ক ! আজিৰ পৰা তুমি মোৰ প্ৰিয়সখা হ'লা। তুমি আনন্দেৰে মোৰ ৰাজসভাত থাক।" কিছুসময় পিছত সুপকাৰ বেষ্ট্ৰেবে হাতত খন্তিলৈ গাত কৃষ্ণবৰ্ণ বসন পৰিধান কৰি ভীষ বিৰাটৰ ৰাজসভাত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু ৰজাৰ আগত থিয় হৈ ভীষে কলে,— “নহাবাজ, মই ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ সুপকাৰ আছিলোঁ। মোৰ নাম বল্লভ। মল্লযুদ্ধত মই বিশেষ পাৰ্গত।” ভীষৰ কথা শুনি ৰজা আচৰিত হ'ল। আৰু কলে— “তোমাক মই সুপকাৰ যেন সন্মিলি নেদেখোঁ; তথাপি তুমি যি কৈছা তাকে পাঠিয়াইছোঁ। আজিৰ পৰা তুমি মোৰ সুপকাৰ হোৱা। ৰজাৰ শালৰ সমস্ত ভাৰ তোমাৰ ওপৰত অৰ্পিত হ'ল।” ভীষ আনন্দিত হৈ ৰজাৰ ৰাক্ষসি হৈ থাকিল।

ইয়াৰ পিছত দ্ৰোপদী গাত এখন ম'ল্লন বস্ত্ৰ পাৰ্শ্ব অঞ্চলে নগৰৰ মাজেদি আহি বিৰাট মহিষীৰ ক্ৰোধোদ্যানত উপস্থিত হ'ল। তেওঁক দেখি ৰাণীয়ে কাৰ ৰোৱাৰী, কি কাৰণে আহিছে, আৰু তেওঁৰ নাম কি ইত্যাদি পৰিচয় শোধিলে। দ্ৰোপদীয়ে কলে “মই আগতে পঞ্চপাণ্ডৱ মহিষী পাঞ্চালীৰ সেৱকিনী আছিলোঁ। তেওঁলোক বনলৈ যোৱাত মই একাকিনী হ'লোঁ। সেয়ে আশ্ৰয় বিচাৰি ইয়ালৈ আহিছোঁ। মই চন্দন পিহা, মালা গোঠা, আৰু চুলি ফনিওৱা আদি কাম কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু মই কম্বিন কালেও উজ্জিষ্ট নাখাও, ভাৰ দুখুৱাও, আৰু পৰৰ দৰফ নাখাও। মোৰ নাম সৈবজ্জী।” দ্ৰোপদীৰ কথা শুনি ৰাণীয়ে আচৰিত হৈ কলে, “আই তোক দাসী যেন অনুমান কৰিব নোৱাৰি। কপে শুনে তই সাক্ষাৎ দেৱী। জানোবা তোক ঠাই দি ময়ে স্থান হেৰুৱাও! সিহে মোৰ সংশয়। বাক তোক মই আশ্ৰয় দিলোঁ। আজিৰ পৰা তোৰ প্ৰতিজ্ঞা ভঙ্গ নকৰাকৈ মোৰ সৈতে বাস কৰ। তোৰ অপকৰ্ম সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণেহে ভয় ৰাইছোঁ।” দ্ৰোপদীয়ে মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি কলে— “আপুনি চিন্তা কৰিব

নালাগে, মোৰ পাঁচজন স্বামী আছে । তেওঁলোকে বিপদৰ বেলাত মোক বন্ধা কৰিব ।” থিক এনে সময়তে সহনৈৰ গোৱাল কপ ধৰি হাতত এচাৰি লৈ ৰাজসভাত উপস্থিত হল । এই বাৰো ৰজাই আগৰ কেইজনৰ দৰে প্ৰশ্ন কৰিলে । তাৰ উত্তৰ সহদেৱে কলে— “মহাৰাজ পুৰুষত মই যুধিষ্ঠিৰ নৃপতিৰ গোৱাল আছিলোঁ । আঠলক্ষ ধেমু মই তেওঁৰ তাত প্ৰতিপালন কৰিছিলো । গৰুৰ লক্ষণ পাতি আৰু তাৰ চিকিৎসা আদি মই জানোঁ ।” ৰজাই আনন্দেৰে সহদেৱক গোৱাল কামত নিযুক্ত কৰিলে । আৰু ধৰ্ম ৰজাৰ সৈতে যি স্মৃতি আছিল ইয়াতো সেই স্মৃতিতে থাকিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে । ইতিমধ্যে অৰ্জুনে দিব্য কপ এৰি নপুংসকৰ বৈশ ললে । ৰাজত শাখা, আঙুলিত আঙুঠি, কাণত কুণ্ডল আৰু মূৰত খোপাটো ডাঙৰকৈ বাঁধি, বঙাল কাপোৰ পিন্ধি ৰাজসভাৰ ফালে ধীৰে ধীৰে গমন কৰিলে । নাৰী নে পুৰুষ একো বুলি গম ধৰিব নেন্তোবা মানুহজনক দেখি ৰাজসভাৰ সকলো স্তম্ভিত হল । ৰজাই প্ৰশ্নিলে— “তুমি কোন ? কি কাৰণে আহিছা ?” ৰজাৰ কথা শুনি অৰ্জুনে কলে,— “হে মহাৰাজ, মই নাৰীও নহও পুৰুষো নহও । মই বৰ হতভগীয়া । এতিয়া আশ্ৰয় বিচাৰি আপোনাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ । নৃত্য গীতত মই বিশেষ কুশল । দেশে মই নৃত্য-গীত শিকাই ফুৰো । মোৰ নাম বৃহন্নলা ।” তেতিয়া বিৰাটে তেওঁৰ কন্যা উত্তৰাক সখীসকলৰ সৈতে নৃত্য-গীত শিকাবলৈ অৰ্জুনৰ হাতত সঁপি দিলে । ৰজাৰ আদেশানুসৰে অৰ্জুনে কেবাটাও গীত গাই ৰাজ-সভা মুগ্ধকৰিত কৰিলে । সদৌ শেষত হাতত চাবুক লৈ নকুল ৰজাৰ ঘোৰ খালত উপস্থিত হল । মান কেইজনৰ দৰে ৰজাই তেওঁকো মাতি আহি নাম আৰু পৰিচয় ললে । ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত নকুলে কলে, “ মই ৰজা যুধিষ্ঠিৰৰ ঘোৰাছোৱাৰ আছিলোঁ । তাতে মই ঘোৰাৰ গুণ চিকিৎসা আৰু ভাল বখী ঘোৰা বিচাৰি উলিওৱা

কাম শিকোঁ । মোৰ নাম এম্বিক ।” তেওঁৰ কথা শুনি বজাই অতি আনন্দ পালে । নকুলক ঘোৰাছোৱাৰ পাতি প্ৰভুত ক্ষমতা প্ৰদান কৰিলে । বজাই ভাবিলে এই সকলো বিলাক অদৃষ্টৰ পৰিহাস । যুধিষ্ঠিৰে ৰাজ্য হেৰুৱাব লগে লগে হুতাৰ-গৰ্বো বিপদ মিলিল । তেওঁলোকো পণ্ডুৰ দৰে ৰাটৰ ডিকহু হল । এই দৰে পঞ্চপাণ্ডুৰ বিৰাট ৰজাৰ সৈন্য কৰি অজ্ঞাত বাসৰ দিনবোৰ কটাব ধৰিলে ।

বিৰাট ৰজাৰ জিমুতকে আদি কৰি বহুত মল যুজাক আছিল । তাৰ ভিতৰত সকলোতকৈ ধনী আছিল জীমুত । তাৰ দপদনিত পৃথিৱী কম্পমান । বজাৰো বিচাৰি বিচাৰি তাৰ সমকক্ষ মল পোৱা নাই । ভীমৰ কথা সোঁৱৰণ কৰি বজাই জীমুতৰ লগত যুদ্ধ দিবলৈ ভীমক পাচিলে । ভীমে আনন্দমনে তাৰ লগত যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিলে । ঘোৰ যুদ্ধ লাগিল । ভীমৰ হাতত জীমুতৰ শ্ৰাণ বায়ু উৰি গল । ভীমৰ কাৰ্য্যত ৰজা ৰব সন্তোষিত হৈ বহুতক বহুত ধনসোণ দান কৰিলে ।

পাণ্ডু সকল অজ্ঞাত বাসৰ দশ মাহ উকলি গৈছে । এনেতে এদিনাখন বিৰাট ৰজাৰ সেনাপতি শূদ্ৰেজাৰ ভায়েক বীৰ কীচক শূদ্ৰেজাৰ বাসভৱনত উপস্থিত হলাহ । সৈবজ্ঞীয়ে তেওঁক এখন আসন আনি দিলে । সেই ক্ষণতে কীচকৰ চকু সৈবজ্ঞাৰ ওপৰত পৰে । শ্ৰোপদীৰ বিশ্ববিমোহন ৰূপ মাখুৱী দেখি ছুই কীচকৰ গাত কাম জ্বৰ উঠিল । পিছে সৈবজ্ঞীৰ ওচৰলৈ গৈ কাচকে নিজৰ অভি-জ্ঞায় জনালে । শ্ৰোপদীয়ে তাৰ কথা শুনি পাবে মানে গালি পাবিলে । শ্ৰোপদীৰ ওচৰত বিমুখ হৈ ৰাৱেজ শূদ্ৰেজাকে কীচকে বি কোনো উপায়ে সৈবজ্ঞাক পৰী কৰি দিবলৈ অহুৰোধ কৰে । নহলে সি নিজে আত্মহত্যা কৰিব । ভায়েকৰ দুখত ৰাৱেজক কীচকক আশ্বাস দি কলে যে তেওঁ তাইক কোনো এক পৰ্বৰ দিনা তাৰ ঘৰলৈ পঠাব । তেতিয়া যদি পাবে সি সৈবজ্ঞীক নিজৰ

কৰি লব । কীচক সন্তোষিত হৈ ঘৰলৈ গল । পিচে যথা সময়ত সৈবজীয়ে শূৰা আনিবলৈ কীচকৰ ঘৰত প্ৰবেশ কৰে । তেতিয়া কীচকে দ্ৰৌপদীৰ হাতত ধৰে । দ্ৰৌপদীও আজোৰ মাৰি ৰাজসভা উঠেগৈ । দ্ৰৌপদীৰ পিছে পিছে গৈ কীচকে দ্ৰৌপদীৰ চুলিত ধৰি গাত এক লাঠি মাৰে । ৰাজ সভাত যুৰিষ্ঠিৰ আৰু ভীম ব'হ আছিল । কীচকৰ কাৰ্যাদেখি ভীমে খঙত কীচকক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হয় । তাকে দেখি যুৰিষ্ঠিৰে হাতেৰে ইঙ্গিত দি হুক দিলে । কিয়নো তেতিয়া ভীম বুলি পৰিচয় পালে আকৌ বাৰ বছৰ বনবাস খাটিব লাগিব । ৰাজসভাত কীচকৰ একো বিচাৰ নহল । বিশেষতঃ বিৰাট ৰজা কীচকৰ অধীন । নামত হৈ তেওঁ ৰজা । কীচকেই সৰ্ব্বসৰ্ব্বা । পিচত দ্ৰৌপদীয়ে ভীমৰ লগত আলোচনা কৰি কীচকক পিচদিনা ৰাতি নাচন-শালত উপস্থিত হবলৈ কয় । তাতে দ্ৰৌপদী আৰু কীচকৰ গোপন মিলন হোৱাৰ কথা । দ্ৰৌপদীৰ এই কথাত কীচক অতিশয় আনন্দিত হল । তেওঁ কথামতে ৰাতি নৃত্যগৃহত উপস্থিত হল । পাচে তাত দ্ৰৌপদী নাছিল । ভীমে তিবোতাৰ বেষ্টেৰে তাত অপেক্ষা কৰি আছিল । কীচক যোৱাৰ লগে লগে দুই বাৰৰ সেই মাজনিশা ঘোৰ যুদ্ধ লাগিল । কীচক ভীমৰ হাতত নিহত হল । ৰাতিপুৱা কীচকৰ মৰাণ পাই সকলো আচৰিত হল । তেতিয়া দ্ৰৌপদীয়ে প্ৰচাৰ কৰিলে যে তেওঁৰ গন্ধৰ্ব পতিয়ে কীচকৰ প্ৰাণ লৈ প্ৰতিশোধ ললে । দুই কীচকৰ মৃত্যুত ৰাজ্যৰ সকলোৱে আৰু বিৰাট ৰজায়ে আনন্দ পালে । ফলস্বৰূপে দ্ৰৌপদীক এতিয়া সকলোৱে ভয় কৰা হল ।

পাণ্ডৱ সকলৰ অজ্ঞাত বাসৰ বছৰ প্ৰায় শেষ হও হও হল । ইফালে দুৰ্বোধনৰ মনত বৰ আক্ৰোশ লাগিল । তেৰ বছৰ পূৰ্ণ হলে পাণ্ডাৰ পণ তজুসৰি পাণ্ডৱে ৰাজ্য লবহি । এই ভাবি দুৰ্বোধনে পাণ্ডৱক বিচাৰি উলিয়াবলৈ দেশে গুপ্তচৰ পঠালে । কিন্তু সকলো চেষ্টা অথলৈ গল । পাণ্ডৱক নাপায় গুপ্তচৰবোৰ উলটি আহিল ।

খবর পালে যে বিবাতের সেনাপতি কীচকক কোনোবাই বাতিতে
বাধি থৈ গল। সেয়ে দুইফাল মংসা বজাব পৰা রাজা লবলৈ
দূঢ়। এতিজ্ঞ হল আক উত্তর ফালে থকা বিবাতের গকবোর হরণ
কবিলে। উত্তিমধ্যে সুলমা আক ত্রিগৰ্ত্ত বজায়ো দক্ষিণ ফালেদি
বিবাতের রাজ্য আক্রমণ কবিলে। বিবাত বজাই বহু, বহুভ,
প্রস্থিৎ, সহদেবক সেনাপতিব ভাব দি যুদ্ধলৈ গল। চাৰি ঘৌৰে
মহাপৰাক্রমেবে যুদ্ধ কৰি সুলমাই বন্দী কৰি নিয়া বিবাতক
উদ্ধাৰ কৰি বজাব পৰা অশেষ ধন্যবাদ অৰ্জন কৰে। সুলমা
আক ত্রিগৰ্ত্ত কোনোমতে প্রাণলৈ পলাই যায়।

উত্তর ফালৰ গকবোর কুক বজাই হরণ কৰাত আক বিবাত
বজা দক্ষিণ ফালৰ যুদ্ধৰ পৰা উত্ততি নহাত বিবাতের পুত্ৰ উত্তবে
বৃহস্পতি সাৰথিক লগত লৈ বগলৈ যায়। এই সাৰথি জন
দ্রৌপদায়ে নিজে কুমাৰক বিচাৰি দিছিল। আও দৰ্পেবে কুমাৰ
বগহুল পায়। আক কুক বজাব সৈন্যৰ পয়োত্তৰ দেখি পলাবলৈ
আয়োজন কৰে। সাৰথয়ে তেওঁক পলাবলৈ নিদি অৰ্জুন বুলি
নিজৰ পৰচয় দিয়ে। অৰ্জুন বুলি তেওঁক জানিব পাৰি কুমাৰৰ
অলপ সাহ আছিল। অৰ্জুনে উত্তৰক নিজৰ সাৰথি কাবেলৈ
আক সমীধ বৃক্ষজোপাৰ পৰা গাওঁৰ ধমু নমাই আনিলে।
নিজৰ বেশ সলাই আগব দৰে ধনঞ্জয় কপে দিব্য বহুত আৰোহণ
কৰি বগ ক্ষেত্ৰত আবিৰ্ভাব হল। অৰ্জুন বগ-ক্ষেত্ৰলৈ অহা দেখি
হৰ্ষোদধনৰ মহা আনন্দ মিলিল। বাক ইমান চেপ্টা কৰিও বিচাৰি
উলিয়াব পৰা নাই তাক হাততে পোৱা কম ভাগ্যৰ কথা নহয়।
ইয়াকে চিন্তা কৰি হৰ্ষোদধনে পিতামহ ভীষ্মক কালচক্ৰ গণনা কৰিব
দিলে। পিচে ভীষ্মই গণি চাই দেখে যে পাণ্ডৱ বনবাসৰ তেৰ বছৰ
সম্পূৰ্ণ হৈ গৈছে। অৰ্জুনে মহাক্ৰোধেবে কুকসেনা মৰিমূৰ কৰিব
থবিলে। অৱশেষত কুক বজাসকল ধনঞ্জয়ৰ হাতত হাবিল। গকবোর
মোকোলাই আক কুকবীৰৰ বাজ আভরণ লৈ উত্তৰৰ লগত অৰ্জুন

ৰাজসভালৈ গমন কৰিলে । ইতিমধ্যে বিৰাট ৰজা দক্ষিণ গো-গ্ৰাহৰ পৰা উভতি আহি পুত্ৰ উত্তৰে বৃহন্নলা সাৰথিৰ লগত যুদ্ধলৈ যোৱাৰ বাতৰি পায় । শোকত ৰজাৰ চেতনা হৰিল । কিয়নো উত্তৰ অতি কোমল বয়সীয়া আৰু তাতে সাৰথিজ্ঞানো নপুংসক । এনেতে খবৰ আহিল যে উত্তৰ জয়লাভ কৰি উভতি আহিছে । এই ঘটনাৰ পিচত আৰু তিনিদিন পাণ্ডৱসকল বিৰাটৰ ৰাজসভাত আছিল । ইয়াৰ পিচত পাণ্ডৱ সকলে নিজৰ পৰিচয় দি বিদায় লয় । তেওঁলোকৰ কাৰ্য্যত বিৰাট বৰ আচৰিত হ'ল আৰু সকলো ক্ৰটিৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰিলে । বিৰাটে তেওঁৰ কন্যা উত্তৰাক অৰ্জুনৰ পুত্ৰ অভি-মন্যৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে ।

নাটকীয় উপাদান :— মহাভাৰতে বুদ্ধৰ ধৰ্ম আৰু জীৱন চৰিতৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰা নাই । সেয়ে মহাভাৰতৰ ৰচনা আৰু পৰিৱৰ্ত্তন বুদ্ধৰ আবিৰ্ভাবৰ আগতে সমাপ্ত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয় । পাশ্চাত্য পণ্ডিত সকলে মহাভাৰতৰ যুগত নাট ৰচনা বা নাট অভিনয়ৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰা নাই । তেওঁলোকৰ মতে Rhapsod বুলিবৰ এক শ্ৰেণীৰ লোকে মহাকাব্যৰ কাহিনীৰ অনুকৰণ কৰি সেইবোৰ মানুহৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিছিল ।

মহাভাৰতৰ সাৰ স্বৰূপ বিৰাট পৰ্বৰ উল্লিখিত কাহিনীটোত পাণ্ডৱ সকলে ছদ্মবেশেৰে নিজৰ পৰিচয় লুপ্ত কৰি অন্যৰ ভাঙত অৰতীৰ্ণ হৈ অজ্ঞাত বাসৰ বছৰটো কটোৱাৰ কথা আছে । এই কথাই নাটকৰ ৰূপায়ণ বা অভিনয় ধৰ্মটোলৈ মনত পেলায় । অভিনয়ৰ যোগেদি এজন অভিনেতাই নিজৰ ব্যক্তিৰ ধৰ্ম যেনে আকৃতি, বচন, ভাব-ভঙ্গী আৰু সাজ পাৰ বিলুপ্ত কৰি অইন মানুহৰ সেই ধৰ্মবোৰ স্বৰূপ অৰ্থত নিজৰ কৰি দেখুৱায় । আজিকালি 'মেক আপ' বুলিবৰ এক অনুকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰে অন্যৰ ভাব ভঙ্গীলৈ এক প্ৰকাৰ ছদ্মবেশ লয় । পাণ্ডৱৰ আত্মগোপনৰ কাহিনী ছোৱাত তেওঁলোকে এক নাটকীয় ছদ্মবেশৰ উপায়কে লৈছে । যক্ষত এজন

সাধাৰণ লোকে বজাৰ চৰিত্ৰৰ ভাও দিয়া এক প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰাই পাণ্ডব সফলৈ ছদ্মবেশৰ উপায় লৈ নিজক অজ্ঞানগোপন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা বুলি ভাবিব পাৰি।

ভাৰতীয় সাহিত্য আলোচনাই 'আদিমৰা' বুলি স্বকৃত দিয়া বাৰায়ণতো ছদ্মবেশৰ প্ৰক্ৰিয়া এটাই সুন্দৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে, সীতাংগৰণ বাবে বাণে ব্ৰহ্মচাৰীৰ নিখুঁত ভাও আৰু মাৰীচে সৈন্যৰ হাৰিণাৰ ভাও লোৱাৰ পৰা। এই ঘটনাবোৰ নিঃসন্দেহে মঞ্চত শিল্পীসকলে দেখুৱা ভাওৰ অমুকৰণত সৃষ্টি কৰা যেন লাগে। আৰু এই ঘটনা বিলাকে মানুহৰ জন্মৰ পৰা অমুকৰণ প্ৰবৃত্তিৰ যোগত নাট্য সৃষ্টিৰ তত্ত্ব বুজাত সহায় কৰে। মহাকাব্যৰ স্বাক্ষৰ কৰি সফলৈ সেইকালৰ অভিনীত কাহিনী বিলাকৰ পৰাও যে আখ্যান আহৰণ কৰাত অমুপ্ৰাণীত হোছিল তাৰো প্ৰমাণ দাঙি ধৰে।

মহাভাৰতৰ 'অমুকৰণিকা'ৰ কথাখিনি পাচলৈ এমেকুৱা ভাব হয় যেন মহাকাব্যই এহাতে লোক শিক্ষাৰ বাবে বজা সকলৰ বৃত্তান্তেৰে ইতিহাস শিক্ষাৰ ভূমিকা লৈছে। আন হাতে খৰি মুনি সকলৰ জ্ঞান চৰিত্ৰ আৰু আভিজ্ঞতাৰ সংগ্ৰহণ কৰি সমাজৰ সামগ্ৰিক স্বৰূপ দাঙি ধৰি বেদৰ জ্ঞান প্ৰচাৰৰ ভূমিকা লৈছে। মহাকাব্যৰ এক আৰ্চাৰত লক্ষণ হ'ল বিভিন্ন প্ৰাক্তীয় কবিৰ ৰচিত বিভিন্ন আখ্যানক আত্মসাৎ কৰি এক কেন্দ্ৰীয় বলন্ত কাহিনী প্ৰস্তুত কৰি তোলা। সেয়ে বেদ স্বৰূপ মহাকাব্য শিক্ষা, ৰাজনীতি, সমাজনীতি, সমাজ ব্যৱস্থা, আধ্যাত্মিক অভিজ্ঞতা, থলুৱা সাহিত্যৰ উপাদান পুট 'সংহিতা' বা বিশ্বজ্ঞানৰ গ্ৰন্থ হৈ পৰিছে। নাট্যৰ সকলো নাটকৰ কাহিনী, চৰিত্ৰ, ৰস, পদ ৰচনাৰ আদৰ্শ, ছন্দ অলংকাৰ আদি প্ৰাচুৰ্য্যে তৰা সাহিত্যিক সম্পদ বিলাক মহাকাব্যৰ পৰা আহৰণ কৰিছে। ভাস্কৰ কালিদাস, ভবভূতি আদি প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰ সকলে সাহিত্যিক

উপদান বিলাকৰ বাবে মহাকাব্যৰ ওচৰত অগ্নী ।

মহাভাৰতৰ পাণ্ডৱ সকলৰ অজ্ঞাত বাসৰ কাহিনী হোৱা
ঐতি মুহূৰ্ত্তত কোৰব প্ৰেৰিত গুপ্তচৰৰ ভৱত ধৰা পৰা আশং-
কাৰে সংঘাতপূৰ্ণ ঘটনা । নাটকে মূল বিষয় হিচাবে প্ৰতিপাদন
কৰিবলৈ লোৱা মহাকাব্যৰ এনেকুৱা কাহিনী নাট্যকাৰ সকলৰ
অনুপ্ৰেৰণা দায়ক ।

মহাকাব্যৰ দ্বিতান্ত ক্ষুদ্ৰ ঘটনা বুলি বোধ হোৱা কথাবি-
লাকৰো প্ৰভাব নাটকত অনুধাবন কৰা যায় । বামাংগত সীতাক
হেঁকৰাই বামে অবাংকত সীতাই পেলাই থৈ যোৱা অলংকাৰ
বোৰৰ পৰা সীতাৰ বিষয়ে উদ্ভাসি পালে । বামৰ অঙ্কুঠি আৰু
সীতাৰ মন্তক মণিয়ে হনুমানৰ দৌত্য সম্ভৱ কৰিলে । তাৰেই
অনুকৰণত কালিদাসে শকুন্তলাৰ আঙ্কুঠিক অভিজ্ঞান ৰূপত প্ৰয়োগ
কৰিছে । হনুমান দূতৰ অনুকৰণত কালিদাসে মেনদূত কাব্যৰ
সৃষ্টি কৰাৰ কথা টীকাকাৰ মঞ্জিনাথো শীকাৰ কৰিছে । ভবভূ-
তিয়েও মালতীক হেঁকৰা মাধবে মেষক দূত কৰি পঠোৱা আৰু
বিচ্ছেদৰ শোকত মাধবে বামৰ দৰে শোক প্ৰকাশ কৰা দেখুৱাইছে ।
সংস্কৃত নাট্য কাব্যত এই অনুকৰণৰ পৰম্পৰাই নাট
সৃষ্টিত মহাকাব্যৰ অতুলনীয় দানৰ কথা জানিবলৈ দিয়ে ।

সমাপ্ত

